

Keep this cover here!

BYZANTINA METABYZANTINA

A JOURNAL OF BYZANTINE AND MODERN
GREEK STUDIES

Edited by N. G. MAVRIS

Dedicated to the Belgian School of Byzantinology

Represented by

HENRY GREGOIRE and ERNEST HONIGMANN

Volume I

PART II (1949)

NEW YORK CITY

1949

BYZANTINA
METABYZANTINA

A JOURNAL OF BYZANTINE AND MODERN
GREEK STUDIES

BYZANTINA METABYZANTINA

A JOURNAL OF BYZANTINE AND MODERN
GREEK STUDIES

Edited by N. G. MAVRIS

Dedicated to the Belgian School of Byzantinology

Represented by

HENRY GREGOIRE and ERNEST HONIGMANN

Volume I

PART II (1949)

Published by

THE SOCIETY FOR THE PROMOTION OF BYZANTINE
AND MODERN GREEK STUDIES

NEW YORK CITY

1949

Copyright, 1949
By N. G. MAVRIS

Printed in the U. S. A.
by
COSMOS GREEK-AMERICAN PRINTING CO.
NEW YORK 1, N. Y.

CONTENTS

INTRODUCTION	γ'
ΟΝΟΜΑΤΑ ΝΗΣΩΝ	Κ. Ἀμάντου 1
NOTES ON THE RISALA OF IBN-FADLAN Robert P. Blake and Richard N. Frye	7
ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΕΚΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ	Ἀλεξάνδρου Ν. Διομήδους 39
Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΤΗΤΩΡ ΤΟΥ ΠΑΡΙΣΙΝΟΥ ΚΩ- ΔΙΚΟΥ ΤΟΥ ΣΟΥΡ-Ι-ΔΑ (CODEX PARISIN. GRAEC. 2625) Σωκράτους Β. Κουγέα	61
Η ΔΙΑΠΟΜΠΕΤΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ Φ. Κουκουλέ	75
EGLISE ET PONT A BYZANCE	Gabriel Millet 103
HISTORICAL STUDIES IN GREECE (1940-1946) ..	Peter W. Topping 113
BOOK NOTICES	Peter Charanis 129

INTRODUCTION

The appearance of the present number of Byzantina-Metabyzantina has been greatly delayed. This delay was due to difficulties of printing. Citations in unusual languages such as Russian, Arabic and other necessitated, as the reader will notice, the use of special characters and these could be obtained only from certain printing establishments and under certain conditions. Besides, the majority of the printing houses here had already many obligations and consequently, despite our sincere desire, the number is just now seeing the light. It should also be stated that the fact that the editor was not in the United States and thus could not directly supervise the printing of the journal contributed to this delay.

The appearance of the present number, which constitutes part two of volume one, completes the first volume of the journal. The second volume will appear in the course of the next year.

THE EDITOR

Rhodes, Greece

ΟΝΟΜΑΤΑ ΝΗΣΩΝ

Παρά τὴν κατάκτησιν τῶν ἐλληνικῶν νήσων ὑπὸ Ἱταλῶν καὶ Τούρκων ἐλάχισται ἥλλαξαν ὄνομα, ὅπως ἡ Σαντορίνη, τὸ Τσιρίγο, αἱ Σπέτσαι κλπ. Τινὲς ἔλαβον ἄλλο ἐλληνικὸν ὄνομα, ὅπως Κορυφῶ-Κορφοὶ (Κέρκυρα), Μυτιλήνη ἐκ τῆς πρωτεύουσας τῆς Λέσβου.

Τῶν μικροτέρων νήσων τὰ ὀνόματα δὲν ἐμνημονεύθησαν ὅλα εἰς ἱστορικὰ μνημεῖα, μετεβλήθησαν δ' εὐκολώτερα ὥς ὀλιγώτερον γνωστά. Τινὰ ἀρχαῖα ὀνόματα ἐσώθησαν κατὰ τύχην διὰ τῶν Λατίνων, ὅχι δι' ἐλληνικῶν ἱστορικῶν μνημείων. Οὕτω π.χ. τὸ ὄνομα Νύμος νησίδος παρὰ τὴν Σύμην ἀναγινώσκεται *Hymos* παρὰ Πλινίῳ (Nat. Hist. V 36) ἦτοι Ὑμος. Τὸ Ὑμος διὰ τῆς αἰτιατικῆς ἔγινε Νύμος, ὅπως Ἴος-Νιός, Ἰκαρος-Νικαρία κ.τ.τ. Τὸ ὄνομα τῆς νησίδος *Τέλενδος* ἀπαντᾷ ἐπίσης ὡς *Telendos* εἰς τὸν Πλίνιον (N. H. V 35), προῆλθε δὲ βεβαίως ἀπὸ παλαιότερον *Τένεδος-Τένενδος*. Τὸ παρὰ Πλινίῳ (N. H. V 36) *Lepsia* καὶ εἰς ἐλληνικὴν ἐπιγραφὴν *Λεψία* ('Αρχ. Ἐφημ. 1915 σ. 133) μετεβλήθη εἰς τὸ Λιψὸς κατὰ τινα παρατυμολογίαν ἴσως. Ὁ Πλίνιος γνωρίζει καὶ τὸ ὄνομα *Saso* τῆς νησίδος *Σάσωνος* ἀντικρὺ τῆς Αἰλῶνος.¹ Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ μεταχειρίζεται τὸ ὄνομα Ἄσων (2, 82 *Reifferscheid*), τοῦτο δὲ ἦτο ἴσως τὸ λαϊκώτερον, διότι εἰς τὴν Κέρκυραν ὑπάρχει οἰκογενειακὸν ὄνομα Ἀσωνίτης, ὡς ἐθνικὸν τοῦ Ἀσωνος. Ἡ Σαλαμίς ὠνομάσθη ἔνωρις καὶ *Κούλουρη*, ἐκ τοῦ ἀρχαίου κόλουρις, ὡς ἀπέδειξεν ὁ καθηγητὴς Α. Χατζῆς. Καὶ παρὰ τὴν Σκύρον ὑπάρχει νησύδριον *Κόλουρη*, ἐπίσης ἐκ τοῦ ἀρχαίου κόλουρις. Ἐδειξα ἄλλοτε ὅτι τὸ ὄνομα τῆς νησίδος *Κούταλι* εἰς τὴν Προποντίδα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον κῶταλις. Τὰ ὀνόματα τῶν νησίδων *Λίνδος* δυτικῶς τῶν Κυθῆρων, *Ταῦρος* εἰς τὸν λιμένα Δελφινίου τῆς Χίου, *Σπάρτη* παρὰ τὴν Λευκάδα, *Χηλὴ* παρὰ τὴν Κύμην τῆς Εὐβοίας ἐδόθησαν εἰς ἀρχαίους χρόνους πάντως· πιθανὸν νὰ εὗρεθοῦν μαρτυρίαι ἐξ ἐπιγραφῶν. Ἡ ἀρχαία *Λέβινθος* λέγεται σήμερον *Λεβίθα* καὶ ἡ *Κίναρος* Κινάρα. Ἡ Ἡρακλεῖα παρὰ τὴν Νάξον πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀρχαία Ἡράκλεια. Μερικὰ μαρτυρημένα ὀνόματα ὀλίγον μετεβλήθησαν: ἡ *Κέρεια* παρὰ τὴν Νάξον (βλ. R. E.) λέγεται σήμερον *Κέρος*² καὶ παρ' αὐτὴν τὰ *Ἀντικέρεια*. Ἡ νησίς *Ἰαίρος* (καὶ

¹ Περὶ Σάσωνος ἔγραψεν ὁ Σπ. Λάμπρος ἐν Ν. Ἑλληνομν. 11.

² Εἰς τὸ περιοδικὸν Ἑλληνικά 2, 140 ἀνεγνώσθη κακῶς «τῆς Κάρου» ἀντὶ τῆς Κέρου.

᾽Υατρος (Mansi 16, 217), ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, λέγεται σήμερον Νιάντρος.³

Αἱ Κορασοαὶ τοῦ Στράβωνος, Corseae παρὰ Πλινίῳ, λέγονται σήμερον Φοῦρνοι (μεταξὺ Νικαριᾶς καὶ Πάτμου), ἀλλὰ διεσώθη καὶ τὸ ἀρχαῖον λείψανον Κρουσοὶ εἰς μίαν τῶν νήσων τούτων (βλ. περιοδικὸν Πανδῶραν 13, 371). Ὀνόματα νήσων ὅπως Στρογγυλή, Ὑψηλή, Πλατεῖα, Ὀξεῖα δύνανται νὰ εἶναι καὶ ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά. Strongyle σημειοῦται παρὰ Πλινίῳ (N. H. V 35). Εἶναι εὐνόητον ὅτι ὀνόματα νήσων ποὺ ἡρημώθησαν, ἐχάθησαν εὐκολα. Οὕτω ἡ παρὰ Στράβωνι Πορδοσελήνη καὶ Ποροσελήνη, παρὰ Πλινίῳ Poroselene, παρὰ τῷ Ἱεροκλεῖ (Synecd. ed Burekhard. σελ. 28) Προσελήνη, ἐν ἐπιγραφῇ Πωροσελήνη (J. G. XII 2 No. 647) δὲν λέγεται πλέον σήμερον, ἂν καὶ ἄλλοτε ἀπετέλει ἐπισκοπὴν μετὰ τῆς Λέσβου καὶ Τενέδου. Ἀναφέρεται «Φλωρέντιος Ἐπίσκοπος Τενέδου, Λέσβου, Ποροσελήνης καὶ Αἰγιαλῶν».⁴ Ἡ Ποροσελήνη ἦτο μία τῶν σημερινῶν Μοσχονησίων, ὅπως καὶ ἡ Νᾶσος, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἐπίσης ἐχάθη.

Εἰς τοὺς ἀρχαίους ἢ μεσαιωνικοὺς χρόνους πρέπει νὰ ἀνέρχεται τὸ ὄνομα Διάπορος-Διαπόρια, τὸ ὁποῖον ἐλέγχθη περὶ στενοῦ μεταξὺ νησιῶν, ἔπειτα καὶ περὶ τῶν νησιῶν αὐτῶν (πβ. διάρραχο, διάσελλο). Πολλὰ νησιά ὀνομάζονται Διαπόρια. Παρόμοιον εἶναι τὸ ὄνομα νησίδος τῶν βορείων Σποράδων Διάδρομοι,⁵ τὸ σημερινὸν Λιοδρόμια, τὸ ὁποῖον κακῶς ἐρμηνεύεται καὶ ἐνίστε γράφεται ὡς Χιλιοδρόμια ἢ Ἡλιοδρόμια!

Κατὰ τὸν μεσαίωνα ὀνομάζετο Νέα ἢ Νέοι ὁ σημερινὸς Ἅγιος Εὐστράτιος, ὅπως ὑπέθεσεν ὁ L. Petit καὶ ἄλλοι. Εἰς τὸν βίον Ἀθανασίου τοῦ ἐν Ἀθῷ (An. Boll. 25, 70) λέγεται: «ἡ τῶν Νέων νῆσος μία ἐστὶ καὶ αὐτὴ τῶν πρὸς τὴν Λαύραν δωρεῶν τοῦ κρατίστου καὶ αἰοιδίμου βασιλέως». Εἰς τὰ Πάτρια τοῦ Ἀγίου Ὁρους (N. Ἑλληνομν. 9, 141) λέγεται: «εἰς τὴν νῆσον τῶν Νέων, ἁγίου Εὐστρατίου». Ἡ Νέα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ κατοικῇται κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἐποχὴν τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῆς πειρατείας, ἐκαλλιεργεῖτο ὁμως κατὰ τινα τρόπον ὡς μετόχι τῆς Λαύρας καὶ μετέβαλεν ὄνομα, ὅταν ἐκτίσθη ἐπ' αὐτῆς ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Εὐστρατίου καὶ ἔγινεν ὀνομαστός.⁶ Ὀνόματα

³ Βλ. καὶ Janin, Les îles des Princes, Échos d'Orient 23 (1924) σελ. 415.

⁴ Acta consiliorum oecumenica ed. E. Schwartz 2, 1, 2 (1933) σελ. 40.

⁵ Βλ. Ἑπετηρίδα Βυζαντινῶν Σπουδῶν 1, 53.

⁶ Τὸ παρ' Ἑουχίῳ «Νέα» νεώματα καὶ χωρίον Λήμνου» ἐρμηνεύει μὲν τὸ ὄνομα, δὲν ἀντίκειται δὲ εἰς τὴν ἐρμηνείαν Νέα=Ἅγιος Εὐστράτιος, διότι καὶ οὗτος δύνανται νὰ θεωρηθῇ «χωρίον Λήμνου». Ὁ C. Fredrich, Halonnesos (1905) ἀπατηθεὶς ἐκ τινος τοπωνυμίου «Ἀλωνίτσι» (=μικρὸν ἁλώνι) ἐνόμισεν

ἀγίων κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν εὐκόλα ἀντικαθίστων ἄλλα παλαιότερα ὀνόματα.

Δὲν γνωρίζω ἂν ἀντικατέστησεν ἀρχαῖον ὄνομα ἢ παρὰ τὴν Πάρον νησίς *Ἀγία Καλή*, περὶ τῆς ὁποίας ἔγραψεν ὁ *Ἰ. Βογιατζίδης* ἐν *Ἀθηνᾶ* (35, 113). Εἰς «τὸ λείψανον τῆς *Ἀγίας Καλῆς*» ἔγραψε στίχους ὁ *Μ. Φιλῆς* (*Carmina* 1, 428).

Πολλαὶ νῆσοι ὠνομάσθησαν ἐκ τῶν ἐπ' αὐτῶν φυτῶν ἢ ζώων μὲ τὴν περιεκτικὴν κατάληξιν -οῦσσα: *Φαρμακοῦσσαι*, *Τεύιλουσα* ἢ *Τευτιλοῦσσα* παρὰ *Πλινίῳ* (ἐνθ. ἀνωτ. *Seutlussa*), *Crambusa*, *Lagussa* παρὰ *Πλινίῳ* (ἐνθ. ἀνωτ.), *Δαγοῦσσαι* ἐν τῷ βίῳ *Δαβίδ* (*Anal. Boll.* 18, 231), *Πηγανοῦσσα* παρὰ τὴν *Ἰκαρον*, *Σκινοῦσσα* παρὰ τὴν *Ἀμοργόν*, *Ἀμμοῦσα* εἰς τὰ *Μοσχονήσια* καὶ εἰ τις ἄλλη. Τῶν ὀνομάτων τούτων ἄλλα εἶναι παλαιὰ καὶ ἄλλα νεώτερα, διότι ἢ κατάληξις -οῦσσα διετήρησε τὴν δημιουργικότητά της μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Δὲν γνωρίζω ἂν ἢ σημερινὴ νησίς *Ψέρημος* παρὰ τὴν *Κάλυμνον* (*Pserima* παρὰ *Πλινίῳ* *N. H. V* 36) εἶναι ἢ αὐτὴ μὲ τὴν *Φιλέρημον* τὴν μνημονευομένην εἰς μεσαιωνικὰ κείμενα (*Ἀκροπολ.* 1, 86, *Anal. Boll.* 11, 34).

Κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐδόθη τὸ ὄνομα *Δασκαλειὸ* εἰς πολλὰς νησίδας ἢ βράχους, ὅπου ἐμόνασαν ὀνομαστοὶ καλόγηροι. Τὴν ἐκ τοῦ διδασκαλείου ἐτυμολογίαν τοῦ *Δασκαλειοῦ* ἐστήριξεν ὁ καθηγητὴς *Ἰ. Βογιατζίδης* καὶ ἐσημείωσε ποῦ τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ (*Κίμωλος* 1923 σ. 97). Πολλοὶ βράχοι ἢ νησίδρια ὠνομάσθησαν καὶ *Καλόγεροι*, διότι ἐμόνασαν ἐπ' αὐτῶν μοναχοί.

Εἰς τὴν *Προποντίδα* ἐσώθησαν τὰ μεσαιωνικὰ ὀνόματα πολλῶν νήσων: *Πρώτη*,⁷ *Ὁξεία*, *Χάλκη*, *Ἀντιγόνη* («νήσος τοῦ *Ἀντιγόνου*» *Κεδρ.* 2, 478), *Πρίγκιπος* («νήσος τοῦ *Πρίγκηπος*» *Ζωναρ.* 3, 369), *Ἰατρος-Νιάντρος*, *Πλάτη*, *Κώδων-Κουδουνᾶς*,⁸ *Τερέβινθος*—*Ἀντιρόβιθος*. Ἄλλων ὀνόματα ἐχάθησαν ὅπως τοῦ *Τραγονησίου* καὶ τῆς *Ἀγίας Γλυκερίας*, ἢ ὁποία ὠνομάσθη ἐκ τῆς αὐτόθι μονῆς (τῆς ὁποίας οἱ μοναχοὶ ἐλέγοντο *Ἀγιογλυκερίται*). Κακῶς ἐνομίσθη ὅτι ἁγία *Γλυκερία* ὠνομάσθη ἢ *Λῆμνος*, ἢ ὁποία διετήρησε πάντοτε τὸ ὄνομά της. Κατὰ

ὅτι *Ἀλόννησος* = *Ἅγιος Εὐδεράτιος*. *Ὁ* *Ι. Σααρῆς* ἐν *Ἀθηνᾶ* (36, 213-222) ἔδειξεν ὅτι *Ἀλόννησος* εἶναι ἢ σημερινὴ *Ψαθούρα*, μία τῶν βορείων *Σποράδων*.

⁷ Πρώτη λέγεται καὶ νησίς εἰς τὰ παράλια τῆς δυτικῆς *Μεσσηνίας*, περὶ τῆς ὁποίας ἔγραψεν ὁ *Γ. Παπανδρέου*, *Ἀρμονία* 3, 238.

⁸ *Ἐκκλ.* *Ἀλήθεια* 9, 388. Εἰς χρυσόβουλλον τοῦ *Μ. Κορνηνοῦ* τοῦ 1158 ἀναφέρονται ὅλα τὰ νησιά τῆς *Προποντίδος*. *J.G.R.* *Ζέππων* 1, 381. *Π6.* *Pargoire* ἐν *Izvestija* τ. 7 (1901) σελ. 56 καὶ *Janin* ἐνθ. ἀν..

τὸν Μηλιόπουλον Ἀγία Γλυκερία εἶναι ὁ σημερινὸς *Βρυκόλακας* (βλ. Περιοδικὸν Ἑλλην. Φιλολ. Συλλόγου Κ) πόλεως τ. 31 (1909) σ. 96). Ὅχι ὀρθῶς ταυτίζεται ἡ Ἀγία Γλυκερία μὲ τὴν Νιάντρον ἐν ΒΖ (6, 98). Ἐκ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων εἶναι γνωστὸν καὶ τὸ ὄνομα τῆς νη-σίδος *Καλώνυμος* (ἀρχ. Βέσβικος) εἰς τὴν Προποντίδα. Ἡ Καλώ-νυμος (κακῶς λέγεται καὶ Καλολίμνη) μνημονεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ν. Χωνιάτου (σ. 475).

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ τὸν σχηματισμὸν νεωτέρων ὀνομάτων.

Κατὰ τὰ ἀρχαῖα Ἀντίκραγος, Ἀντίφελλος, Ἀντίταυρος κ.τ.τ. ἐσχηματίσθησαν ἔπειτα καὶ πολλὰ ἄλλα,⁹ καὶ τὰ νεώτερα Ἀντίπαρος παρὰ τὴν Πάρον, Ἀντικύθηρα παρὰ τὰ Κύθηρα, Ἀντίηλος παρὰ τὴν Τῆλον, Ἀντίπαρα παρὰ τὰ Ψαρά, Ἀντίσαμος εἰς τὴν περιφέρειαν Σάμης τῆς Κεφαλληνίας, Ἀντιδραγονάρα παρὰ τὰ Κύθηρα, καὶ εἴ τι ἄλλο.

Ὑποκοριστικά εἶναι τὰ δνόματα Θασοπούλλα παρὰ τὴν Θάσον, Σαμοπούλλα παρὰ τὴν Σάμον, Γαυδοπούλλα παρὰ τὴν Γαῦδον τῆς Κρήτης, Σπεισοπούλλα, Νησοπούλλα παρὰ τὴν Λέσβον, Ἀμοργοπούλλα, καὶ εἴ τι ἄλλο.

Τὸ *Ταλαντιονήσι* εἶναι νηεὶς παρὰ τὴν Ἀταλάντην τῆς Λοκρίδος, τὸ *Γαυρειονήσι* παρὰ τὸ Γαύρειον τῆς Ἄνδρου, τὰ *Λιθαδονήσια* παρὰ τὰς ἀρχαίας Λιχάδας τῆς Εὐβοίας.

Ἄλλα δνόματα σχηματίζονται ἐκ τῶν προϊόντων τῶν νήσων ἢ τοῦ σχήματος ἢ καὶ κατὰ τινὰ εἰρωνείαν: Ποντικονήσι (πβ. ἀρχ. Μυόννησος), Καβουρονήσι, Πρασονήσι, Φιδονήσι, Γλαρονήσια, Γαῖδουρονήσι, Παλαμηδᾶς, Ἀλατᾶς, Ἀβγό, Χιλιομόδι διὰ τὴν εὐφορίαν, ὅπως ἴσως καὶ τὸ Ἀγαθονήσι, Ἀγιονήσι.

Ὅπως τὸ πάλαι ὠνομάζετο κατ' ἐξοχὴν *Νασίδα* τὸ μεγαλύτερον τῶν Μοσχονησίων, οὕτω καὶ σήμερον λέγεται *Νησίδα* παρὰ τὴν Αἰγι-ναν. Κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων ἐλέγετο *Νησιον*—*Νησι* ἢ νηεὶς ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου πρὸ τῆς Σωζο-πόλεως τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (Μ. Φιλῆ, *Carmina* 2, 245).

Μερικαὶ συστάδες μικρῶν νήσων παίρνουν τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν, *Τρινησία*, *Τετρανήσια*, *Πεντινήσια*.¹⁰ Περιττὸν εἶναι νὰ ἀναφέρωμεν τὰ Ἑφτάνησα καὶ τὰ Δωδεκάνησα. Ἄς σημειωθῶν καὶ τὰ *Καλὰ Νησιὰ* εἰς τὴν Ἀλκυονίδα θάλασσαν τοῦ Κορινθιακοῦ Κόλπου.

⁹ Βλ. Λαογραφίαν 7, 343.

¹⁰ Βλ. Ἑλληνικά 7, 274.

Ἐν τέλει θέλω νὰ σημειώσω τὸ ὄνομα τῆς νησίδος *Βόλος* νοτίως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας παρὰ τὸ Καστελλόριζον, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ εἶναι καὶ ἀρχαῖον μὲ τὴν σημασίαν τοῦ βόλος = τόπος ὅπου ψαρεύουν.¹¹

Τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦν μικρὰν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ὀνομάτων τῶν μικρῶν ἐλληνικῶν νησιῶν καὶ τῶν σχετικῶν τοπογραφικῶν ζητημάτων. Σκοπός μου ἦτο νὰ θέσω τὸ ζήτημα, ὅχι νὰ τὸ λύσω. Ἄλλοι νεώτεροι ἂς ἐρευνήσουν τὸ ὅλον ζήτημα, ἀφοῦ ἐξακριβώσουν τὰ πραγματικὰ ὀνόματα τῶν μικρῶν νησιῶν, τὰ ὁποῖα συνήθως γράφονται ἐσφαλμένως εἰς τοὺς χάρτας. Καὶ τὸ εἰδικὸν κάπως βιβλίον, Αἱ Ἑλληνικαὶ Νῆσοι, τῶν Κ. Παπαμιχαλοπούλου καὶ Γ. Κρίτσα (Ἀθῆναι 1911) δὲν δίδει πάντοτε ἀκριβῆ ὀνόματα.

Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ

¹¹ Βλ. Ἑλληνικά 7, 267.

NOTES ON THE RISALA OF IBN-FADLAN

I

Of all the Arab writers who visited the far northern lands, and left to posterity an account of their adventures, unquestionably the first place accrues to Ibn-Faḍlān, whose complete work languished in obscurity for 1000 years, when a nearly complete ms. of his work was discovered in the library of the mosque at Mešhed in Persia. This discovery, which burst upon the world of scholars in 1924, was followed fifteen years after its announcement by two editions which appeared simultaneously in the USSR and in Germany, both of which unquestionably represent important contributions to western Asiatic history, even though, and perhaps because, they are conceived and executed from quite different points of view.

The manuscript, which seems definitely to have been discovered by the Turkish (Baškir) scholar A. Zeki Validi Togan, forms part of a *Sammelhandschrift*, which contains a triad of geographical texts: Ibn al-Faḡīh, Abū Dulaf and Ibn-Faḍlān. Our knowledge of the work of our author had hitherto in large measure been based on the *Geographical Dictionary* of Yāqūt, with some casual extracts or references from Aḥmad Tūsī, but the accuracy and the veracity (except for some small details) had put the author high on the list of Arab *Berichterstatter*. Another lead on Ibn-Faḍlān has been indicated by Togan — this is the later writer Amīn Rāzī (ca. 1593). Nonetheless the discovery of the ms. (incomplete though it may be) has put us on a much sounder footing, and the character and background of the mission has been clarified.

This essay makes no pretensions of great originality: it is frankly a *travail de vulgarisation*. The two editions are hard to come by, yet much of the material contained therein is of great importance for many scholars outside the historical field, and some indication of its spread and content will perhaps prove useful to them.

We are accordingly giving here an English translation of the hitherto unknown parts of the text, an exception being made for the introductory paragraphs which are preserved in Yāqūt. This is

based fundamentally upon the Arabic text, but has been checked with the Russian translation and also with the German text. The two translations vary somewhat. ZV has paid much more attention to place and proper names which are rather schematically reproduced and vocalized in IFR. The former is more interpretative and less literal than the Russian version. We have tried to reduce to a minimum explicative words, which are underlined. The chief divergences are given in footnotes; ZV = Zeki Validi's edition: IFR = the Russian version. We have restricted this to real differences. ZV's transcription (that of the ZDMG) has been followed: readers will please note that ġ denotes the 'ghain,' and ģ the 'jīm.' To the translation are subjoined a series of notes regarding the textual transmission; and also some remarks on the geographical and economic aspects of the new part of the text, while we close with a short summary in classified form of the important exegetic material contained in ZV's excursuses, which are as labyrinthine as they are learned.

Before we start on this program, however, it is necessary briefly to describe the two editions. We shall begin with that of ZV.

This was published in the *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* XXIV. 3 (Leipzig-Brockhaus 1939) under the title "Ibn-Faḍlān's Reisebericht von A. Zeki Validi Togan XXXIV + 337 + 1 - 45 (1-45) pp. 8°." The end of the preface is dated 18-9-1939 at Istanbul. The introduction (I-XXXIV) is followed by the translation with a series of excursuses, which refer to points in the text following the paragraph system, which Togan has introduced (103 in all). At the end of the book comes the Arabic text, accompanied by critical notes. A copy of this edition was sent to R. P. Blake by the author through the kind offices of Mr. Thomas Whittemore.

The Russian edition was published by the Russ. Acad. of Sciences in 1939 in the form of a separate monograph 193 pp. + 33 plates of photographic facsimiles of the ms. in large 8° under the title Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. The edition comprises an introduction (p. 5/6) by I. Iu. Краčkovskii and a long anonymous chapter on Ibn-Faḍlān and the Mešhed ms. (p. 7-51). This is written by the translator, whose name does not appear, but whom we know from Hellmut Ritter's article in the ZDMG (1942, 98) to have been A. P. Kovalevskii.¹ The translation (pp. 55-86)

¹ Ковалевский, А. П., Новооткрытый текст Ибн-Фадлана, Вестник Древней Истории I (1938), 57-71.

is not divided up into paragraphs, but only marked by the pages of the ms. It is accompanied by a series of notes (commentary pp. 87-171) strictly philological in character, which in the main are concerned with the parallel tradition in Yāqūt; the readings of the individual mss. of this author are adduced as far as possible. Thereafter follows a summary of the sources and secondary material (*Hilfsmittel*: pp. 172-182) and an Arabic and Russian index to the notes (pp. 182-93). Finally the pages of the ms. are reproduced.

The story of the publication is given by H. Ritter (*op. cit.*). The photographs in the Prussian State Library, made by E. Herzfeld, were utilized by ZV for his edition, while the Iranian government in 1935 sent a photostatic copy of the ms. to the Russian Academy of Sciences.

We now adduce the translation of the text. In the notes are indicated the points where the two interpretations vary: where the Russian word is easily transposable into an English equivalent, we quote it as such; where doubt might arise, the original vocable is quoted. Words which must be added for the sense are put in italics; in the main we have tried to define technical terms rather than to give something approximating the concept, and have also endeavored to reproduce the somewhat colloquial flavor of the original.

II

IBN-FADLĀN

(1) f. 196b. This is <the book of Aḥmad ibn-Faḍlān ibn-al-‘Abbās, ibn Rāšid, ibn-Ḥammād, a client of Muḥammad ibn-Sulaymān, the ambassador from al-Muqtadir to the king of the Ṣaḡāliba,> in *which* he recounts what he saw in the land of the Turks, the Ḥazars, the Rūs, the Ṣaḡāliba, the Baškirs and the others, of the many types of their religion, f. 197a/ of the histories of their kings and the way they act in many affairs of their life.¹ Aḥmad ibn-Faḍlān says: "The letter of the Yiltawār, the king of the Ṣaḡāliba, <of Almīš, his son,>² reached the Commander of the Faithful, al-Muqtadir; he asked him therein to send him someone who would instruct him in religion and make him acquainted with the laws of Islam; who would build for him a mosque and erect for him a pulpit from which might be carried out the mission of converting his people in his whole country and in all the districts of his king-

dom. And he prayed the Caliph to build a fortress wherein he might defend himself against hostile kings. The intermediary in this matter was Dadīr al-Ḥuramī.³ [*Everything* that was asked for was granted to him.]⁴ I was chosen⁵ to read the message of the Caliph to him, to hand over what he had sent him as gifts and to have oversight over those learned in the law and the teachers. To carry the expenses⁶ in constructing what we have mentioned, and for payment to the learned in the law and the teachers, there were applied the revenues of one of the estates of ibn-al-Furāt, that which is known as the estate of Artāḡuṣmītan, from the land of Chwārezm. The ambassador of the ruler of the Ṣaqlība to Muqtadir was a man who was called ‘Abdallāh ibn-Bāštū al-Ḥazārī [and the ambassador of the sultān was Sausan al-Rasī, the client of Nadīr al-Ḥuramī.]⁷ Also there were Takīn al-Turkī, Bārs al-Ṣaqlābī, and I, too, was with them, as I have *already* said. The gifts for him, for his wife, his children, his brothers and his generals, and at the same time the drugs for which he had written to Nadīr, were all handed over to him.⁸

(2) [So we started on Thursday, the 11th of Ṣafar of the year 309 (June 21, 921) from the City of Peace (Baḡdād).]⁹ We stopped a day in Nahrawān and from there went swiftly on until we reached al-Daskara, where we stopped for three days. Then we travelled straight onward without any detours until we reached Ḥulwān. There we stayed two days. From there we went to Qirmisīn, where we remained two days. Then we started and travelled until we reached Hamadān, where we remained three days. Then we went further to Sāwa, where we remained two days. From there *we came* to Ray where we remained eleven days waiting for Aḥmad ibn-‘Alī, the brother of Ṣa‘lūk,¹⁰ because he was in Ḥuwār al-Ray. Then we went to Ḥuwār al-Ray and remained there three days.

(3) Then we set off for Simnān, from thence to Dāmḡān and met there ibn-Qārīn,¹¹ the representative of the Dā‘ī (dissidents) and mingled with a caravan and went swiftly to Nīsābūr, where Lailā ibn-Nu‘mān had just been killed, and we found there the army commander of Ḥorāsān, Ḥammūwayh Kūsā.¹² Then we went to f. 197b/ Saraḡs and Merv and from there to Quṣmahān which *lies* at the edge of the desert of Āmul, and remained here three days, letting the camels rest up so that we could enter the sand-steppe.

(4) Then we cut across the sand-steppe to Āmul and crossed the Ġaiḡūn (Oxus). Then we came to Āfribar, the burg of Ṭāhir ibn-‘Alī.¹³ Then we went to Baikand and then entered into Buḡārā.

There we paid a visit to the chancellor¹⁴ of the governor of Ḥorāsān, al-Ğaiḥānī, whom people in Ḥorāsān call "the elder bulwark."¹⁵ He moved at once to obtain quarters for us and appointed a man to look after our needs and in general to satisfy any desires we had. After staying in *Buḥārā* several days, he obtained for us an audience with the governor, Naṣr ibn-Aḥmad. We came before him; he was a beardless youth; we greeted him like an amīr and he commanded us to be seated. His talk with us began with the following words: "How did you leave my master, the Commander of the Faithful? May God grant to him, to his guard and to his clients long life and good health!" We answered, "*He is in good health.*" Said he, "May God give him fortune in this regard." Then the letter from the Caliph was read to him, concerning the transfer of the estate of Artaḡuṣmītan from the Christian al-Faḍl ibn-Mūsā, the bailiff of ibn-al-Furāt, and its transfer to the Chwārezmian Aḥmad ibn-Mūsā, and that he should send us along with a letter to his governor in Chwārezm so that he should not delay us, and a letter for the Turkish gateway to give us an escort and to remove hindrances. Said he: "Where is this Aḥmad ibn-Mūsā?" We answered, "We have left him in the City of Peace (Baġdād) to follow us within five days." Then he said, "Obedience and submission to what my master, the Commander of the Faithful, commands! May God lengthen his life."

(5) He says: In the meantime the report had reached the Christian al-Faḍl ibn-Mūsā, the bailiff of ibn-al-Furāt, and he began to lay traps for Aḥmad ibn-Mūsā and wrote to the heads of the police of the towns on the road to Ḥorāsān, from Ğundsaraḡs to Baikandāz: "Keep an eye out for the Chwārezmian Aḥmad at the relay points and at the police stations.¹⁶ He is a person of such and such outward appearance and demeanour. Whoever meets him,¹⁷ let him detain him until our letter comes to him and treat him in accordance with his rank." And so he was arrested at Merv and put in jail. We waited in *Buḥārā* twenty-eight days; and Faḍl ibn-Mūsā talked it over with ʿAbdallāh ibn-Bāstū and others of our comrades,¹⁸ who began to say:¹⁹ "If we remain here, winter will set in and then we shall not be able to proceed. Aḥmad ibn-Mūsā can, however, join us if he follows after us."

(6) [This section is quoted by Yāqūt in his description of Chwārezm down to the end of paragraph 13.]

(14) f. 198b/ Our stay in Ğurġāniya was lengthy, that is, we stayed there some days of the month of Raġab and during the whole

of Ša'bān, Ramaḍān and Šawwāl. Our long stay was brought about by the cold and its bitterness. Verily they told me that *two men took* twelve camels into one of the bottoms to get wood.²⁰ They forgot, however, to take flint and tinder with them, hence slept in the night without a fire; when they got up the next morning they found that all the camels had been frozen stiff from the cold. Verily, I beheld that the market-place and the streets were completely empty because of the cold. One could stroll through most of the streets and market-places without meeting anyone or without anyone meeting him. Once as I came out from the bath and when I came into the house and looked at my beard, I saw it was a lump of ice, so that I had to thaw it out before the fire. I stayed night and day in a house, which was inside of another house,²¹ and in which a Turkish felt tent²² was pitched, and I myself was wrapped up in clothes and fur rugs, but in spite of this, my cheeks often stuck to the cushion. I also indeed beheld f. 199a/ that the water-skins²³ in this country, lest they break and be split because of the cold, are wrapped around with sheepskin rugs, but this is of no avail. I saw that the earth, because of the extremity of the cold, forms great cracks²⁴ and that a large and ancient tree will split into two halves from this.

(15) About the middle of Šawwāl of the year 309 (middle of February, 922) the weather began to change, the river Ġaiḥūn thawed, and we got ourselves the necessary things for the journey. We bought Turkish camels and had made, in view of the rivers which we would have to cross in the land of the Turks, skin boats out of camel hides.²⁵ We laid in a supply of bread, millet and salted meat for three months.²⁶ Our acquaintances among the inhabitants of the town directed us in laying in garments, and as much as was needed.²⁷ They depicted the matter in fearful colors and exaggerated the story. When we underwent this, it was far greater than what had been told to us.²⁸ Each of us put on a jacket, over that a coat, over that a tulúp, over that a burka, and a helmet of felt out of which only the two eyes *could* look, a simple pair of under-drawers and a lined pair, trousers over them and house shoes of kaymuḥt and over these also another pair of boots.²⁹ When one of us got on a camel, he could not move because of his clothes.

(16) The doctor of the law and the teacher and the pages who travelled with us from Baġdād parted from us, fearing to enter this country, so I, the Ambassador, his brother-in-law and two pages, Takīn and Bārs, proceeded.³⁰ On the day which we had fixed for

the start, I said to them, "O people, the page of the king of the Šaqāliba is in your train. He has learned about all your affairs and the letters of the sultān which you have, and I have no doubt that the dispatch of 4000 musayyabi dinars is mentioned in it. You are going to a foreign king; he will demand this *money* of you." To this they replied, "Have no fear. He will be far from demanding it of us."³¹ Then I warned them again and said, "But I know he will demand it of you," but they did not agree.

(17) The caravan was ready to start. We took into our service a guide from the inhabitants of Ġurġāniyā whose name was Qlawus.³² Then trusting in the all-powerful and exalted God, and entrusting our fate to him, we started on Monday, the third of Dulqa'da of the year 309 (March 3, 922) from Ġurġāniyā. *This day* we stopped at the burg called Zamġān: f. 199b/ that is, the gateway to the Turks. The next morning early we proceeded and halted at a station called Ġīt.³³ There so much snow fell upon us that the camels plunged in it up to their knees; hence we remained in this station two days. Then we sped straight on into the land of the Turks without taking precautions and without meeting anyone in the barren and even steppe. We thus rode ten days meeting with many obstacles and difficulties, bitter cold and unbroken snowstorms, in comparison with which the cold in Chwārezm seemed like a summer day, so that we forgot all our previous *discomforts* and were about at the point of giving up the ghost. One day when we underwent most savage cold-*weather*, Takin was riding next to me and along with him one of the Turks, who was talking to him in Turkish. Takin laughed and said to me, "This Turk says to me, 'What will our Lord have of us? He is killing us with cold. If we knew what he wanted, we would let him have it.'" Then said I, "Tell him, He only wishes of you that you should say: 'There is no God save Allāh.'" The Turk laughed and answered, "If we knew it, we should."

(18) Then we came to a place where there is a large quantity of *ṭāġ* wood and we halted in it. The caravan lit fires, warmed themselves, took off their clothes and spread them out to dry.³⁴

(19) Then we set out again and rode every day from midnight until the time of the afternoon prayer (hastening more from mid-day on) and then halted. When we had ridden fifteen nights in this manner, we arrived at a large mountain where there were many *great* rocks. There are springs there which jet out from the rocks and the water *stays* in pools.³⁵

(20) After we had crossed, we reached a Turkish tribe which are called the Oğuz. They are nomads and have houses of felt.³⁶ They stay *for a time* in one place and then travel on. One sees their dwellings placed here and there according to nomadic custom.³⁷ Although they lead a hard existence they are like asses gone astray. They have no religious bonds with God, nor do they have recourse to reason. They never pray, rather do they call their headmen lords. When one of them takes counsel with his chief about something he says, "O lord, what shall I do in this or the other matter?" Their undertakings are based upon counsel solely among themselves; when they come to an agreement on a matter and have decided to put it through, there comes one of the lowest and basest of them and disrupts their decision. I have heard how they enounce: "There is no God but Allāh and Muḥammad is the prophet of Allāh," so as to get close to any Moslems who come to them by these words, f. 200a/ but not because they believe it. When one of them has been dealt with unjustly or something happens to him that he cannot endure, he looks up to the sky and says, "Bir teñgri," that is, in Turkish, "By the one God" because "bir" means "one" in Turkish and "teñgri" is in the speech of the Turks "God." The Oğuz do not wash themselves either after defecation or micturition, nor do they bathe after ḡanāba (seminal pollution) or on other occasions. They have nothing whatever to do with water, especially in winter.

(21) Their women veil themselves neither in the presence of their own men nor of others, nor does the woman cover any of her bodily *parts* in the presence of any person. One day we stopped off with one of them and were seated there. The man's wife was present. As we conversed, the woman uncovered her pudenda and scratched it, and we saw her *doing it*. Then we veiled our faces and said, "I beg God's pardon." Her husband laughed and said to the interpreter, "Tell them we uncover it in your presence so that you may see it and be abashed, but it is not to be attained. This, however, is better than when you cover it up and yet it is reachable." Adultery is unknown among them; but whomsoever they find by his conduct that he is an adulterer, they tear him in two. This comes about so: they bring together the branches of two trees, tie him to the branches and then let both trees go and *so the man* who was tied to *the trees* is torn in two.

(22) One of them said as he heard <my recitation>³⁸ from the Koran and found that this recitation was beautiful, he ap-

proached addressing the interpreter: "Tell him do not stop." One day this man said to me through the interpreter: "Ask this Arab if our God, mighty and glorious, has a wife?" I felt this an enormity³⁹ and uttered the formulae, "Subhān Allāh," [("The praise of God")] and "Astagfir Allāh," [("I beg God's pardon")]. And he praised God and begged his forgiveness, as I had done. This was the custom of the Turks: every time when a Turk hears a Moslem pronounce the formulae of Tasbīh and the Tahlīl,⁴⁰ he repeats them after him.

(23) Their marriage customs are as follows: One of them asks for the hand of a female *member* of another's family, whether his daughter or his sister or any other one of those over whom he has power, against so and so many garments from Chwārezm. When he pays it, he brings her *home*. The marriage price often consists of camels, pack-animals or other things; and no one can take a wife until he has fulfilled the obligation, on which he has come to an understanding with those who have power over her in regard to him. If, however, he has met it, then he comes without any ado, enters the abode where she is, takes her in the presence of her father, mother and brothers; these do not prevent him. If a man dies who has a wife and children, then the eldest of his sons takes her to wife if she is not his mother. f. 200b/.

(24) None of the merchants or other *Mohammedans* may perform in their presence the ablution after seminal pollution, except in the night when they do not see it, for they get angry and say, "This man wishes to put a spell on us for he is immersing himself in water," and they compel him to pay a fine.⁴¹

(25) None of the Mohammedans can enter their country until one of them has become his host, with whom he stays and for whom he brings garments from the lands of Islam and for his wife a kerchief and some pepper, millet, raisins and nuts. When *the Moslem* comes to his friend, the latter pitches a tent for him and brings him sheep in accordance with his (the Turk's) wealth, so that the Moslem himself may slaughter the sheep, for the Turks do not slaughter, but one of them beats the sheep on the head until it is dead.

Should any of the Moslems wish to travel further and aught happen to some of his camels and horses, or if he needs resources, he leaves *those incapacitated* with his Turkish friend, takes from him camels, pack-animals and provisions,⁴² as much as he needs, and travels further. When he returns from where he went, he re-

turns his goods and gives back his camels and pack-animals. And in the same way, when a man stops off with a Turk whom he does not know, and he says to the Turk, "I am thy guest and I will have some of thy camels, horses and thy dirhems," he gives him what he wishes. If the merchant dies in that region and the caravans return, the Turk goes to meet them and says, "Where is my guest?" If they say, "He has died," then he stops the caravan and goes to the most prominent merchant whom he sees among the Moslems, opens his bales while he is looking, and takes of his dirhems, just the amount that he had claim upon the *deceased* merchant, without taking a grain more. In the same way, he takes *some* of the pack-animals and camels and he (the Turk) says, "That one [the dead man] was thy cousin; thou art chiefly obligated to pay his debts"; and if *the first merchant* has died, *the Turk* does the same thing and tells him, "He is a Moslem just as thou art. Do thou take from him." If he does not encounter his Moslem guest on the caravan trail, then he asks a third one,⁴³ "Where is he?" If he receives an indication, he sets out to find him, journeying for days until he reaches him, takes away from him what he had of his property and also what he had presented to the *Moslem*.

(26) Also the following is a custom of the Turks. When he comes to Ġurġāniyā, he asks for his host and stays with him until he leaves. If, however, the Turk dies at his Moslem host's house; and if a caravan is travelling through, and his Moslem host is with it, the Turks kill him, saying, "Thou hast killed him. f. 201a/ in thy prison. Hadst thou not imprisoned him, he would not have died." In the same way, when *the Moslem* has *the Turk* drink strong drink, so that the Turk falls off a wall, they kill him for this *reason*. In case the Moslem host is not found in the caravan, they set upon the most prominent among them and kill him.

(27) The custom of pederasty is counted by the Turks as a terrible sin. There once came a man of the inhabitants of Chwārezm to stay with the clan of the Kudarkīn, the viceroy of the Turkish king. He stayed with his host for a time to buy sheep. The Turk had a beardless son, and the Chwārezmian sought unceasingly to lead him astray until he got him to consent to his will. In the meantime, the Turk came in and caught them in *flagrante delicto*. Then the Turk brought up the matter before the Kudarkīn and said to him, "Assemble the Turks." The Kudarkīn assembled them: once they had gathered, he said to the Turk: "Dost thou wish that I should pass a just or unjust sentence?" The Turk said,

"According to justice." He said, "Bring thy son here." He brought him. He said, "The verdict is he and the merchant should be killed together." The Turk was appalled because of this and said, "I will not give up my son." Thereupon the Kudarkīn said, "Then the merchant may ransom himself." He did it and paid the Turk for what he had done to his son with sheep and presented the Kudarkīn with 400 sheep because he had saved him *from trouble*, and left the land of the Turks.

(28) The first of their rulers and chiefs whom we met *was* the little Yanāl. He had become a convert to Islam, but they told him, "If thou acceptest Islam, then thou canst not be our chieftain." So he renounced Islam. When we got to the place where he was, he told us, "I shall not permit you to pass because verily this is something that we have never heard of and concerning which we never believed that it could be." We acted in a friendly manner with him until he gave in for a *ḥaftān* from Ġurgān worth ten dirhems, a piece of *pāi-tāf*,⁴⁴ some loaves of bread, a handful of raisins and a hundred nuts. When we had given him this, he made obeisance. That is their custom; when one man honors another, he makes obeisance before him. Then Yanāl said, "If my houses were not off your road, I should also bring you sheep and grits."⁴⁵ Then he departed from us and we travelled on further.

(29) The next morning one of the Turks met us. He was ugly in figure, dirty in appearance, despicable in manner, and base in nature; we had gotten into a heavy rain. Then he said, "Halt." Then the whole caravan halted, which consisted of 3000 pack-animals and 5000 men.⁴⁶ Then he said, "No single one of you may proceed." We halted then in obedience to his command. Then we said to him, "We are friends of the Kudarkīn." He began f. 201b/ to laugh and said, "Who is the Kudarkīn? I defecate on his beard."⁴⁷ Then he said, "Bekend," that is, "bread" in the language of Chwārezm. Then I gave him a few sheets of bread.⁴⁸ He took them and said, "You may go further. I take pity upon you."

(30) He says: "If any of the *Turks* becomes sick and has female and male slaves, these look after him and no one of his family comes near him. They pitch a tent for him apart from the houses and he does not depart from it until he dies or gets well. If, however, he is a slave or a poor man, they leave him in the desert and go on their way."

(31) When one of their *prominent* men dies, they dig for him a great pit in the form of a house and they go to him, dress him

in a qurtaq with his belt and bow . . . , put a drinking cup of wood in his hand with intoxicating drink in it and place in front of him a wooden vessel of intoxicating drink (*nabīd*),⁴⁹ come with his entire possessions and put them with him in this house. Then they set him down in it also. They then build a house over him and make a kind of cupola out of mud.⁵⁰ Then they go at his horses in accordance with their number. They slaughter one- to two-hundred at the grave down to the last one.^{50a} Then they eat their flesh down to the head, the hooves, the hide and the tail, for they hang these up on wooden poles⁵¹ and say, "These are his steeds on which he rides to paradise." If he has killed any one and has been a hero, then they carve statues out of wood in the number of those whom he has slain, place them upon his grave and say, "These are his pages who serve him in paradise." Sometimes they delay slaughtering the animals for a day or two and then an old man from among their great ones stirs⁵² them up and says, "I have seen N.N., that is, the dead man, in my sleep and he said to me: 'Here thou seest me. My comrades have overtaken me and my feet were too weak to be able to follow them.'⁵³ I cannot overtake them and so have remained alone.' In this case, the people go at his steeds, slaughter them and hang them up on his grave. After a day or two the same elder comes to them and says, "I have seen N.N. *in a dream* and he said, 'Inform my family and my comrades that I have overtaken those who have gone before me and that I have recovered from my toil.'"

(32) He says, "All the Turks pluck their beards with the exception of their moustaches. I once saw one of their old men who had pulled his beard out and only left a little of it under his chin and had wrapped a fleece⁵⁴ around so that when one looked at him from a distance, one could not doubt that it was a goat."

(33) f. 202a/ The ruler⁵⁵ of the Oğuz Turks is called Yabǧū (Ybǧwā). That is the name of the ruler and every one who rules over this tribe bears this name. His subordinate is called Kudarkīn and so each subordinate to a chieftain is called Kudarkīn.

(34) After leaving their district, we stopped with their army commander whose name was Etrek ibn-al-Qaṭaǧān.⁵⁶ He pitched Turkish tents for us and had us stay in them. He himself had a large establishment, servants and large dwellings. He drove in sheep for us that we might slaughter them, and put horses at our disposal for riding. He invited a crowd of his family and relatives and killed for them many sheep.⁵⁷ We had given them gifts of

garments, raisins, nuts, pepper and millet. I noticed his wife (she had been the wife of his father) take *some* meat, *sour* milk and something of what we had bestowed upon her and go out from the dwelling into the desert.⁵⁸ She dug a little trench and buried in it that which she had with her and spoke some words. I asked the interpreter, "What is she saying?" He answered, "She says that this is a gift for al-Qataḡān, the father of Etrek, which the Arabs had made to him." In the evening I went with the interpreter to the chieftain while he was sitting in his tent. We had with us the letter of Nadīr al-Ḥuramī to him in which he proposed to him *conversion to Islam* and spoke glowingly of it to him and sent him fifty dinars, among which *were a number of musayyabī dinars* and further, three mitqāls of musk, red leather,⁵⁹ two suits from Merv out of which we cut two qurtaqs for him, then a pair of boots of red leather, a coat of brocade⁶⁰ and five coats of silk. There we handed him his gifts and presented his wife as well with a head-shawl and a ring.⁶¹ Then I read him the letter. He said to the interpreter, "I will give you no *answer* until you return and I will write the sultān what my decision is." Then he took off the *coat of brocade* which he wore to don the garment of honor we have mentioned. Then I saw that the qurtaq which he had on underneath was fraying apart from dirt, for it is their custom that no one shall take off the garment which he wears on his body until it disintegrates. Verily he had pulled out his entire beard and also his moustache, so that he looked like a eunuch.

(35) And I have observed⁶² that the Turks speak of him as their best horseman; and I in very truth saw one day when he raced with us⁶³ on his horse and as a goose flew over us how he strung his bow and then, guiding his horse under it, shot at it and brought it down.

(36) One day he sent for the leaders who were close to him, that is Ṭarḡān, Yanāl and Yǧl̥z (?).⁶⁴ The f. 202b/ Ṭarḡān was the most prominent and influential among them; he was crippled and blind and had a maimed hand. Then he said to them: "These are the messengers of the king of the Arabs to my father-in-law Almiš ibn-Šālkāy, and I should not let them pass without taking counsel with you." Then the Ṭarḡān spoke: "This is a matter that we have never yet seen and of which we have never yet heard. Never has the ambassador of the sultān travelled through *our country* since we and our ancestors have been here. My feeling is that the sultān is playing us a trick; these he has *really* sent to

the Ḥazars to stir them up against us. The best is to hew these ambassadors in twain and we shall take all that they have with them." Another of them said: "No, we should rather take what they have with them and leave them naked so that they may return thither *whence* they came." Another said, "No, we have captives with the king of the Ḥazars, so we ought to send these to ransom those." They kept discussing these matters among themselves for seven days, while we were in a situation *similar* to death, until they agreed to open the road and let us pass. We presented the Ṭarḥān as a garment of honor two ḥaftāns from Merv and two pieces of paī-tāf⁶⁵ and his comrades each a qurtaq and the same to the Yanāl. We gave them pepper, millet and some sheets of bread and they departed from us.

(37) And we travelled forth until we came to the river Baḡindī.⁶⁶ There the people took their skin boats which had been made from camel's hide, spread them out and took the goods from the Turkish camels; and as *the boats* are round, they put *the goods* inside them till they spread out. Then they filled them up full with garments and wares. When each skin boat was full, a group of five, six or four men, more or less, sat in them. They took in their hands birchwood⁶⁷ and used it like oars and kept on rowing while the water carried the boat on down and it spun around until we got across. With regard to the horses and camels, they called to them and they came swimming across. And it is absolutely necessary that first of all a group of warriors with weapons should be transported across before any of the caravan crosses to form a vanguard for the people and a rearguard against the Baškirs, lest these make an attack upon the people as they cross. So we crossed the River Baḡindī in the manner we have described. Then we crossed a river called the Ġām also on the same skin boats. Then we crossed the river Ġaḥš, then the Odil, then the Ardn, then the Wārš, then the Aḥtī, then the Wbnā; all these are big rivers.⁶⁸

(38) Then we arrived at the Pečenegs. These had encamped by a still lake like the sea. They are dark-brown, f. 203a/ powerful and they shave their beards. They are poor in contrast to the Oḡuz, for I saw people among the Oḡuz who possessed 10,000 horses and 100,000 sheep. What the sheep mostly eat is *the grass* which is found among the snow. They paw with their hooves to seek the grass, and when they do not find it, they eat the snow and become extraordinarily fat. When the summer comes and they eat grass, then they get thinner. We remained a day with the Pečenegs.

(39) Then we started out and came to the river Ġayih;⁶⁹ this is the largest, widest, swiftest that we saw. Verily I saw how a skin boat upset in it, so that those which were on it were drowned. Many from the company perished and a number of the camels and horses were drowned. We crossed this river only with difficulty. Then we went a few days further on and crossed the river Ġaḥā, then over the river Azḥn, then the Bāḡāḡ, then the Smūr, then the Knāl, then the Sūḥ, and then the river Kiḡlū.⁷⁰

(Paragraphs 40-43 describe the stay with the Baškirs and are quoted by Yāqūt.)

(43) f. 203b/ Then we left the land of the *Baškirs* and crossed the river Ġermsān, then the river Ūrn, then the river Ūrm, then the river Bābnāḡ, then the river Wtiḡ, then the river Nbāsnh, then the river Ġawšin.⁷¹ Between the rivers which we mentioned the distance is a journey of two, three, four days, more or less.

(With paragraph (44) begins the account of ibn-Faḍlān's stay in Bulḡār, which is quoted *in extenso* by Yāqūt.)

III

NOTES ON THE TEXT OF IBN-FAḌLĀN

The first few lines seem to be a summary, though Yāqūt also read it; it may be that IF's text begins only with 'Aḥmad ibn-Faḍlān says.'

1) IFR: of the state of many of their affairs.

2) IFR: the letter of al-Ḥasan, the son of the Baṭṭawar. ZV adopts the reading of Yāqūt (Oxford ms.), and gives good reasons for taking Baṭṭawār as a mistake for, or a misreading of, Yiltawār (an old Turkish title *يَلْتَوَار* = *elteber* (ZV excursus 1b). Whether he is right in interpolating (1.9) 'Šālkäy' after 'son' from Yāqūt is another question. ZV is probably right in maintaining that they are both personal names, and that Fraehn's Silko = Vasilko is a wrong vocalization encysting an incorrect guess.

3) In this matter] IFR: for him (у него).

4) *Everything* ... him] IFR: he received assent for what he asked; according to the text this should go after 'kings.'

5) commanded] IFR: chosen, called (призван).

6) for the expenses] IFR adds: But what reason there was for sending him all these riches. IFR does not translate the term سبب — ZV: 'wurden ... bestimmt.'

7) The phrase: 'and the ambassador ... Ḥuramī' is interpolated into the text from Yāqūt. With 'Ḥuramī' Yāqūt's excerpt ends.

8) were handed ... over to him] IFR: I handed over to him, a reading ZV admits is possible (p. 5, note 1).

9) So we started ... Bagdād] This phrase is taken from the text of Yāqūt. ZV has April 2, 921, but according to Wüstenfeld's tables June 21 is correct; so also IFR.

10) ZV: Ṣa'lūk; IFR: Su'lūk.

11) and met] + by chance: IFR.

12) IFR: Ḥammūwayh; ZV: Ḥammūya.

13) the burg] ZV: Herberge; IFR: rabāṭ. Rabāṭ in Turkes-tanī parlance is a fortified frontier post — hence the term adopted in the text.

14) chancellor] ZV: Kanzler; IFR: secretary.

15) the elder bulwark] IFR: шейх—опора; ZV: den vertrauens-würdigen Greis.

16) relay points] IFR: постоянным дворам; ZV: in den Einkehrshäusern; the term is the equivalent of the English mews.

17) whosoever meets him ... rank] IFR: so that whoever seizes him, let him detain him until our letter comes to him, which he should obey. ZV: wenn jemand (von den Beamten) ihn (den Aḥmad) antrifft, möge er ihn aufhalten — bis unser Brief zu ihm kommt, und ihn seinem Rang entsprechend behandeln. This rendering is based upon ZV's conjecture.

18) talked it over] ZV: besprach sich mit; IFR: came to an agreement with = стоворились.

19) began to say] IFR: стали говорить; ZV: sagten.

20) bottoms الغياض] IFR: из некоторых плавней; ZV: in einem der Wälder. We have used this term as it denotes a marshy wooded area.

21) house] ZV thinks this may be taken here as implying

dar = court, though he admits that the Chwāresmians even now pitch tents in the houses in winter (p. 15, n. 1).

22) tent] ZV has a long excursus on this (p. 118-122).

23) waterskins جباب] ZV and IFR: cisterns. This refers to a large skin bag for liquids, sewn together from two or more hides, not to the *burdük* (بردوك), and not to a permanent structure (cf. IFR, n. 140).

24) cracks أودية] *awdiya*, *lit.* ravines (*wadi*); IFR: овраги ZV: Spalten. Perhaps 'clefts' would be a better equivalent.

25) skin boats السفر] ZV: Fellboote; IFR: дорожные мешки (*lit.* travelling sacks, i.e. panniers). ZV points out that these are the *gupsar* of Turkestan (p. 15, n. 4) The word means properly a round hide pannier for provisions, hence IFR's literal translations. It is worth noting that in Iraq the word which is here previously used for 'water skin' is employed for the coracle of the Tigris (*gub-ba*). The implication seems to be that the instrument is something whose expandible qualities stand in the foreground.

26) salted meat نمكسود] *namaksūd*: this is not merely dried meat, but flesh that has also been preserved with salt and condiments (ZV *ad. loc.*).

27) directed us ... as needed] ZV: schlugen vor, uns mit Kleidern vorrätig und hinreichend zu versorgen; IFR: we asked ... for assistance regarding clothing and in getting them in large quantity.

28) when we underwent ... told us] ZV: Als wir diese (übertriebene Schilderung) hörten, wurde unsere Vorstellung (von der Kälte) viel grösser als das, was uns erzählt wurde; IFR: when we saw it, it proved to be twice as bad as that which had been described to us. ZV thinks there is a gap in the text (p. 16, n. 2).

29) The articles of clothing enumerated in this passage are differently interpreted by the editors: 1) *qurtaq* jacket; russ. *kurtka*. 2) *ḥaftān-kaftan*—coat. 3) *būstīn*: the Russian *tulúp*,—a fur coat with the skin outside; IFR: *šuba*, a fur coat with the fur outside. *Burka*; ZV: Filzmantel; IFR: felt cap; ZV is probably right that *labāda* here means the Turkish *kepenek*, and not an undercap of felt, as in the west, more especially as the 6) *burnūs* here denotes the Turkish helmet-shaped cap (*qalansuā*); IFR here interprets otherwise in the ordinary sense. House shoes] so ZV; IFR: gaiters.

30) Bārs] here Fārs in ms. IFR: Fāris.

31) He will be far from demanding it of us] ZV: er wird es nicht von uns verlangen; IFR: about the same.

32) Qlawus] Should be read as Qlawuz قلوب ZV; ms. فلوس IFR: Falūs.

33) Ġit] ZV emends جيت from the ms. حبيب ḥbb Ḥabab (not ḥbb as ZV says — the dot over the h is clear, as IFR notes, and retains this reading). Ġit is a well-known place, and ZV's emendation is probably correct.

34) we halted in it. The caravan lit fires] IFR: I pulled it down and kindled a fire in the caravan (*sic!*).

35) There are springs ... in pools] ZV: Dort (sind) Bäche, die von denen (den Felsen) herabfliessen, und das Wasser (unten) im Graben (stehenbleibt); IFR: on which (the mountain) there are springs, which burst out in digging for water. The passage is mutilated or corrupt.

36) of felt] IFR: of hair; ZV: aus Wolle.

37) dwellings placed here and there] i.e., not in a regular pattern, like the Kirghiz, as ZV points out *ad loc.*

38) (my recitation) is supplied by ZV.

39) I felt this an enormity] ZV: Ich fand diese Frage plump; IFR: But I was horrified at this.

40) Tasbīḥ: سبحان الله; Tahlīl: لا اله الا الله

41) This man wishes to put a spell on us ...] Text is unclear.

42) There is some question as to how the word *māl* مال is to be translated: it can mean property in general (*bona*) as well as money, and should probably be understood in the former connotation where IFR is speaking of the Turks.

43) If he does not encounter ... then he asks a third] Unclear text; IFR: 'If (this, i.e. the second) Moslem does not agree to make good for his guest ...'

44) IFR reads باف *pai-bāf* for the ms. پاي *pai-tāf*. This means woven material, cloth (*Burhān-i-Qāṭi*², Teheran 1317, v. 1, 269). IFR explains it as material woven on a special loom worked

by the feet. The word also occurs on p. 19, and evidently refers to material of good quality.

The spread of Islam in the steppes evidently ran along lines of commerce. Its penetration among the nomads was slow, as we can see from our text. The intermediaries in this matter were mostly the Chwārezmian merchants, who had brought over the Bulgārs to Islam, but the nomads were still heathen.

45) Grits] burrā بُرّاء This seems to be unground grain, perhaps wheat; cf. IFR: *ad. loc.* ZV: Geschenke, but millet is given as a gift on other occasions.

46) pack-animals] not necessarily horses, as ZV has it. دابة pl. دواب means both riding and pack-animals, according to Lane s.v.

47) defecate] so IFR and ms.; ZV: ich pfeife.

48) sheets of bread] IFR: flat cakes of bread (лепёшки хлеба): ZV: Brotlaibe. Here we have certainly to do with the sheet-bread of the Tatars (*lavaš*). Loaves could not be transported, but the thin sheets dry out and can be moistened again and softened.

49) *nabīd* appears to mean any intoxicating drink except wine.

50) cupola] قبة; ZV: Kuppel; IFR: yurt.

50a) down to the last one] IFR: or one head.

51) hang them up] IFR: stretch them out, pointing out that it is the same expression as is used for crucifixion. Perhaps the implication is that the skins were stretched out on frames.

52) stirs] ZV: ermuntert فحنهم; IFR: comes فيحييهم.

53) were too weak] IFR: have cracked, emending the ms. شققّت to شققّت.

54) fleece] būstīn; ZV: Pelz; IFR: мы́ба (cf. ante, note 29).

55) ruler] ZV: König; IFR: Tsar, ملك.

56) Etrek ibn Qaṭaḡān] so ZV, putting a dot over the 'ain; IFR: Atrak ibn Quṭ'an, but ZV's vocalization and pointing sounds more correct.

57) relatives] ZV: Verwandten; IFR: sons of his uncle on his father's side.

58) desert] ZV: ins Freie.

59) red leather] IFR: complete skins, here and below.

60) brocade] ZV: leaves *dībāğ* untranslated, saying that it is a generic term in this area covering numerous kinds of cloth; IFR: velvet (парча).

61) head-shawl] The garment here implied is the Tatar *čadra* (Pers. *čādra*: anglo-ind. chudder), a large thin cloth covering most of the body as well as the head; so IFR, and hence our translation; ZV: Kopftuch.

62) I have observed] ZV: ich habe gesehen, also IFR, but the root also means to perceive, as it evidently does here.

63) raced with us] ZV: er mit uns ein Wettreiten auf sein Pferd unternahm; IFR: rode with us.

64) ... and Yğlz (?)] The ms. is difficult to decipher here: in the gap ZV doubtfully proposes: 'the son of his son-in-law'; IFR: the son of Jabḥā, while the last word can also be read ḡlz as IFR takes it.

65) pai-bāf] See above, note 44.

66) Bağindī] This should be read Yağindī, according to ZV (P. 32, n. 3), and is the equivalent of the modern Žayindī, a left affluent of the Ğim (Emba), here Ğām.

67) birchwood] IFR: white poplar, but ZV proves conclusively, we think, that this is the birch (excursus 73a). Wood must be taken here in the sense of branches or small trees, cut along the river-bank.

68) Ğām] modern Ğim, the Emba.

Ğāḥš] modern Sagır: IFR: Čāhaš.

Odī] modern Oyıl, Uyıl; IFR: Adal.

Ardn] IFR: Ardan. ZV: Probably the Žaqsibay.

Wārš] IFR: Wāriš; probably the modern Qaldagaytī.

Aḡtī] ZV: the Buldurtī or its tributary the Ašši-Say.

Wbnā] ZV thinks this word should be read وٓبٓا Utbā, a left tributary of the Ural (Yayıq). If so, the caravan route diverged somewhat to the east from the straight line. This would make the lake at which the Pečenegs were encamped (par. 38) not the larger

Čalqar-Köl, which is to the south of the modern town of Ural'sk, but either the Žaltır-Köl or the Sulı-Köl. It does not seem to us that this so improbable, as it means that the crossing of the Ural river was made further to the east of its southward bend to avoid any attacks (e.g. from the Ḥazars) from the south up the Ural.

69) Ğayih] ZV discusses the various forms of the name (p. 34, n. 1).

70) Ğaḥā] ZV reads Ğaḥān, the modern Čağan (Čağan?), a right-hand (not left-hand, as ZV says) tributary of the Ural. In that case the Azḥn (Azḥan IFR) can only be the Talovka, which fixes the point at which the caravan crossed the watershed between the basins of the Ural and the Volga basins.

Bağāğ ZV — the modern Moča, an affluent of the Volga. The ms. reading has a final *‘aīn*, but both ZV and IFR agree that a final superior dot must be added to make it a *ghain*. The rivers which are listed from here on are all affluents of the Volga on its eastern bank.

Smūr] the modern Samar or Samara.

Knāl] ms. كبال Kbāl — ZV: the modern Kinel.

Suḥ] the modern Soq.

Kiğlo] IFR reads كنجلو Kanğalū, though the *n* is uncertain in the ms. This form brings it closer to ZV's putative equivalent Qundurča, which is mentioned in the accounts of Timur's campaigns.

71) Ğermšā] the modern Čirimšān.

Urn] the modern Urān.

Urm] the modern Urm or Urem.

Bābnāğ] the pointing of the characters is uncertain, but ZV is probably right in equating it with the modern Mayna.

Wtiğ] the modern Utkā, a russified form of the native Udğa [اودغا]; so ZV on basis of data supplied by Kračkovskii.

Ğawšī] probably the Aqtay. As the town of Bulğār lies to the south of this river, the embassy probably went on to the Bulğār ruler while the latter was still at the winter pastures of the tribe, whom we now know from the complete text to have been still in the semi-nomadic state.

IV

The discovery of the text of IF has brought to the fore other questions of importance: 1) Have we here the complete text of IF? 2) Have we the text in its original form? 3) Can the textual tradition tell us anything more regarding the fate of the book? Direct answers to these problems cannot be given, but some indications of a solution are possible.

The text has come down to us in a *Sammelhandschrift*, probably of the 11th century. This codex contains the geographical work of Ibn-Faḡīh, the two relations of Abū-Dulaf and Ibn-Faḡlān. From implications in the text of Abū-Dulaf we infer that the two important personages to whom he dedicated his work were responsible for gathering together these geographical works in one volume. ZV makes it clear that Yāqūt also read the work in this collection. His codex contained at the end a couple of folia with the remainder of the description of the Ḥazars, which have obviously been lost from the Mešhed ms. At some point Yāqūt found in his copy (perhaps at the beginning, but more probably at the end) a statement that IF had "told everything which had happened to him on his journey from Baḡdād until he returned to that city." Yāqūt repeats this three times in the course of his work (ZV *Einl.* p. XIII). The later writers Aḥmad Ṭūsī (fl. 1173-1193) and Amīn Rāzī (scr. ca. 1593), who used IF directly and not via Yāqūt, also had it in this same version but with a somewhat differing text; whether this was better in places, as ZV thinks, is another question.

Now that we have the original text, we can determine exactly what Yāqūt added or left out. It is now clear that he took over a number of redactorial remarks from the earlier editors, and added to them some further ones of his own. In what did this earlier editorial work consist? As we worked through the text, we obtained a fairly definite impression. The *risāla* in its present form is obviously an epitome drawn from a fuller account in which the trip was described in detail, which presumably included further motivation of the embassy and of the diplomatic background, which ZV has very competently sketched (*Einl.* pp. XX-XXXII). The aim of the editors was to extract all the material which bore upon affairs in Chwārezm, and all the passages which illustrated the life and customs of the northern nomads. All the connections with Baḡdād are very carefully soft-pedalled, which certainly would not

have been the case in the original narrative. We infer, therefore, that the editors were themselves inhabitants of Turkestan and had connections with the local administration there. To this redactional activity we can attribute the recurring phrase قال ابن فضلان "Ibn Fadlān said," which Yāqūt takes over (ZV, *Einkl.* p. VIII, n. 2). If this chain of hypotheses is correctly linked, it would be a safe additional guess that the editorial work is to be assigned to the period before the fall of the Sāmānid dynasty, i.e., before 1001 A.D. It would also account for the laconic turn of the language, and for a certain foreign flavor, which would be difficult to account for in an inhabitant of Bagdād. The absence of any mention of the return trip is probably due to the fact that IF did not discuss in it any details in which the editors were interested (ZV *Einkl.* p. XV).

We have endeavored to treat the geographical questions involved in the notes appended to the text. No large-scale maps of the area involved were available here, and the lack of permanent settlements along the route make the exact plotting of the route impossible, but the caravan seems to have followed an almost straight line from Ürgenj to Bulgār. The middle point is fixed by the lake near which the Pečenegs camped and by the identification of the river Azhñ with the Talovka. All of the area traversed is open country devoid of obstacles (with the exception of the rivers) and at this time of the year would have been well-watered.

V

The chief importance of this new text from the standpoint of economics is the light which it throws upon the trade between Chwārezm and the Volga area. The importance and the scale of this traffic have long been manifest to those who are interested in the early relations between Europe and Asia, but hitherto no detailed data have been available upon which to calculate the volume of the commerce, nor had we any indication as to the exact route followed between the two entrepôts. Now, however, fortune has favored us with the full account of an eye-witness, whose general reliability as a reporter is vouched for by the accuracy of his observations of the manners and customs of the tribes through whom he passed. Moreover, the data thus obtained come not from the period when this trade route was declining, but while commerce along it was still at its height.

Let us accordingly endeavor to sum up the data afforded by the new find, taking into account the various angles just noted.

Imprimis we should note that the route followed by the caravan is in the main a straight line from Ġurġaniyā (Ūrgenj) northward. That this may have had some slight detours is possible, nay probable, but these cannot be calculated with any accuracy. We can, however, determine the general line of the march, though no points of the compass are indicated. The caravan route ran directly NE by N across the Ust-Ūrt plateau, keeping well to the east of the Ural river. The various streams are mentioned and most of them can be identified. The first stop, which may have been for some days, was at the settlement of the Oġuz. This, it should be noted, is south of the Yaġindi (now Zayindi) river. The remaining series of rivers, before arriving at the Pečeneg encampment all flow into the Caspian or at least towards the Pečeneg encampment which evidently lay to the south of the present town of Ural'sk, probably at the Čelkif-Köl. This means that they reached the Ural river to the east of its 90° bend from W. to S. From then on, after some days journey, another river group is met. The Čaġan (ms. Ġahā) is an affluent of the Ural, while the Azġan, which ZV does not identify, is almost certainly the modern Talovka. This point marks the passage of the travellers from the watershed of the Ural to that of the Volga, since ZV is probably quite right in equating the Bāġāġ with the modern Moča. The remainder of the rivers, so far as they can be identified, are all affluents of the Volga. The route appears to have kept well to the east of this stream and only to have approached it near Bulġār itself. The total distance is about 1000 miles which makes an average (including stops and fordings) of ca. 15 mi. per day. ZV points out that the route evidently swings to the east to avoid any raids from the Ĥazars. This is quite correct, but there are one or two other points to be considered as having possibly influenced the route.

(1) The trip takes place in April at the time of the freshets, when water is available everywhere.

(2) The route leads through the main encampment of the Oġuz, where some parleying took place and some bakhshish changed hands. The same is true of the Pečenegs, who play only a minor role, being evidently a tag end of the powerful people whose main body was now far to westward, and also of the Baškirs, whose raids are feared. In travelling through an area inhabited by nomads it is advisable to contact the tribesmen, and not to try to by-pass them.

(3) To follow along the main rivers in the season of the freshets would have been inconvenient and dangerous. The Volga at this time of year overflows its low eastern bank far and wide, and the wet ground and mud would have been a serious hindrance especially to the camels. The same is probably true of the Ural in its lower course.

For the first time we have an indication of the size of the caravans which crossed the northern steppes. ZV thinks that the figure of 5000 men and 3000 animals is incorrect, and that the figures should be transposed. We wonder if this is necessary: why should not a considerable number of the attendants have gone on foot, having a lift now and again, as one sees among the Arabs? In any event it is a sizable number of persons, and goes far to explain the large Chwārezmian colony at Bulgār, and throws a bright light on the coin deposits, and the location of the latter which, as far as Moslem coins are concerned, are confined almost wholly to Northern Russia.

Was this the only caravan which left Ürgenj for Bulgār? Pretty obviously it was the first one, but there is no indication that it was the only body of this sort which crossed the steppes that year, though there probably were not many if they were as large as this. The implication at certain points in the story seems to indicate that there was more than one. It is clear however that only one trip could be made per annum by a given group, as the round trip would take $70 + 70 + 30$ days = 170 or $5\frac{1}{2}$ mo. which would bring them back to Ürgenj about Sept. 15,

The chief type of goods transported by the caravan appears to have been textiles. We must not infer from the gifts made by the embassy to the Oğuz chieftains that the merchants carried camel-loads of show garments, but textiles, condiments and dried fruits seem to have been the main items.

VI

The rich material contained in the excursuses of Zeki Validi's edition should be of great interest to scholars in divers fields of knowledge, but to find anything in them is a major task. It seemed worth while therefore to give here a brief synopsis of the points covered arranged in classified form. The choice of categories has been dictated by the context of the text itself and follows no pre-

cise or logical pattern, but we trust that even so it will make some valuable material known and accessible.

Botany

13a. Deforestation near Ġrġaniyā had proceeded apace. The district had considerable wood in 923 (Saksaul Haloxylon Ammodendron Bungo, called ʔāġ in Turkish and Persian). A load of wood had cost from two to three dirhems (0.28 gr. of gold). In Yāqūt's day (1220) it cost three ruknī dinars, an increase of at least thirty times (8.46 gr. of gold).

73a. Two trees often confused in Arabic and Persian sources are the ḥadink-birch and the ḥulang-maple.

Clothing

15a. Bašlyq here means a high pointed cap.

15b. The Persian kaymuḥt is shagreen, Turkish "saġri" or "sadri," leather made out of the hide of the horse's rump.

15c. Clothing for cold weather.

38a. Use of the short and the long qurtaq among the Pečenegs.

60a. Qalansuā primarily denotes a high felt hat, but may also mean a flat one like a cap.

80a. Qurtaq of the Rūs was a quilted doublet, the old Norse kyrtil.

80b. Kisā, the coat of the Rūs, was the Norse nottal or skikkia.

84a. The Russian bathing customs.

89c. Trousers worn by the Rūs.

89d. Ḥaftān is a jacket.

89e. Sable caps among the Rūs.

Governmental

1b. The title of the Bulgār king is Yiltavār, equals Elteber and signifies in Turkish terminology the kingdom of subordinate people. The manuscript reads "Blṭar." This title also discussed in 47a.

33a. Use of the title Yabġū among the Turks and other allied tribes.

34a. Meaning of title Sūbāši.

62b. Fraternal succession in order of seniority among the Turks.

93c. Double kingship among the Turks.

93e. Influence of the Turks upon the Rūs.

94a. The Viceroy Chaqan-beh. This is probably the same office as that of Yuğruš under the Qarakhanids. He was the real ruler but also appointed by the Chaqan.

99a. The ruling house of the Ḥazars belonged to the clan of the Asena which had been the ruling dynasty of the first Turkish Khanate.

100a. Further discussion of the double kingships among the Turks (extensive).

Political

1f. Ḥazars in Mohammedan service.

5a. Connection between Baǧdād and Chwārezm closer than we had realized. The bailiff of ibn-al-Furāt's estate could set the police in Iran on the alert.

Ethnographic

1a. Anhang: Şaqlab (plural Şaqāliba) are not Slavs but the non-Turkish tribes of the western steppes.

20a. "The lowest and commonest among the Turks" represents with fair accuracy the average, free nomad, and not a bandit or mendicant.

36a. Remains of the Oǧuz in other areas. Relations between the Oǧuz and the Ḥazars.

38b. Some of the Pečenegs had remained behind after the departure of the main body for the western steppes.

39b. The "poor" Pečenegs.

43a. Evidence for the Čeremis in the area south of the Kama.

50c. The Visu are the Becb *Vesj* of the Russian chronicles. Discussion of them and the Yura to the north of the Bulǧārs in the government of Viatka. Chwārezmians = Basurmane in the Viatka area.

61a. Bulǧārs in a half nomadic stage but at a relatively high level of culture.

70a. Number of Bulǧārs 50,000 tents, 250,000 souls.

76a. Chwārezmians in Bulgaria. Khvalyn, Basurmanin originally generic terms for them. They had their women with them, hence it was a true colony. Survivals of them in the province of Viatka (cf. 50c).

78a. Bulgārs on the west bank of the Volga called Aşgil. Name appears to be identical with the Čigil stem of western Turkestan and with the Székely of Transylvania.

Religious

28a. Islam and Christianity among the Oğuz.

31b. Balbal = Каменные бабы among the Kōk-Turks.

41a. 'Phallic' symbols among Oğuz = images of ancestors.

42a. Divinities of Oğuz.

63a. Lightning and superstitions among Oğuz.

85c. Εόava of Rūs.

87a. Corpses to be kept distant from houses.

87b. Burning of corpses among Slavs, Turks and Finnish folk, as well as Germans.

89b. The old woman who kills the girl = Hölle; cf. the aged priestesses of the Cimbri, who slew the captives.

89f. Rūs buried dead in sitting position. Rūs believe souls of dead enemies follow them to next world, hence kill themselves when in danger of being captured.

89g. Burial furniture of Rūs.

89h. Music played when dead burned among the Rūs, also among Ḥazars.

90a. Paradise of Rūs is "fair and green."

90c. Sacrificed animals placed around the dead.

90d. Strangling as a method of sacrifice. Blood also shed among the Rūs, as the γκαῦς sticks a knife into the girl's ribs.

91a. Nearest relatives of deceased light the pyre.

91c. If smoke of pyre rises high, fate of deceased in next life will be happier.

92a. Funeral ship not shoved into stream, but burned on or by the land.

96a. Ḥazars bury dead kings in a stream. Probably a general custom originally, and widely spread among the northern nomads.

Customs

21a. Chastity of Turkish women.

21b. Adultery among Turks punished by death.

23b. Bride taken by force among Turks.

- 23e. Widow of father or brother married by son or next brother-in-law.
- 24a. Washing among Turks.
- 25a. Slaughter of animals among Turks without shedding of blood.
- 25b. "Just" Turks.
- 27a. Homosexuality common in Ḥorāsān but not among the nomads.
- 28b. Prostration among Turks and Bulḡārs.
- 31a. Burial customs among the Turks.
- 32a. Beards plucked among the Oḡuz.
- 34d. No washing of clothes among the Turks.
- 41a. No phallic cult among the Turks.
- 44b. Guests greeted with bread and salt.
- 44c. Prostration before King Almiš.
- 44d. Guest tent pitched for new arrivals.
- 45a. Strewing money over the king's robe.
- 45b. Reception of guests by the Turkish monarch.
- 46c. Thrones of Turk and Mongol rulers.
- 46d. Food only to be taken from king's hand.
- 46e. Small tables for eating.
- 60f. Gestures of respect among Bulḡārs.
- 62a. Grandson adopted by grandfather.
- 63a. Fear of lightning.
- 64a. The nailing up of a lawbreaker in a box and hanging it on a tree probably derives from the custom of the placing of corpses on trees.
- 65a. Hats carried under the armpit. Hanging of the cleverest man of the Bulḡārs is evidently the survival of a heathen custom.
- 74a. Hunting among the Bulḡārs.
- 76b. Burial customs.
- 81b. Tatooing among Norsemen.
- 82a. Brassières and rings of Norse women.
- 83a. Female slaves among Rūs.
- 84a. Long hair of Rūs. Hair washing and hand washing.
- 85a. Nabīd = beer.
- 86a. Sick Rūs left at a distance from house.

- 87a. Corpses of Rūs left at a distance from house.
- 87b. Cremation of corpses among the Rūs.
- 87c. Inheritance among the Rūs.
- 87d. Human sacrifice among the Rūs.

Topography

73b. Suwār and Saqsin the same place, the Sumerkent of John of Piano Carpini.

78a. The Asgil are the Bulgārs on the west bank of the Volga. The name is the same as the Čigil of Turkestan and the Székely of Hungary.

Kleinaltertümer

- 14a. Different types of Turkish tents and wagons.
- 61b. The tent of the Bulgār king.
- 81a. The Norse axe.
- 82a. Schalenspangen and Dosenspangen.
- 82b. Neck-rings.
- 82c. Glass beads.
- 90b. Tents of the Rūs.

Philology

- 1b. blṭwār=yilṭawār=elteber: old Turkish title of governor
- 1c. المس is probably to be read Almiš = Hungarian Almus, the father of Arpad.
- 1d. Šālkāy — a name still used among the Čuvaš.
- 4a. badirqa = escort.
- 29c. pekend = Chwārezmian word for bread.
- 40a. ZV agrees with B. Munkacsi that Baš-kir and Bul-ġār are fundamentally dialectical variations of the same compound form = five + (O)guz, 'five' being either *baš* or *biel*.
- 46b. Turkish terms for silk: dibāġ—brocade, and its wider significations in Central Asia.
- 50d. Name of the Volga written in the ms. آتل Atil. The vocalization Etil is incorrect.
- 70b. Baranġar = Mongol *barangar*, the right wing of an army: Turkish *on qol*. *Zuangar* is the left wing in Mongol, Turkish — *sol*

qol. This is the same word as in the name of the Ḥazar town Ba-langar.

94e. The Kndr-ḥāqān or Knda-ḥāqān of the Ḥazars is clearly connected with the Hungarian title *Kündü* (Künda).

Persons

1g. Takīn al-Turkī of the embassy was a page and not Takīn al-Ḥazarī, the courtier of Muqtadir.

34c. Letter of Nadīr al-Ḥuramī to Sūbāši Atrek. The latter was probably well-inclined towards the Moslems.

Marvels

49a. The sound of the northern lights.

50b. Short nights.

72b. Gog and Magog and the giant.

74b. Unicorn.

Script

72e. Writing among the Bech-Visū.

Varia

1h. Drugs sent to Baḡdād.

ROBERT P. BLAKE AND RICHARD N. FRYE

Harvard University

ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΕΚΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

I

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ ἐξουσία τοῦ βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορος, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης καὶ τῶν Ἑλληνιστικῶν βασιλείων, ἐξελίχθη βαθμηδὸν πρὸς ἄκραν μοναρχίαν (τὸ μόναρχον κράτος), θεοκρατικῆς φύσεως. Τὴν ἐξέλιξιν ταύτην ἐπηρέασεν ὁμως ἐπίσης, ἀφ' ἐνὸς ἡ ἐκχριστιανίσις τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τῶν χρόνων Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ἐξ ἄλλου δὲ ὁ διάχυτος εἰς τὸν κόσμον ἐκείνον ἀνατολικὸς δεσποτισμός.

Ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἰδίως ἡ μορφή διαγράφεται σαφῆς.

Σύμφωνα ὁμως μὲ τὸν μικτὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς ἐξελίξεως, ρωμαϊκο-ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς, ἡ παντοδυναμία αὕτη παρουσιάζει δύο πλευράς, ἐμφανίζεται ὑπὸ δύο μορφάς.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὀρθολογιστικῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως, ἐκφράζεται αὕτη εἰς αὐστηρὰς νομικὰς διατάξεις, ἀκολουθεῖ κατὰ σύστημα ὀρισμένους τύπους καὶ κινεῖται ἐντὸς πλαισίων διαγραφομένων ἀπὸ νομικὰ πλάσματα.

Ἡ πίστις ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν θεϊαν καταγωγὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καὶ ἡ ζωὴ ἐντὸς περιβάλλοντος βυθισμένου εἰς μυστικοπάθειαν καὶ θρησκοληψίαν, ἥσκησαν ἐπὶ αἰῶνας, κρυφίαν ἐνέργειαν ἐπὶ τῆς ψυχουσυνθέσεως καὶ τῆς νοοτροπίας τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου. Οἱ παράγοντες οὗτοι — *l'élément irrationnel* — ἐγέννησαν καὶ ἐμόρφωσαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον μοναρχικὴν θρησκείαν, ἣτις βαθμηδὸν ἀνέπτυξε πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἰδίων ἀναγκῶν, δογματικὴν πολιτικὴν θεολογίαν, κανόνας πίστεως, τύπους ἀτομικῆς καὶ ὁμαδικῆς λατρείας — προῖον συγκερασμοῦ Ρώμης, Χριστιανισμοῦ καὶ Ἀνατολῆς. "Ολα αὐτὰ ἐδημιούργησαν πραγματικὰ καὶ ἀστάθμητα δεδομένα, τείνοντα εἰς ἕξαρσιν τῆς ὑπερόχου ἐν τῷ κόσμῳ θέσεως τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τῆς Αὐτοκρατορίας.¹

¹ Ἐν πολλοῖς καταστάλαγμα τῆς μακροαἰωνοῦ ψυχολογικῆς καὶ διανοητικῆς αὐτῆς ζυμώσεως, εἶναι αἱ κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886-912) καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Πατριάρχου Φωτίου, διατυπωθεῖσαι εἰς τὴν Ἐπιτομὴν περὶ Αὐτοκράτορος ἀρχαί. Τίτ. Β' IGR (Ζέππου) II σ. 240 καὶ ἐπ. Ἴδε Monnier, *Les Nouvelles de Leon Le Sage* σ. 8 καὶ ἐπ.

Ἡ ἐξουσία τοῦ Αὐτοκράτορος θεόθεν πηγάζουσα, εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀπόλυτος. Ἐκπρόσωπος τοῦ θεοῦ ἐπὶ γῆς, — «πρόβλημα τοῦ θεοῦ»,² «θεοπρόβλητος», «θεία ψήφω αὐτοκράτορα ἀναδειχθέντα», ὅπως ἀναγράφεται εἰς κάθε σχεδὸν σελίδα τοῦ Πορφυρογεννήτου, — καὶ πρὸς Αὐτὸν μόνον ὀφείλων εὐθύνας, συγκεντρώνει εἰς χεῖράς του, διὰ τὴν πραγματοποιήσῃ τὴν ἀποστολὴν του, πᾶσαν ἐξουσίαν.³

Ἐπίσημος πολιτικὴ ἀντίληψις καὶ βαθεῖα λαϊκὴ πίστις συνέπιπτον εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ ἐκάστοτε ἀναγορευόμενος Αὐτοκράτωρ, ἦτον ἐκ θεοῦ

² "Emanation de Dieu", "Ausstrahlung der Göttlichen Macht", ὅπως γράφει ὁ Treitinger εἰς τὸ κατ. ἀναφερόμενον ἔργον του σ. 216, ἴδε καὶ αὐτ. σ. 46.

³ Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ αὐτὴ ἔννοια ἐπανέρχεται εἰς τὰ προόμια τῶν Νεαρῶν καὶ Χρυσοβούλλων. Μεταξὺ πολλῶν κειμένων σημειῶνω τινά, χρονολογούμενα πρὸ καὶ μετὰ τὸ περὶ Βασιλείου τάξεως ἔργον τοῦ Πορφυρογεννήτου. Νεαρ. τῶν ἐτῶν 566 καὶ 569, Ἰουστίνου, «Τῆς παραδοθείσης ἡμῖν ἐκ θεοῦ πολιτείας κηδόμενοι . . .», «τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ δοθείσης ἡμῖν πολιτείας κηδόμενοι καὶ ἐν πάσῃ δικαιοσύνῃ ζῆν τοὺς ἡμετέρους σπουδάζοντες . . .», IGR I σ. 1 καὶ 8. Λέων ὁ Δ, εἰς Νεαρὰν τοῦ ἔτους 776, γράφει ἐν προοιμίῳ, «πᾶσαν σπουδὴν ἔχοντες αἰεὶ ὥστε τὴν παρὰ τῆς ἁνω ροπῆς ἐγχειρισθεῖσαν ἡμῖν ρωμαϊκὴν πολιτείαν, ὀρθοφρόνως . . .», IGR I σ. 40. Ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς εἰς Νεαρὰν τοῦ ἔτους 1166, διὰ τὴν ἐξάρτησιν τὴν ἦν ἔχει τῶν πολιτικῶν του καθηκόντων συνείδησιν, γράφει «εἰ γὰρ δίκαιος ὁ Κύριος καὶ δικαιοσύνας ἡγάπησε, προσήκει δὴ πού καὶ τὸν ἐξ ἐκείνου λαχόντα βασιλεύειν τῶν ἐπὶ γῆς, αὐτὸν τε δίκαιον εἶναι . . .» IGR I σ. 389. Εἰς τὸ Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Ἡλίου Βωμῶν, ἦτοι τῶν Ἐλεγκμῶν ἐν τῷ θέματι Ὁρμικίου, ἀναγράφεται ὅτι τοῦτο ἐξεδόθη «ἐπὶ τῆς Βασιλείας τοῦ εὐσεβαστοῦ . . . καὶ ἐκ θεοῦ ἐστεμμένου πορφυρογεννοῦς Αὐτοκράτορος κυρίου Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ . . .» Dmitrievsky, Τυπικὰ σ. 715. Ὅσον προχωροῦμεν πρὸς τὴν παλαιότητα, ἡ ἐξάρθρωσις δὲ γίνεται βαθύτερα, τόσον πλέον μεγαλορῆμονες γίνονται αἱ ἐξαίρουσαι τὴν θείαν καταγωγὴν καὶ τὰς ἀνυπάρχοντας πολὺς ἀρετάς τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς φράσεις τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων. Τὰς παραμονὰς τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, γράφει ὁ ἄθλιος καὶ διεφθαρμένος Ἰσαάκιος Ἀγγελος, εἰς τὸ παραχωροῦν προνομίαις εἰς τὴν Γένουαν Χρυσόβουλλον τοῦ 1192, «ἀλλ' ἡ τοῦ κράτους ἡμῶν Γαληνότης, κατὰ τὴν τοῦ ἐκλεξαμένου καὶ χρίσαντος αὐτὴν Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐντολὴν . . .» καὶ ἐπὶ ταύτης στηριζόμενος ἀπεμπολεῖ δίκαια καὶ ζωτικά τοῦ Βυζαντίου συμφέροντα. MM III σ. 25 καὶ ἐπ. Ὁ Ἀνδρόνικος Β' (1282-1328) ὅταν τὸ Βυζάντιον χωρὶς ἐνότητα, πανταχόθεν δὲ βαλλόμενον ἐκλονίζετο πλέον, γράφει, ὁ κατὰ τᾶλλα συνετὸς αὐτὸς ἡγεμὼν, εἰς τὸ περίφημον θέσπισμα, τὸ εἰσαγὼν δικαστικὰς μεταρρυθμίσεις, τὰ ἀκόλουθα πρὸς αἰτιολογίαν τῆς πολιτικῆς του. «Ἐμὲ Θεὸς οἰκτιρμοῖς αὐτοῦ μόνοις . . . ἐπὶ τὸν ὑψηλὸν τόνδε καὶ μέγαν τῆς ἀρχῆς ἐνέθηκε θρόνον . . . Καὶ γὰρ ἔγωγε νόμου παντὸς ὑπερκεῖμενος καὶ βίας ἀπάσης, πάντα δ' ἐξὸν ἔμοι πράττειν, ὅσα δὲ καὶ βασιλεῖς οἱ τῷ μακρῷ πρὸ ἡμῶν χρόνῳ, νόμον ἔνα μόνον καὶ παντὸς ἰσχυρότερον αὐτὸν τὴν βούλησιν ἔχοντες . . .» IGR I σ. 559. Ἐπὶ χίλια ἔτη μὲ τὴν ἀκαμψίαν δόγματος, ἐπαναλαμβάνουν τὰς αὐτὰς φράσεις μὲ νόημα παραμένον σχεδὸν ἀναλλοίωτον.

προωρισμένος — «θεοκυβέρνητος». Εἰς αὐτὸν μετεβιβάζετο ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἡ ἀσκησης τῆς ἀρχῆς.⁴

Φύλαξ ἄγρυπνος τῆς ὀρθοδοξίας, εἶναι ὑπεύθυνος ἀπέναντι τοῦ Χριστοῦ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ὀρθῆς δόξης μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς ἐπικρατείας, τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως καὶ τῆς τάξεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ — «τῆς εὐσταθείας τῶν ἱερῶν ἡμῶν Ἐκκλησιῶν». Τοῦτο ἦτο σύμφωνον πρὸς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν καὶ τὰς γινομένας ἐπιφωνήσεις (ἀκτολογίας), κατὰ τὴν στέψιν καὶ τὰς ἄλλας ἐορτάς. Ἡ ὁμολογία τῆς ὀρθοδοξίας ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ ἡ βεβαίωσις τῆς πιστῆς τηρήσεως τῶν κανόνων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἐκρίθη πάντοτε προϋποθέσεις τῆς νομιμότητος τῆς καταλήψεως τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Κοινὴ πίστις καὶ κοινοὶ τύποι λατρείας ἀπετέλουν τὸν ἡθικὸν συνεκτικὸν κρίκον τῶν Βυζαντινῶν. «Ὁρθόδοξον βασιλέα τῇ οἰκουμένῃ», «Δόξα Θεῷ τῷ ἐνισχύσαντι βασιλεῖς τοὺς ὀρθοδόξους», «σῶσον τὸ ὀρθόδοξον κράτος», κρᾶζει ὁ δῆμος.⁵

⁴ Δι' αὐτὸ καὶ δὲν ἡμφισθητεῖτο ὡς μὴ νόμιμος ἡ, βία ἢ δι' ἐγκλήματος κατὰληψης τῆς ἀρχῆς, ἐφ' ὅσον αὕτη ἦτο τετελεσμένον γεγονός, καθηγιασμένον ὑπὸ τῆς θείας παρεμβάσεως κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν καὶ στέψιν τοῦ νέου βασιλέως. Ἐφ' ὅσον ἦτο τετελεσμένον γεγονός, ἦτο βέβαιον ὅτι προϋπῆρχεν ἡ ἐπένευσις στρατοῦ καὶ δήμου (ἴδε καὶ τὸ Κεφ. Die Wahl durch Gott, εἰς Treitinger σ. 7 καὶ τὰ ἐκεῖ λεπτομερῶς ἀναγραφόμενα κείμενα). Ἐνδεικτικὸν εἶναι ὅτι ἐγένετο κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης, ἰδρυτοῦ τῆς μεγάλης δυναστείας, ὅστις ὡς γνωστὸν διὰ φόνου τοῦ νομίμου βασιλέως Μιχαὴλ Γ' (867), ἔγινε μόνος κύριος τοῦ θρόνου. «Ὅταν ἀνηγορεύθῃ Αὐτοκράτωρ, παρὰ τε τῆς ἐντίμου βουλῆς καὶ τῶν υποβεηκότων ταγμάτων καὶ παντὸς τοῦ στρατεύματος καὶ τοῦ ὄχλου τοῦ ἀστικοῦ...», ὁ Βασίλειος, «ἅμα τῷ παρελθεῖν ἐπὶ τῇ τῶν ὅλων ἀρχῇ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὰς τοῦ κράτους ἡνίας θεῷ ἀνατέθεικεν, εὐξάμενος ἐπὶ λέξεως τάδε: «Χριστὲ Βασιλεῦ, τῇ σῇ κρίσει τὴν βασιλείαν δεξάμενος, σοὶ καὶ ταύτῃ καὶ ἑμαυτὸν ἀνατίθημι». Ἴδε Συνεχιστὴν τοῦ Θεοφάνους σ. 225.

⁵ De Cerim. I σ. 332, 359, 368, 418. Ἴδε διὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς ὁμολογίας τοῦ Αὐτοκράτορος, Ἐπαναγωγή Τίτλ. Β παρ. δ καὶ ε. Dölger, *Die Kaiserurkunde* σ. 231 καὶ ἐπ. Regesten I, Εἰσαγ. σ. viii. Ὁ Sichel εἰς τὴν μελέτην του, *Das Byzantinische Krönungsrecht* (B.Z. 1898 σ. 511 καὶ ἐπ.), ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς ἐπισήμου αὐτῆς ὁμολογίας ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ Αὐτοκράτορος, γινομένης κατ' αἴτησιν τοῦ Πατριάρχου. Ἡ ἀρχικὴ ταύτης αἰτία ἀνατρέπει εἰς τοὺς χρόνους τῶν αἰρέσεων, ἐπέξησεν ὁμως τούτων ὡς ἐγγύσις, ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ δὲν θὰ παρασυστῇ ἐκ τῆς ὑπερόχου του θέσεως, ν' ἀποτολμήσῃ τι κατὰ τοῦ δόγματος. Πολλὰ εἶναι τὰ κείμενα τὰ ἀποδεικνύοντα τὴν ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας διατήρησιν τῆς παραδόσεως ταύτης, σημειώνει δὲ αὐτὰ λεπτομερῶς ὁ Sichel αὐτ. σ. 347. Ἀναφέρω δύο τούτων τὰ ὁποῖα νομίζω χαρακτηριστικά. Ὅταν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου Α' εἰς τὸν κατὰ τῶν Βουλγάρων πόλεμον καὶ τὸν θανατηφόρον τραυματισμὸν τοῦ υἱοῦ καὶ διαδόχου Σταυρακίου (ἴδε τὴν δραματικὴν περιγραφὴν τῆς νίκης τοῦ Κρούμου εἰς Θεοφάνην (De Boor) σ. 490 καὶ ἐπ.), ἀνηγορεύθῃ τὸ 811 βασιλεὺς

Κατηγορηματικώτερος είναι ο Κωδινός εις τὸ «περὶ στεφηφορίας βασιλέως» κεφάλαιον ΙΖ τοῦ ἔργου του, ὅπου ρητῶς ὀρίζεται: «... ἀπέρχεται μὲν ὁ νέος βασιλεὺς εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, εἰθισμένον δὲ ὄν τὴν τῆς αὐτοῦ πίστεως ὁμολογίαν οἰκείαις χερσὶν ἐγγράφως παραδίδοναι, ποιεῖ τοῦτο οὕτως...» (ἔπεται τὸ σύμβολον τῆς πίστεως) καὶ μετὰ τοῦτο: «ἔτι στέργω καὶ ὁμολογῶ καὶ βεβαιῶ τὰς ἀποστολικὰς καὶ θείας παραδόσεις, ἀλλὰ μὴν καὶ διατάξεις καὶ διατυπώσεις τῶν ζ οἰκουμενικῶν συνόδων...»⁶

Ἡ πίστις αὕτη τῆς θεόδθεν καταγωγῆς τῆς ἐξουσίας, ἣτις εἶχε ἐξελιχθῇ εἰς πολιτικὴν συνείδησιν, ἐπιβάλλει μὲ λογικὴν ἀναγκαιότητα τὸ σύστημα τῆς ἀπολυταρχίας τοῦ Αὐτοκράτορος, μὴ δεσμευομένου ἀπὸ τὸν νόμον, «ὑπέρτερον ἢ κατὰ νόμον οἰκονομεῖ» κατὰ τὴν φράσιν τῶν πηγῶν.⁷

Ἡ οὐδέποτε ἀμφισβητηθεῖσα αὕτη ἀρχὴ καὶ ἡ συνεχὴς πρακτικὴ τῆς ἐφαρμογῆς, ἄγει τὸν βυζαντινὸν χρονογράφον Ζωναρᾶν τοῦ 12ου αἰῶνος, ὅστις εἶναι συγχρόνως καὶ σχολιαστὴς ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, νὰ γράψῃ, ἐρμηνεύων κανόνας τῆς ἐν Καρθαγένῃ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅτι «ὁ βασιλεὺς οὔτε νόμοις οὔτε κανόσιν ὑπόκειται».⁸ Ὅτι οὗτοι τοὺς νόμους ἰστάμενος ὁ βασιλεὺς, ὑποτάσσεται οὐχ ἥττον ἐκουσίως εἰς αὐτούς, ἀνατρέπει δὲ ἢ μεταβάλλει ἢ ἐξαιρεῖ τῆς γενικῆς ἰσχύος, οὗς κατ' ἰδίαν ἀνεξέλεγκτον κρίσιν ὀρίζει, ἐὰν ἀπόψεϊς δικαιοσύνης ἢ φιλανθρωπίας ἐπιβάλλουν τοῦτο. Κατὰ τὴν φράσιν αὐτῆς τῆς Ἐπαναγω-

ὁ Μιχαὴλ Α. Ραγκαβέ, ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, «ἐγγράφον ἐξ ἰδιοχείρου παρὰ Μιχαὴλ ἡπαίτησε, περὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τοῦ ἀναιμάκτως φυλάξαι τὰς χεῖρας ἀπὸ Χριστιανῶν», Θεοφάνης σ. 493. Τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Ζωναρᾶς (ἔκδ. Λειψίας) 3 σ. 374. "Ὅταν κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς βασιλευούσης ὑπὸ τῶν Λατίνων, αὐτοκράτωρ ἀνηγορεύθῃ ὁ Ἀλέξιος Ἰσαάκιος Ὑγγελος (1195) ὡς πρῶτην αὐτοῦ πράξιν ἀναγράφει ὁ Νικήτας Χωνιάτης σ. 603 ὅτι, «εἰσελθὼν δὲ τὸ τῆς τοῦ θεοῦ σοφίας περίπυστον καὶ μέγιστον τέμενος, ὅπως κατὰ τὸ ἔθιμον ἐς βασιλεῖα χρισθῇ καὶ περιβαλεῖται τὰ τοῦ Κράτους σύμβολα, πρῶτα μὲν ἀπαιτῶν τὸ τῆς πίστεως ἐγγράφει σύμβολον βαφῇ βασιλικῇ...» Ἰδε ὅσα ἐπὶ τοῦ θέματος γράφει ὁ Treitinger αὐτ. σ. 30 καὶ ἐπ. 188 καὶ ἐπ. 216, 219, ὅστις ὅμως, ἐπόμενος εἰς τὴν θεωρίαν του, περιορίζει καὶ ὑποτιμᾷ τὴν σημασίαν τῆς ἐν προκειμένῳ πατριαρχικῆς ἀνομίξεως. Ἰδε καὶ Grabar, *L'Empereur dans l'Art Byzantin* σ. 176 καὶ ἐπ.

⁶ Codini *Curopolatae, de Officialibus* κ.τλ. (Bonn) σ. 86 καὶ ἐπ. καὶ τὰς αὐτ. παρατηρήσεις καὶ σχόλια σ. 351 καὶ ἐπ.

⁷ Lingenthal, *Εἰς*. σ. xii. Ὡς γνωστὸν ἡ ἀπολυταρχικὴ αὕτη ἐξουσία σταματᾷ μόνον πρὸ τῶν κανόνων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἢ τροποποιήσεις τῶν ὁποίων προϋποθέτει Οἰκουμενικῆς πάλιν Συνόδου τὴν ἀπόφασιν, κυρουμένην ὅμως ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος.

⁸ Ράλλη καὶ Ποτλῆ, *Σύνταγμα* ΙΙΙ σ. 349.

γῆς «ὁ βασιλεὺς ἐστὶν ἔννομος ἐπιστασία», σκοπὸς τοῦ δὲ «ἡ εὐνομία καὶ τὸ φιλαγάθος τοὺς νόμους ἐρμηνεύειν» (παρ. α καὶ η). Νοεῖται οἰκοθεν, ποῖαι καταχρήσεις ἐγίνοντο μὲ τὸ πρόσχημα τῆς εὐνομίας καὶ τί κατάφωροι ἀδικίαι διεπράττοντο ἐν ὀνόματι τῆς δικαιοσύνης.

Τὰς ὑψηλὰς αὐτὰς ἀρχὰς ὡς βάσιν τῆς πολιτείας τῶν δὲν παραλείπουν νὰ ἐξάρουν εἰς κάθε περίπτωσιν οἱ Αὐτοκράτορες.⁹

Ὅσον εἶναι εὐτελέστερος τὸ ἥθος ὁ Αὐτοκράτωρ, τόσον περισσότερον τονίζει τὴν ἀξίαν τῶν ἀρετῶν αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ διακρίνουν τοὺς καλοὺς ἡγεμόνας. Εἰς τοῦτο ἐνασμενίζονται ἰδίως οἱ Αὐτοκράτορες τῶν περιόδων τῆς παρακμῆς, ὅπως εἶναι οἱ πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων καταλύσεως τῆς Αὐτοκρατορίας χρόνοι καὶ οἱ πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως.¹⁰

II

ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΙΣ ΕΠΙΣΗΜΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ

Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ δόγματος καὶ τὸ βαρὺ κύρος τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθείας, δὲν ἄφησαν ἐλευθερίαν σκέψεως εἰς τοὺς βυζαντινοὺς — παρὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀρχαίων γραμμάτων καὶ τὴν σπουδὴν τῶν Ἑλλήνων σοφῶν — διὰ νὰ ἐρευνήσουν καὶ ἐκθέσουν εἰς θεωρητικὰ ἔργα, τὰς κατὰ τοὺς μέσους Ἑλληνικοὺς χρόνους κρατούσας ἐπισήμους πολιτικὰς ἀντιλήψεις, ὡς καὶ τὰς ἀπὸ τοὺς φιλοσοφοῦντας συγγραφεῖς ἐρμηνείας αὐτῶν.¹¹ Αὗται ἐθεωρήθησαν δεδομέναι καὶ μὴ δεκτικαὶ ἀμφισβητήσεως.

Αἱ κλειδὲς αἱ ἀποκαλύπτουσαι τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν τῶν Βυζαντινῶν, πρέπει ἐπομένως ν' ἀναζητηθοῦν — ἐλλείψει ἐιδικῶν συγγραφικῶν μνημείων — εἰς τὰς διαφόρους ἐπισήμους ἐκδηλώσεις τῆς δημοσίας ζωῆς. Αὗται συμβολίζουν εἰς τὰ μάτια τῶν ὑπηκόων, ἀλλὰ καὶ

⁹ Ὁ δῆμος ὅμως πολλάκις ἐκφράζει ἰδίας εὐχάς. Κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ Ἀναστασίου, ἐπὶ τῇ βάσει προφανῶς τῆς πείρας, ἀνατέμπει ὁ δῆμος τὴν ἀκόλουθον εὐχὴν, «βασιλεῦ οὐράνιε, δὸς ἡμῖν ἐπίγειον ἀφιλάργυρον βασιλέα τῇ οἰκουμένῃ» (*pecuniae non cupidum*).

¹⁰ Ὁ Ἀνδρόνικος Β'. Παλαιολόγος εἰς Χρυσόβουλον ἐκδοθὲν διὰ νὰ θέσῃ ὑπὸ κοινὴν διοίκησιν τὴν ἐν τῷ Γαλησίῳ μονὴν καὶ τὴν μονὴν τῆς Ἀγίας Ἀναστάσεως, γράφει ἐν προοιμίῳ τὰ ἀκόλουθα: «Βασιλικῆς δ' ὁμοίως καὶ φιλανθρώπου γνώμης, μὴδ' ὀλιγόρως τῶν πολιτικῶν ἔχειν, μὴδ' ἐὰν ὡς ἔτυχε ταῦτα φέρεσθαι, μὴδ' ὅτεσθαι τοῦ τί πρᾶγμα σπουδῆς ἥττονος ἄξιον, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν δεῖν εἶναι νομίζειν πολλὰς ἐκ δαπανῶν φροντίδας, ὡς ἂν καὶ ἄριστα διοικοῖτο εὐνομίας πανταχοῦ καθισταμένης». IGR I σ. 555.

¹¹ Ἴδε ἡμ. μελέτην «Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν καὶ θερησκευτικὴν ζωὴν ἐπὶ Κομνηνῶν» ἐν Νέα Ἑστία 1942 σ. 70 καὶ ἐπ.

πέραν τούτων εἰς τὰ τοῦ κόσμου ὅλου πρὸς ὃν ἤρχετο εἰς ἐπαφὴν τὸ Βυζάντιον, τὰς πολιτικὰς τούτου ιδέας καὶ τὴν ἀντίληψιν ἣν εἶχε περὶ τῆς ὑπερχοῦς θέσεως τῆς Μεγαλειότητος τοῦ Αὐτοκράτορος ὡς ἄρχοντος Οἰκουμενικῆς Αὐτοκρατορίας.¹²

Ἡ πολιτικὴ αὕτη φιλοσοφία ὅπως προβάλλει ἀπὸ τὰ διάφορα σύμβολα καὶ τὰς συναφεῖς πρὸς αὐτὰ πράξεις, ὅπως ἐκφράζεται εἰς τὰ ἐπίσημα καὶ εἰς πανηγυρικὸν τύπον ἐμφανιζόμενα δημόσια ἔγγραφα, δὲν ὑπέστη αἰσθητὰς μεταβολὰς καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου. Αἱ λεπτομέρειαι εἰς τὸ «περὶ Βασιλείου τάξεως» ἔργον τοῦ Πορφυρογεννήτου τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ εἰς τὸ κατὰ τοὺς ὑστάτους χρόνους τοῦ Βυζαντίου, περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος συγγραφέν, «Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως κ.τ.λ.» ἔργον τοῦ Κωδινοῦ περιγραφόμεναι ἐπίσημοι καὶ πανηγυρικοὶ ἑορταί, ἰδίως κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν καὶ στέψιν τῶν βασιλέων, μὲ τὴν πομπώδη ἐθιμοτυ-

¹² Συμβολὴν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν βυζαντινῶν τύπων καὶ συμβόλων, περιέχουν τὰ Σχόλια εἰς τὸ *De Cerimoniis* ἔργον τοῦ Πορφυρογεννήτου Vol. II ἔκδ. Βόννης 1830 ὑπὸ τοῦ Reiske, τὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερον ἀκόμη νὰ ἔχουν ἀξίαν. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Vogt εἰς τὴν συλλογὴν Budé ἔκδοσις τοῦ αὐτοῦ ἔργου (Paris 1935) καὶ ἡ παρακολουθοῦσα αὐτὸ ἐρμηνεία. Ἡ μελετωμένη συνέχισις τῆς ἐκδόσεως, θὰ εἴη πολὺ φῶς εἰς σκοτεινὰ σημεῖα τῆς βυζαντινῆς ἐθιμοτυπίας, στενὰ συνδεόμενα μὲ τὴν πολιτικὴν τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ μελέτη Bury, *The Ceremonial Book of Konstantine Porphyrogenetos* εἰς τὴν *Eng. Hist. Rev.* (1907) παραμένει πάντοτε πολὺτιμος ὁδηγός. Ἡ «περὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς Βυζαντινῆς αὐλῆς» μελέτη τοῦ Καλλιγᾶ, εἰς «Μελέται καὶ Λόγοι» σ. 307 καὶ ἐπ. δὲν ἔχει τὴν αὐτὴν ἀξίαν μὲ τὰς λοιπὰς τούτου ἐργασίας. Ὁ Treitinger εἰς τὴν ἀνωτέρω σημειωθείσαν ὥραιαν του μελέτην, *Die Oströmische Kaiser und Reichsidee* (Jena 1938) (περὶ ἧς ἴδε λεπτὰς παρατηρήσεις τοῦ Ostrogorsky εἰς *B.Z.* 1941 σ. 211 καὶ ἐπ.), ὁ Dölger, εἰς τὴν διατριβὴν, *Der Kodikellus des Christodoulos in Palermo*, ἐν *Arch. F. Urkundenforschung* (1929), τὴν ὁποίαν διακρίνει ὁξὺ ἐρευνητικὸν πνεῦμα καὶ εἰς τὴν διὰλεξίν του εἰς τὸ ἐν Ζυρίχῃ Συνέδρ. τῶν Ἱστορικῶν τοῦ 1938, *Die Kaiserurkunde d. Byz. als Ausdruck ihrer Pol. Anschauungen*, ἐν *Hist. Z.* 1939 σ. 229 καὶ ἐπ., προγενεστέρως δὲ εἰς τὰ *Facsimiles Byz. Kaiserurkunden*. München 1931, ἐξεκαθάρισαν πολλὰ σημεῖα τῆς γεμάτης μυστήριον πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ βυζαντινοῦ βίου. Ἀπαραίτητον διὰ τὴν κατανόησιν τῆς θέσεως καὶ τῆς σημασίας τῶν διαφόρων ἐκδηλώσεων τῆς τέχνης ὡς συμβόλου μὲ πολιτικὴν ἔννοιαν εἰς τὸ Βυζάντιον, εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Grabar, *L'Empereur dans l'Art Byz.* (Paris 1936), ἴδε ἐπίσης Diehl, *Manuel de l'Art Byz.* I σ. 13 καὶ ἐπ. καὶ Bréhier εἰς τὸ τελευταῖον του ἔργον.

Ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν πολιτικῶν θεωριῶν εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκφράσεώς των, ἴδε εἰς τὴν ἄνω μελέτην μας ἐν Νέα Ἑστία, 1942, τὸ κεφ. «Ἡ θεοκρατικὴ βάσις τοῦ συστήματος» σ. 1099 καὶ ἐπ. Ἡ μελέτη αὕτη γραφεῖσα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου, δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν πολλὰς τῶν ἀνωτέρω διατριβῶν, μὴ διαθέσιμους τότε εἰς Ἀθήνας.

πικὴν τῶν ἀνάπτυξιν, ἀληθινὰ «πολιτικάι λειτουργίαι»,¹³ μὲ χρῶμα σαφῶς θρησκευτικόν, εἶναι παράλληλοι πρὸς τὰς κατὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἑορτὰς τελουμένας λειτουργίας. Αὗται εἶναι χαρακτηριστικάι τῆς θρησκευτικοπολιτικῆς θεωρίας τῶν Βυζαντινῶν καὶ τοῦ κατὰ βάσιν θεοκρατικοῦ συστήματος τῆς Πολιτείας.¹⁴ Αἱ ἀναφωνήσεις τῶν «κρακτῶν» καὶ αἱ ἀντιφωνήσεις τοῦ δήμου, ἀκολουθοῦν αὐστηρὰ ρυθμισμένους λειτουργικούς κανόνας καὶ ὠρισμένην μετρικὴν, ὅπως προκύπτει τοῦτο ἀπὸ τὴν ἐπιμελῆ καὶ ἐπανειλημμένην ἀναγραφὴν τῶν εἰς τὰς διαφόρους ἐκκλησιαστικῆς μορφῆς τελετὰς καὶ τὰς λειτανείας κατὰ τὰς ἐπισήμους ἡμέρας, παρισταμένου τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ ἱερουρ-

¹³ Dölger, *Kaiserurkunde* σ. 233. Σημειωτέον, ὅπως ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Heisenberg, *Aus der Gesch. U. Lit. der Paläologenz.* σ. 82, ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ Πορφυρογεννήτου, φαίνεται ὅτι ἐπὶ Μακεδόνων προεῖχεν ἀκόμη ὁ κοσμικὸς-πολιτικὸς χαρακτήρ τοῦ Κράτους. Εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Αὐτοκρατορίας ἡ ἀναγόρευσις ἦτο πρᾶξις καθαρῶς στρατιωτικῇ. Κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἐδέσποζεν ὁ δυναμικὸς παράγων εἰς τὴν πολιτείαν. Ἡ παρὰ τοῦ στρατοῦ ἐκλογὴ καὶ καθιέρωσις, ἡ ἐπὶ τῶν ἀσπίδων ἀνύψωσις καὶ ἐπενφήμις τοῦ μέλλοντος Αὐτοκράτορος, ἐκρίνετο ἐπαρκὴς πρᾶξις νομιμοποιήσεως. Das Zeremonielle der Frühzeit war ein weltlich γράφει ὁ Treitinger, ἴδε καὶ σ. 124. Μὲ τὴν προϋούσαν ὁμως ἐπικράτησιν τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου, τὴν στενὴν ἐνότητα μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, τὸν περιορισμὸν τῆς αὐθαιρεσίας εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ Αὐτοκράτορος, τὴν ἐπιβολὴν διὰ τῆς πρακτικῆς, κανόνων τινῶν ρυθμιστικῶν τῆς διαδοχῆς, τὸν βαθμὴδὸν εἰσαγόμενον θεσμὸν τῆς συμβασιλείας ὡς μέσου ἐξασφαλίσεως δυναστικῆς συνεχείας διὰ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ διαδόχου ὡς συμβασιλέως, ἡ αὐλικὴ ἐθιμοτυπία, αἱ πολιτικάι ἱεροτελεστία καὶ αἱ ἐκκλησιαστικάι μυσταγωγίαί, μὲ κέντρον τὸν αὐτοκράτορα, πληθύνονται, παίζουν συνεχῶς εὐρύτερον ρόλον εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου καὶ παραμερίζουν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸν δυναμικὸν χαρακτήρα τῶν πρώτων αἰώνων. Ostrogorsky, B.Z. (1941) σ. 213 καὶ ἐπ. Ὅσον βαθύτερον βυθίζεται τὸ Βυζάντιον εἰς ἀνατολικοχριστιανικὴν μυστικοπάθειαν, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρροὴ αὐξάνει. Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ἡ διὰ τοῦ Πατριάρχου στέψις γινομένη ὁσημέραι πομπωδεστέρα, αἱ διάφοροι λειτανεαί, ἀπεικονίζουσαι τὴν ζωὴν καὶ τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸν Αὐτοκράτορα πρωτοστατοῦντα κατ' αὐτά, σκοπὸν ἔχουν νὰ δημιουργήσουν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν περὶ τῆς μυστηριακῆς δυνάμεως τῆς θεόθεν ἐρχομένης αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Treitinger σ. 16 καὶ ἐπ. 32 καὶ ἐπ. 140 καὶ ἐπ. Ostrogorsky αὐτ. σ. 218 καὶ ἐπ. Τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον ὀλίγον κατ' ὀλίγον χάνει τὴν σημασίαν του, ἀποβαίνει περιφρονητέον εἰς τὴν συνειδήσιν τῶν ἐσχάτων χρόνων. Ἴδε τὸ «περὶ στεφροφορίας τοῦ βασιλέως» κεφ. ιζ τοῦ Κωδικοῦ (Βόννη) σ. 86 καὶ ἐπ., καὶ τὰ τῆς διανομῆς χρυσῶν νομισμάτων «εἰς τοὺς ἄρχοντας τε πάντας καὶ τὰ ἄρχοντόπουλα ... τὸ φοσσάτον καὶ τὸν δῆμον» σ. 98.

¹⁴ Ὁ Sichel εἰς B.Z. (1898) σ. 522 καὶ ἐπ., ἀρνείται ὅτι ὑπῆρξε θεοκρατία εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι εἰς τοὺς ρυθμιζοντας τὸ δημόσιόν του δίκαιον θεσμούς, δὲν ὑπάρχει κανὼν τις καθορίζων ὡς πολιτειακὸν παράγοντα τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ μανία τῆς ἀναζητήσεως νομικῶν διατάξεων, δημιουργικῶν δεσμῶν δικαίου εἰς τοὺς πολιτικὸς θεσμούς τῶν κρατῶν τοῦ μεσαιῶνος, ἀκαθορίστους καὶ ρευστοὺς πολλὰκις, μετέχοντας δὲ πολλῆς θρησκευτι-

γοῦντος τοῦ Πατριάρχου μεθ' ὅλου τοῦ κλήρου.¹⁵ Ὅλα ζωγραφίζουσιν παραστατικώτατα τὴν περὶ τῆς Μεγαλειότητος τοῦ Αὐτοκράτορος ὡς ἐκπροσώπου τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ γῆς καὶ τῆς ὑπερόχου αὐτοῦ θέσεως ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ βυζαντινῇ ἀντίληψιν. Αἰσθημα θρησκευτικῆς κατανύξεως περιβάλλει τὸν θεσμόν τῆς βυζαντινῆς μοναρχίας καὶ ὅλα συγκλίνουν ὅπως ἐμπνεύσουν τὴν πίστιν αὐτήν.¹⁶ Ὁλόκληρος ἡ τελετουργικὴ ἐθιμοτυπία ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ εἰκονίσῃ μυστικῶς τὴν θεόθεν καταγωγὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καὶ νὰ ἐξυμνήσῃ καὶ δοξολογήσῃ τὸν Αὐτοκράτορα καὶ τὴν Αὐτοκρατορίαν. «Θεοπρόδότης», «ἐνθεὸς βασιλεία», «θεοκυβέρνητοι βασιλεῖς», εἶναι λέξεις συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμεναι ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητον.¹⁷ Κατὰ τὰς ἀναγορεύσεις, αἱ ἐπιφωνήσεις τῶν κρατῶν καὶ αἱ ἀποκρίσεις τοῦ δήμου, τείνουν ὅλοι νὰ καταστήσουν ἔκδηλον τοῦ θεοῦ τὴν σύμπραξιν, «θεὸς σὲ ἔδωκεν, θεὸς σὲ φυλάξει», «τὴν ἐκλογὴν ἑαυτοῦ ὁ θεὸς περιφρουρήσει» καὶ εἰς ὕψος ψαλμοῦ «ἐν ταῖς χερσὶ σου σήμερον παραθέμενος τὸ κράτος, θεὸς σ' ἐπεκύρωσεν αὐτοκράτορα δεσπότην καὶ προελθὼν οὐρανόθεν ἀρχιστράτηγος ὁ μέγας, πρὸ προσώπου σου ἤνοιξε τὰς πύλας τῆς βασιλείας».¹⁸ Εἰς τὴν ψυχοσύνθεσιν τῶν βυζαντινῶν ἡ ὑποβλητικότης τῶν τύπων τῆς λατρείας, μὲ τὰς συνεχεῖς ἐπικλήσεις τοῦ θεοῦ, εἶναι πραγματικαὶ θρησκευτικαὶ μυσταγωγίαι, μὲ τὸν Αὐτοκράτορα κέντρον τῆς ὅλης ἱεροτελεστίας καὶ τὴν Αὐτοκρατορίαν προβαλλομένην μὲ ὅλην τὴν ἡθικὴν καὶ δυναμικὴν ὑπεροχὴν ἐν τῷ κόσμῳ.¹⁹

Ἡ προέχουσα σημασία τῆς ἐκκλησιαστικῆς στέψεως ὀφείλεται εἰς τὴν βαθεῖαν αὐτὴν πίστιν ἐπὶ τὴν θείαν καταγωγὴν τῆς αὐτοκρατορι-

κότητος, ἄγει — νομίζω — εἰς ἀνιστορήτους ὑπερβολάς. Ἡ ψυχολογία τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, αἱ ἐκδηλώσεις, τὰ φαινόμενα τοῦ δημοσίου τοῦ βίου, τὰ ἀκολουθούμενα συστήματα, ἡ συνεχὴς παρέμβασις τῆς μυστηριακῆς ἐνεργείας τῆς ἐκκλησίας, φανερόνουν σαφῶς ὅτι θεοκρατικὴ ἦτον ἡ βάσις τῆς πολιτείας. Ἐὰν δὲν ἐξελίχθη τὸ Βυζάντιον εἰς καθαρὰν θεοκρατίαν Ἀσιατικῆς μορφῆς, ὀφείλεται τοῦτο εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ σπουδὴ τῶν κλασσικῶν γραμμάτων καὶ ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ παράδοσις, ἴσως καὶ κάποιος ἔμφυτος σκεπτικισμός, στοιχεῖα παραμείναντα πάντοτε ζωντανά, ἀντέδρασαν αἰσθητικῶς κατὰ τοῦ πλήρους ἐξανατολισμοῦ.

¹⁵ Ἴδε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λειτανείας τῆς «Προκύψεως» κατὰ τὰ Χριστούγεννα καὶ τοῦ «Περσιάτου» τὴν Κυριακὴν τῶν Βαῶν εἰς Κωδινὸν σ. 49 καὶ ἐπ. 67 καὶ ἐπ. καὶ Heisenberg αὐτ. σ. 82 καὶ ἐπ. 35 καὶ ἐπ. Treitinger σ. 112 καὶ ἐπ. 126 καὶ ἐπ.

¹⁶ Grabar αὐτ. *Avant Propos* σ. v.

¹⁷ Π.χ. *De Cerim.* I σ. 221, 272.

¹⁸ *De Cer.* I σ. 294 ἴδε περιγραφὴν ἀναγορεύσεων Λέοντος, Ἀναστασίου, Ἰουστίνου, Λέοντος, Νικηφόρου εἰς κεφ. I 91-96 σ. 410-440.

¹⁹ Ἴδε ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Treitinger αὐτ. σ. 1 καὶ ἐπ.

κῆς ἐξουσίας. Ἡ βυζαντινὴ ἰδεολογία, ποτισμένη μὲ τὸν ἀνατολικο-χριστιανικὸν μυστικισμόν, μόνον εἰς θρησκευτικὴν πρᾶξιν ἀνεγνώριζε τὴν δύναμιν τῆς καθιερώσεως τοῦ Αὐτοκράτορος. Αὕτη συντελουμένη διὰ τῆς πανηγυρικῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς ἀλλὰ καὶ ὑποβλητικῆς συγχρόνως ἱεροτελεστίας τῆς στέψεως καὶ τοῦ χρίσματος, μὲ ὅλην τὴν πομπὴν παράστασιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀποβλέπει ν' ἀνυψώσῃ τὸν ἐκλεκτὸν τοῦ θεοῦ εἰς ὑπερκόσμιον σφαῖραν, νὰ καθιερώσῃ δὲ αὐτὸν ὡς νόμιμον Αὐτοκράτορα εἰς τὰ μάτια τῶν πιστῶν ὑπηκόων.²⁰

Ἡ ἐπὶ αἰῶνας ἐπανάληψις τῶν παραστάσεων αὐτῶν σχεδὸν ἀναλλοιώτως σημαίνει, ὅτι ὁ σκοπὸς τῶν δὲν ἦτον ἀπλῶς τήρησις αὐλικῆς ἐθιμοτυπίας χωρὶς περιεχόμενον. Δὲν ἀποτελοῦν αὗται εἰκόνα μόνον ἐκπληκτικῆς λάμπσεως καὶ μεγαλοπρεπείας, ἀλλὰ κρύπτουν βαθυτέραν πολιτικὴν σημασίαν, εἰσδύσασαν εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν καὶ ἐκφράζουσαν ὑπὸ μορφὴν μυστηριακὴν αὐτὴν τὴν πραγματικότητα, ὡς ἐξελάμβανον ταύτην οἱ θρησκόληπτοι καὶ προληπτικοὶ βυζαντινοί.²¹

²⁰ Εἶναι πλάνη — νομίζω — ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Sickel αὐτ. σ. 525 καὶ ὁ Treitinger αὐτ. σ. 18, 31, 141 καὶ εἰς διάφορα ἄλλα σημεία τοῦ ἔργου του — ἴδε κριτικὴν τούτων ἀπὸ τὸν Ostrogorsky εἰς B.Z. (1941) σ. 291 καὶ ἐπ. — ν' ἀναζητῆται ὀρθολογιστικὴ νομικὴ βάσις στηρίζουσα τὴν νομιμότητα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Οἱ βυζαντινοὶ δὲν ἀνέπτυξαν ἐννοίας δημοσίου δικαίου, τοῦλάχιστον τοιαύτας μὲ νομικὴν ἀκρίβειαν, στηρίζοντας τούς σχετικούς θεσμούς. Ἡ παντοδυναμία τοῦ Αὐτοκράτορος, θείας καταγωγῆς, ἀντλεῖ τὴν δικαιολογήσιν της ἀπὸ παράγοντας μυστηριακοὺς, δὲν ἔχει δὲ ἀνάγκην αὐστηρᾶς νομικῆς λογικῆς διὰ νὰ εἶναι νόμιμος εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ὑπηκόων. Ἡ πανηγυρικὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας στέψις μὲ ὅλας τὰς παρακολουθοῦσας αὐτὴν συμβολικὰς παραστάσεις, μεγαλοπρεπεῖς πάντοτε καὶ προκαλοῦσας ψυχικὴν συγκίνησιν, ἀρκεῖ διὰ τὴν νόμιμον καθιέρωσιν.

Ἡ ρωμαϊκὴ ὁμως παράδοσις ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν δυναμικῶν λύσεων, διετήρησεν ἐντούτοις τὴν κατὰ τὰς ἀναγορεύσεις σύμπραξιν τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου — σύγκλητος, στρατός, δῆμος. Καὶ τὰ στοιχεῖα ὁμως αὐτά, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰς ἐπιφωνήσεις κατὰ τὴν στέψιν, ἐπακαλοῦνται τοῦ θεοῦ τὴν σύμπραξιν: «δὸς ἡμῖν ἐπίγειον βασιλείαν». Ποία ὁμως ἄλλη ἐξουσία ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας ἔχει τὴν δύναμιν, σύμφωνα μὲ τὴν μυστικοπαθεῖ βυζαντινὴν ἰδεολογίαν, νὰ ἐνεργήσῃ τοῦτο καὶ νὰ τὸ εὐλογήσῃ ὡς δῶρον τοῦ θεοῦ; Ὅσοι ἐπιβάντες τῆς ἐξουσίας, οἱ κατὰ καιροὺς δηλ. βίᾳ καταλαβόντες ταύτην καὶ μὴ ἐπιτυχόντες καθιέρωσιν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ὑπῆρξαν ἀπλοὶ τύραννοι καὶ σφετερισταί, χωρὶς τὸ στοιχεῖον τῆς νομιμότητος.

²¹ "...sinnfälligen Ausdruck der Byzantinischen Kaiser — und Reichsidee," Ostrogorsky, B.Z. (1941) σ. 211.

III

ΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΑ ΤΩΝ ΝΕΑΡΩΝ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΑ

Πηγή ἀκριβῆς τῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων τῶν βυζαντινῶν, εἶναι καὶ τὰ διάφορα ἐπίσημα ἔγγραφα τὰ ἐξερχόμενα ἀπὸ τὴν μυστικὴν Γραμματείαν τοῦ Κράτους, τὰ περίφημα σεκρέτα, τῶν ὁποίων προῖσταντο ἱκανοὶ καὶ ἔμπιστοι δημόσιοι λειτουργοί, ἀνήκοντες εἰς ὑψηλὴν ἱεραρχικὴν τάξιν.

Εἰς τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἐκδηλοῦται ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος ἡ θέλησις καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς παντοδυνάμου του ἐξουσίας. Εἰς τὰ σπουδαιότερα τούτων προτάσσονται μακρὰ ἀναπτύξεις πολιτικῶν σκέψεων καὶ ἠθικῶν παραγγελμάτων — τὰ προοίμια — μὲ ἐξέχοντα θεοκρατικὸν χαρακτῆρα, μὲ ἐπιχειρήματα ἀντλούμενα ἀπὸ τὴν Ἀγίαν Γραφήν, ἰδίᾳ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην καὶ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, γραμμένα μὲ ἄκραν ἐπιμέλειαν εἰς ἄπταιστον καὶ πομπῶδες βυζαντινὸν ὕφος. Οἱ συντάκται τῶν εἶναι ἀκριβεῖς γινώσται τῆς μακρᾶς πολιτικῆς παραδόσεως τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ πιστοὶ ταύτης συνεχισταί. Μὲ εὐρείαν θεολογικὴν μόρφωσιν ὠπλισμένοι, χρησιμοποιοῦν ὅλοι τῶν ἀνέτως τὰ ἐντεῦθεν ἐπιχειρήματα πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀντιλήψεων ἢ τῶν προβολομένων ἀξιώσεων. Ποτισμένοι μὲ τὰς ὑπερφάνους ἀρχὰς τὰς ὁποίας ἀκολουθεῖ ἡ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ εἰς τὰς μὲ τὴν ἀλλοδαπὴν σχέσεις, γνωρίζουν νὰ προσαρμόζουν ταύτας εἰς τὰς ἐναλλασσομένας ἀνάγκας χωρὶς ποτὲ νὰ θιχθῇ ἡ κεντρικὴ αὐτῶν γραμμὴ.

Τὰ προοίμια τῶν πλείστων Νεαρῶν καὶ Χρυσοβούλλων, δημοσιευμένων εἰς τὸ IGR τοῦ Lingenthal, πληρέστερον δὲ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Ζέππων, εἰς τὴν συλλογὴν M.M. καὶ ἄλλα δημοσιεύματα, ἀποτελοῦν τὴν πλουσιωτέραν πηγὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντλούμεν τὰς ἀκριβεστεράς γνώσεις τῶν δραματικῶν περιπετειῶν τῆς μακραίωνος πολιτικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ μοναδικὸν αὐτὸ εἶδος πολιτικῆς ἐκφράσεως, ἐκαλλιεργήθη καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας του ἀπὸ γραμματισμένους βυζαντινοὺς, ἀρεσκομένους εἰς πλατειασμοὺς καὶ περίτεχνον ὕφος. Μέσα εἰς τὰς ἀπεράντους πολλάκις περιόδους, πρέπει ν' ἀναζητηθῇ ἡ ἰθύνουσα γραμμὴ τῆς σκέψεως, ἥτις ἄγει εἰς τὴν λήψιν τῶν εἰσηγουμένων μέτρων.

Ἄλλοτε τὰ προοίμια ἐθεωροῦντο ἀνυπόφορος μόνον φλυαρία, ἄνευ περιεχομένου, ἐγγυτέρα ὅμως ἀνάλυσις τούτων ἐφάνερωσεν, ὅτι ὑπὸ τὴν πομπώδη φράσιν ἐκρύπτετο ἀνεκτίμητον ψυχολογικὸν καὶ ἱστορικὸν ὕλικόν.

Ἀπὸ τὸ προοίμιον πληροφοροῦμεθα, ποῖα ὑπῆρξαν τὰ ἐλατήρια πολ-

λῶν κυβερνητικῶν μέτρων, ἄλλως σκοτεινῶν, καὶ τὴν ἐκάστοτε τροποποίησιν τούτων ὑπὸ τὴν πίεσιν μεταβαλλομένων ἀντιλήψεων ἢ ἀναγκῶν. Ζωντανὴ προβάλλει εἰς αὐτὰ ἡ ἰδεολογικὴ εἰκὼν τοῦ Βυζαντίου, ἐν γένει δὲ βλέπομεν τὸν συναισθηματικὸν βίον τοῦ κόσμου ἐκείνου νὰ πᾶλλεται ἀπὸ συγκίνησιν καὶ πάθη ἢ νὰ παρασύρεται ἀπὸ προλήψεις. Πλήρης ἀλαζωνείας ἐξ ἄλλου διὰ τὸ ἀνυπέροβλητον παρελθόν του, δὲν ἐγκαταλείπει ἰδέας καὶ σύμβολα καὶ κοσμοκρατορικὰς πεποιθήσεις, αἱ ὁποῖαι πρὸ ἑκατονταετηρίδων πλέον δὲν ἀντεπεκρίνοντο πρὸς οἰανδήποτε πραγματικότητα. Τίποτε δὲν μᾶς καθιστᾷ ἀπτοτέραν τὴν αὐστηρῶς συντηρητικὴν καὶ μὴ ἐξελικτικὴν βυζαντινὴν ἀντίληψιν, τὴν ἀρρηκτῶς προσκεκολλημένην εἰς τὸ δόγμα, ἀπὸ τὴν προσεκτικὴν — ἀλλὰ κουραστικὴν — ἀνάγνωσιν πολλῶν ἐκ τῶν μέχρις ἡμῶν περιελθόντων προοιμίων, χρονολογουμένων ἀπὸ διαφόρων ἑκατονταετηρίδων.

Εἰς τὰ μὲ βαθεῖαν πάντοτε θρησκευτικότητα χρωματισμένα προοίμια αὐτὰ, ἐκφράζονται νομικαὶ ἔννοιαι καὶ σκέψεις ὑψίστης πολλάκις πολιτικῆς σημασίας. Παρουσιάζουν ταῦτα συχνὰ τὸ καταστάλαγμα κυβερνητικοῦ προγράμματος, εὐρείας ἐκτάσεως καὶ βαθείας ἐπιδράσεως.

Οὕτως εἰς τὰ περίφημα προοίμια τῶν Νεαρῶν τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας τοῦ 10ου αἰῶνος, ἐκφράζεται ὅλον τὸ πάθος τῶν μεγάλων ἐκείνων ἡγεμόνων κατὰ τῶν παντὸς εἶδους κοινωνικῶς ἰσχυρῶν στοιχείων, ὥς καὶ τῆς καλογερικῆς ἀπληστίας καὶ ὑποκρισίας. Ἀπειλοῦν ὅλοι αὐτοὶ ν' ἀπορροφήσουν τὸ μικρόκτημα, βάσιν τῆς στρατολογίας καὶ στήριγμα τῆς κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομίας. Ὅλη ἡ γενομένη πλατεῖα καὶ ρητορικὴ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος, χρησιμεύει ὥς αἰτιολογία τῶν προτεινομένων βιαίων μέτρων πρὸς καταστολὴν τοῦ κακοῦ καὶ συγκράτησιν τῆς μικρᾶς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τοῦ ἀφανισμοῦ. Εἰς τὰς σελίδας αὐτὰς εὐρίσκομεν ὑψηλὰς ἠθικὰς ἀληθείας, λεπτὰς νομικὰς διακρίσεις καὶ πολλὰς παρατηρήσεις πρακτικῆς ἀξίας, αἱ ὁποῖαι ἀποκαλύπτουν κυβερνητικὰς μεθόδους ἐξαιρέτου τόλμης καὶ συνεχείας.

Ἀντιθέτως ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ἐκεῖθεν ἡ σωρεία τῶν ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας, τῶν μονῶν καὶ εὐαγῶν οἰκῶν ἀπολυομένων Χρυσοβούλλων, μὲ περιεχόμενον δωρεὰς κτημάτων, ἐπικυρώσεις ἀμφισβητούμενων τίτλων, ἀναγνωρίσεις ἀσυδοσίας καὶ αὐτοτελείας εἰς τὰς μονὰς καὶ εὐνοϊκὰς ὑπὲρ αὐτῶν λύσεις ἐπιμάχων ζητημάτων, φανερώνει φιλεκκλησιαστικὴν πολιτικὴν καὶ ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν συντελουμένην ἀπορρόφησιν τῶν μικροκτημάτων. Αἱ ἀπὸ θεολογικὰ ἐπιχειρήματα ἐμπνευσμέναι αἰτιολογίαι, δείχνουν προϊούσαν ἐπικράτησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀπόψεως εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου.

Φανερώνουν κάμψιν πρὸ τῶν ἀξιώσεων τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας, αἱ παραχωρήσεις γαιῶν ἢ προσόδων εἰς πρόνοϊαν πρὸς ἰσχυ-

ρούς τοπικούς χωροδεσπώτας, σφετεριζομένους ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐπὶ ἰδίῳ ὀφέλει μέρος τῆς κυριαρχίας τοῦ κράτους.

Φανερόνουν ὑποχώρησιν ἔναντι τῶν ἀξιώσεων τῶν ἰταλικῶν πόλεων, αἱ εἰς αὐτὰς παραχωρήσεις ἐμπορικῶν καὶ φορολογικῶν προνομίων, αἱ μεταβιβάσεις συνοικιῶν ὁλοκλήρων μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἀκινήτων, αἱ ἐκχωρήσεις ἐκμεταλλεύσεως ποικίλων προσοδοφόρων δικαίων καὶ πρὸ πάντων ἡ ἀναγνώρισις ἐξουσίας αὐτοδιοικήσεως τῶν ξένων παροικιῶν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τῆς ἰδίας Ἑπικρατείας. Οἱ Αὐτοκράτορες τῆς παρακμῆς εἰς πλατυάζοντα προοίμια, προσπαθοῦν μὲ τὸ πλᾶσμα τῆς μονομεροῦς χαριστικῆς ἐκ μέρους τῶν πράξεως, νὰ καλύψουν τὴν ταπεινώσιν εἰς ἣν τοὺς ἔφευρεν ἡ ἰδία ἀθλιότης. Τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου ζωγραφίζει πιστότερον ἢ ἀσθένεια τῶν αἰτιολογιῶν, παρὰ ὅσα γράφουν οἱ σύγχρονοι χρονογράφοι.

Εἰς τὰς χαριστικὰς τῶν πράξεις ἐπιτηδεύονται οἱ Αὐτοκράτορες πολλὴν κομπορρήμονα φράσιν, διὰ νὰ κτυπήσουν τὴν φαντασίαν μὲ τὰς δαυφιλεῖς τῶν δωρεάς, ἐξαίροντες συγχρόνως τὴν ἡθικὴν ἄποψιν τῆς ἐνεργείας τῶν, διὰ νὰ γεννήσουν τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἐπ' ἀγαθῷ πάντοτε ἀσκήσεως τῆς παντοδυναμίας τῶν. Συχνὰ ὅμως αἱ αἰτιολογίαι αὐταὶ εἶναι πρόσχημα μόνον, κρύπτουν δὲ ἀπλὴν εὐνοιαν πρὸς φίλους καὶ οἰκείους, παροχὰς δὲ ἀδικαιολογήτους εἰς βάρος τοῦ δημοσίου συμφέροντος, πρὸς ἐξασφάλισιν ἀμφιβόλου πίστεως ὁπαδῶν.²²

Οἱ Αὐτοκράτορες ἀμιλλῶνται μεταξὺ τῶν, ποῖος θὰ ἐπιδείξῃ μείζονα γενναιοδωρίαν, ποῖος θὰ κάμῃ ἀφειδεστέραν χρῆσιν τῶν εἰς διάθεσιν του μέσων, διὰ νὰ μὴν ὑστερήσῃ τῶν προκατόχων του. Κωνσταντῖνος Ι΄. Δούκας ἐπικυρώνει διὰ Χρυσοβούλλου τοῦ ἔτους 1060, προνόμια τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονικὴν Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου, παραχωρηθέντα ἀρχικῶς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Εἰς τὸ ἐπιβεβαιοῦν τὰ ἄλλοτε «θεοφιλῶς τε καὶ βασιλικῶς γεγενημένα», ἀναγράφει ὡς αἰτιολογίαν: «τοῦτο δὴ καὶ ἡ βασιλεία ἡμῶν βασιλικῇ προσήκον μεγαλειότητι κρίνουσα, ἥ κατάρχει τινος ἀγαθοῦ, ἥ τοῖς προκαταρξαμένοις καλῶς ἔπεται . . . »

Χαρακτηριστικώτερα ἀκόμη εἶναι ἡ αἰτιολογία τοῦ Χρυσοβούλλου Νικηφόρου Βοτανειάτου τοῦ ἔτους 1079, κυροῦντος δωρεὰν πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς νήσου τῶν Νέων Μονῆς τῶν Μελανῶν. «Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἔρκει τῇ τῆς βασιλικῆς ἡμῶν ἀγαθότητος τὸ ἐπεσθαὶ μόνον προσηγασμένοις καλοῖς, ἀλλ' ἔδει ταύτην καὶ παρ' ἑαυτῇ τι προσθεῖναι ἵνα καὶ ἀρχομένη φαίνεται τῶν σωτηριωδῶν, προστίθῃσι τῇ προαναγεγραμμένῃ δωρεᾷ τῶν ἐκατὸν ἀτελῶν παροίκων . . . ἴσον ἕτερον ἀριθμόν».²³

²² Dölger, B.Z. (1939) σ. 48.

²³ Ἴδε τὰ Χρυσόβουλλα εἰς *Actes de Laura* ἀρ. 28 σ. 73 καὶ ἀρ. 31 σ. 83.

IV

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΩΝ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΩΝ

Ὁ Αὐτοκράτωρ ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς ἐξουσίας του, προέβαινεν εἰς ἀπόλυσιν, δηλ. ἔκδοσιν, σωρείας πράξεων κυβερνητικῆς φύσεως. Περιεχόμενον τούτων ἦσαν:

—Γενικοὶ κανόνες δικαίου.

—Εἰδικοὶ κανόνες ἢ διατάξεις ἐξαιροῦσαι ἀπὸ τοῦ γενικοῦ κανόνος. Κυβερνητικαὶ ἐν γένει πράξεις, ἐγγράφως διατυπούμεναι.

—Πράξεις καθ' ἑαυτὸ διοικήσεως.

—Διορισμοὶ δημοσίων λειτουργῶν, ἢ τέλος δικαστικαὶ ἀποφάσεις.

Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ὅμως, ἡ νομικὴ ὁρολογία ἦτον ἀμφίβολος καὶ ἐν πολλοῖς ἀκαθόριστος, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ τὸ δημόσιον δίκαιον. Οἱ τεχνικοὶ τούτου ὅροι οὔτε σαφεῖς ἦσαν, οὔτε ἀποκρυσταλλωμένοι. Ἡ μονόπλευρος καλλιέργεια τῶν θεσμῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἡ σύγχυσις τούτων μὲ συγγενεῖς ἐννοίας τοῦ δημοσίου δικαίου, ἐπηρέασαν τὴν ὀνομασίαν πολλῶν κυβερνητικῶν πράξεων.

Εἰς ὅλας τὰς κυβερνητικὰς ἐνεργείας αἵτινες ἐξωτερικεύονται εἰς ἔγγραφα, ὁ Αὐτοκράτωρ ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς παντοδύναμος ἐκπρόσωπος τῆς ἐξουσίας, εἴτε ὅταν θέτῃ νέον δίκαιον, εἴτε ὅταν προβαίῃ εἰς παραχωρήσεις, εἴτε ὅταν τέμνῃ ἐπιμάχους διαφοράς. Καὶ ὅταν ἀκόμη ἐπρόκειτο κατ' οὐσίαν περὶ ἀμφοτεροβαρῶν συμβάσεων διεθνοῦς χαρακτῆρος, ὁ Αὐτοκράτωρ παρίσταται ὡς μονομερῶς ἐνεργῶν. Ἀναγνωρίζει ἐν τῇ παντοδυναμίᾳ του αὐτοτελῆ προνόμια, παρέχει βοήθειαν εἰς ξένα κράτη ἢ ἀναδέχεται βάρη. Εἰς τὴν φαινομενικῶς αὐτόβουλον αὐτὴν ἐκδήλωσιν τῆς κυριαρχοῦ τοῦ ἐξουσίας, ἱκανοποιεῖ ἡ βυζαντινὴ ὑπεροψία τὴν οὐδέποτε ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐγκαταλειφθεῖσαν ἀξίωσιν τῆς καθολικῆς ἐπὶ τοῦ ἄλλοτε ρωμαϊκοῦ κόσμου κυριαρχίας (universalismus). Ἀπὸ τοῦ 13ου ὅμως αἰῶνος καὶ ὠρισμένως ἀπὸ τῆς κατὰ τὸ 1261 συναφθείσης συνθήκης συμμαχίας τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μὲ τὴν πόλιν τῆς Γενούης, τῆς γνωστῆς συνθήκης τοῦ Νυμφαίου (IGR I 488 καὶ ἐπ.), τὸ πλᾶσμα αὐτὸ περιπίπτει εἰς ἀχρησίαν καὶ αἱ διεθνεῖς συμβάσεις ἔχουν πλέον σαφῶς ἀμφοτεροβαρῆ χαρακτῆρα.²⁴

Οἱ Βυζαντινοὶ ἀπέδιδαν πάντοτε ὑψίστην ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν σημασίαν εἰς τὰ ἀπὸ τὴν μυστικὴν Γραμματεῖαν τοῦ Κράτους (τὰ Σεκρέτα) ἐξερχόμενα ἔγγραφα, τὰ ἐκφράζοντα τὴν θέλησιν τοῦ Αὐτο-

²⁴ Treitinger, *αὐτ.* σ. 211· Dölger, *Kodikellos* σ. 38.

κράτορος. Συντεταγμένα ταῦτα εἰς ὕφος ἐπίσημον καὶ ἄκρως ἐπιμελημένον, καλλιγραμμένα πάντοτε ἐπὶ πολυτελοῦς ὕλης, ἐνεφάνιζον μὲ ἔπαρσιν ὅλην τὴν ὑπεροχὴν εἰς δύναντα καὶ μεγαλοπρέπειαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.²⁵

Τὰ ἔγγραφα ταῦτα δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς τὰς ἀκολούθους κατηγορίας:

—Νεαρά (νομοθεσία) — θέσπισμα (εἰς ἐξελληνισμένην λατινικὴν: ἔδικτον ἢ ἰδικτον). Περιεχόμενον τούτων ἦσαν γενικαὶ νομικαὶ διατάξεις, ἢ καὶ ἐρμηνεῖαι ἀμφισβητουμένων κανόνων, μὲ ἰσχὺν ἐκτεινόμενην ἐφ' ὅλης τῆς χώρας. Δι' αὐτὸ καὶ ἐξαγγέλλονται πρὸς πάντας τοὺς εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν οἰκοῦντας.

—Χρυσόβουλλος λόγος — Σιγίλλιον, ἢ Χρυσόβουλλον σιγίλλιον.²⁶

—Λύσις — Κωδίκελλος ἢ Κωδικέλλια.

Ὁ Χρυσόβουλλος λόγος (τοῦ Αὐτοκράτορος), εἶναι ὁ ἐπίσημος ἐπὶ περγαμνῆς συντεταγμένος τύπος δημοσίου ἐγγράφου, ἐκφράζοντος πανηγυρικῶς τὴν θέλησιν τοῦ Αὐτοκράτορος ἐπὶ ἐιδικῆς χαριστικῆς (κατὰ τὸ πλεῖστον) περιπτώσεως. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος, φαίνεται ὅτι ἤρχισαν οἱ Αὐτοκράτορες νὰ χρησιμοποιοῦν κατὰ τὴν κατάρτισιν σπουδαιότερων ἐγγράφων τὸν τύπον χρυσοῦς βούλλας, κρεμασμένης διὰ μεταξωτῆς κλωστῆς.²⁷

Ἰδιον γνώρισμα τοῦ Χρυσοβούλλου εἶναι, ὅτι ἐν ἐπικεφαλίδι ὑπάρχει πλήρης ἀπαρτίθμῃς τῶν τίτλων καὶ τῶν χαρακτηρισμῶν τοῦ Αὐτοκράτορος, ὡς πιστοῦ καὶ εὐλαβοῦς χριστιανοῦ, ὡς νικητοῦ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Βυζαντίου, θριαμβευτοῦ ἐν πολέμῳ καὶ διαδόχου τῶν μεγάλων τοῦ παρελθόντος Αὐτοκρατόρων. Δεῖγμα τούτου ἔχομεν εἰς τὸ ἰδικτον Μανουὴλ Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1166 (IGR I σ. 410) ὅπου ἐν πλάτει ἀναγράφονται οἱ τίτλοι. «Μανουὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ, πιστὸς βασιλεὺς ὁ πορφυρογέννητος, ρωμαίων αὐτοκράτωρ εὐσεβέστατος, ἀεισέβαστος, αὐγουστος, ἰσαυρικός, κιλικικός, δαλματικός, οὐγγρικός, βοσεντικός, χροβατικός, λαζικός, ἰθριτικός, βουλγαρικός, σερβικός, ζακχικός, ἄζα-

²⁵ Ὁ Dölger, *Die Kaiserurkunde* σ. 250, δίδει ἐπιτυχῇ χαρακτηρισμὸν τῆς πολιτικῆς σημασίας τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον οἱ βυζαντινοὶ εἰς τὸ δημόσιον ἔγγραφον. "Die Kaiserurkunde war für Byzanz ... eine der vornehmsten und würdigsten Ausdrucksformen eines stolzen und grossartigen politischen Glaubens."

²⁶ Ἴδε τὰς παρατηρήσεις τῆς Rouillard εἰς B. 1933 σ. 117 καὶ ἐπ.

²⁷ Ἴδε Dworschak, *Byzant. Goldbullen* ἐν B.Z. (1936) σ. 36 καὶ ἐπ. Ὁ Dölger, *Facsimiles* ἀρ. 17, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀρχαιότερα σωζομένη χρυσοῦς βούλλα εὐρίσκεται εἰς Χρυσόβουλλον Μιχαὴλ ΣΤ' τοῦ ἔτους 1057, ὑπὲρ τῆς ἐν Ἀθῶν Μονῆς τῆς Λαύρας. Ἴδε τοῦτο εἰς Rouillard et Collomp, *Actes de Laura* ἀρ. 27 σ. 69.

ρικός, γοτθικός, θεοκυβέρνητος κληρονόμος τοῦ στέμματος τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ψυχῇ νεμόμενος πάντα τὰ τούτου δίκαια, ὡς τινων ἀποστατησάντων τοῦ κράτους ἡμῶν, τοῖς τοῦ φιλοχρίστου ἡμῶν παντὸς λαοῦ, τῆς τε θεοφυλάκτου ἡμῶν βασιλίδος πόλεως, ἔτι δὲ καὶ πᾶσι τοῖς τῶν ὑπὸ τὴν τῆς ἡμετέρας βασιλείας ἐξουσίαν χωρῶν, ἡπειρωτικῶν τε καὶ θαλασσίων οἰκῆτορσιν». Ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐπὶ κεφαλῇς ἐπισημοτέρας σημασίας ἐγγράφων, εἰκονίζεται ὁ Αὐτοκράτωρ ἐπὶ χρυσοῦ βάθους, κρατῶν εἰς χειρὰς του τὸ ἔγγραφο, παρ' αὐτῷ δὲ καὶ ὁ Χριστός, ἐκπρόσωπος τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ Αὐτοκράτωρ.²⁸

Τὸ κύριον σῶμα τοῦ ἐγγράφου ἄρχειται μὲ τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ προοίμιον, ἀκολουθεῖ δὲ τὸ κείμενον μὲ τὴν περὶ τοῦ προνομίου ἢ τῆς παρχωρήσεως διατάξιν.

Ἡ ὑπογραφή τοῦ Αὐτοκράτορος εἶναι πάντοτε ἰδιόχειρος. «Ἀλέξιος ἐν Χριστῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ, ὁ Κομνηνός». Ἡ ὑπογραφή ὡς καὶ λέξεις τινὲς τοῦ Χρυσοβούλλου γράφονται δι' ἐρυθρᾶς μελάνης (διὰ κιναβάρεως), «δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρὸς» ἢ «τῇ αὐτοκρατορικῇ ἀγίᾳ χειρὶ ἐρυθρογραφεῖται», ὅπως σημειοῦται εἰς τὸ τέλος σχεδὸν ὅλων τῶν ἐγγράφων. Συχνὰ βεβαιοῦται ἐπίσης, ὅτι φέρει τὸ ἔγγραφο «τὴν συνήθη δίπτυχον προσκυνητὴν βούλλην».

Ἡ σφραγὶς εἶναι συνήθως χρυσῇ — χρυσαῖ βούλλαι — ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα, μὲ ἀνάγλυφον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψews τὸν εὐλογοῦντα Χριστόν. ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας τὴν εἰκόνα τοῦ Αὐτοκράτορος.

Ἐν τέλει ὑπάρχει ἡ βεβαίωσις, ὅτι ἀνεγνώσθη καὶ εὐρέθη ἀκριβὲς τὸ κείμενον. Ἡ πιστοποίησις αὕτη γίνεται κατὰ παράδοσιν διὰ τῆς λατινικῆς λέξεως *legimus* «ἀνέγνωμεν».

Ἡ ἐπισημότης ἀλλὰ καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς πράξεως προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ ἐγγράφου σημειουμένης συμπτράξεως εἰς τὴν ὑλικὴν του κατάρτισιν ἀνωτέρων ἀξιωματούχων καὶ τῆς βεβαιώσεως ὅτι συνετέλεσθησαν κανονικῶς ὅλαι αἱ γραφειοκρατικαὶ καὶ ἀρχεακαὶ διατυπώσεις. «Κατεστρώθη ἐν τῷ σεκρέτῳ τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ», «κατεστρωμένον ἐν πολιτικοῖς τε καὶ ἐκκλησιαστικοῖς σεκρέτοις».²⁹

²⁸ Heisenberg, *Aus der Gesch. und Lit. der Paläologenzeit* σ. 53.

²⁹ Ὁ «ἐπὶ τοῦ Κανικλείου» ἀνώτερος ὡς φαίνεται ἀξιωματοῦχος, ἀσκῶν ἐμπιστευτικὴν ὑπηρεσίαν κατὰ τὴν κατάρτισιν καὶ ἔξοδον τῶν φερόντων ἰδιόχειρον τὴν ὑπογραφὴν τοῦ αὐτοκράτορος ἐγγράφων, σημειοῦται ἐπὶ τοῦ Χρυσοβούλλου, π.χ. «διὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ Κανικλείου καὶ δικαιოდότου Θεοδώρου τοῦ Στυπείωτου», «τοῦ Σεβαστοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ Κανικλείου Δημητρίου τοῦ Τορνίκη». IGR I 387 MM VI 113, 121. Ἴδε εἰς Dölger, *Kodikellos* σ. 44 καὶ ἐπ. τὴν σχετικὴν μὲ τὸ «ἐπὶ τοῦ Κανικλείου» ἀξιωμα, ἀνάπτυξίν του.

Τὸ ὅλον ἔγγραφον ἐξαΐρον εἰς πομπώδη φράσιν τὴν πρὸς τὸν Χριστὸν πίστιν τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τὰς ιδιότητας αἰτίνες πρέπει νὰ κοσμοῦν τὸν Αὐτοκράτορα, τὴν ταπεινότητά του πρὸς τὸν θεόν, τὴν θεοσέβειαν, τὴν φιλανθρωπίαν, τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν δικαιοσύνην, τὴν φιλοτιμίαν, μὲ ἐξαιρετικὴν ὅλως πολυτέλειαν καὶ καλλιτεχνίαν διασκευασμένον, συμβολίζει τὴν λαμπρότητα καὶ μεγαλοπρέπειαν, ἀλλὰ καὶ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Αὐτοκράτορος. Δι' ὧν αὐτῶν τῶν ἐξωτερικῶν τύπων καὶ τῆς ἐξάρσεως τῆς ἀρετῆς, ἐπιδίδωκει νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ μεγαλείου καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ τὸ δέος πρὸ τῆς ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην δύναμιν ἡθικῆς καὶ πολιτικῆς ὑπεροχῆς τοῦ Βυζαντίου. «Μεγαλοπρεπὲς καὶ τῷ ὄντι Βασιλικόν», ὅπως ἐκφράζεται τὸ Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου τοῦ ἔτους 1053.³⁰

V

ΔΙΑΚΡΙΣΙΣ ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΩΝ

Τὸ σύνηθες ἀντικείμενον τῶν Χρυσοβούλλων εἶναι παραχώρησις προνομίων. Ἀπαλλαγὴ ἀπὸ διαφόρους φορολογίας, αἱ συνήθεις δηλαδὴ εἰς τὸ Βυζάντιον ἀσυδοσίαι, ἀτέλειαι καὶ ἐξαιρέσεις ἀπὸ τοῦ κοινου δικαίου, αἱ γνωσταὶ ἐξκουσεῖαι. — Ἡ ἀναγνώρισις αὐτοτελείας εἰς μονὰς (αὐτοδέσποτοι μοναί), ἡ κατάργησις δηλ. κάθε ἐποπτικοῦ δικαϊώματος, ἀποκτᾶται διὰ τοῦ τύπου Χρυσοβούλλου. — Ἐπίσης δωρεαὶ γαιῶν, παραχωρήσεις εἰς πρόνοιαν κτημάτων ἦσαν τὸ περιεχόμενον Χρυσοβούλλων. Εἰς τὰς ἐξαιρέσεις αὐτὰς προσέβαινεν ὁ Αὐτοκράτωρ, καθ' ὃ εἶχε δικαίωμα, μὴ δεσμευόμενος ὑπὸ τῶν διατάξεων τοῦ κειμένου δικαίου.³¹

Τὸ πλεῖστον τῶν σωζομένων Χρυσοβούλλων, ἔχει ἐκδοθῇ (ἀπολύεται) ὑπὲρ μονῶν καὶ εὐαγῶν οἰκῶν. Ἐπίσης ὅμως ὑπάρχουν τοιαῦτα ὑπὲρ ἀτόμων, τοπικῶν ἀρχόντων κατὰ τὸ πλεῖστον, ἢ ὑψηλῶν ἀξιωματούχων, εἰς οὓς γίνονται παραχωρήσεις γαιῶν εἰς πρόνοιαν, μὲ ποικίλλουσιν ἔκτασιν αὐτοτελείας καὶ ἀσυδοσίας.

Τὰ Χρυσόβουλλα ἀπετέλουν τοὺς καταστατικούς τίτλους, ἐφ' ὧν ἐστήριζον οἱ ἐκ τούτων δικαιοῦχοι τὴν κυριότητα ἢ ἄλλα συναφῇ δι-

³⁰ Ἴδε π.χ. εἰς MM. V σ. 135, 139, 268 τὴν βαθεῖαν συνείδησιν δικαιοσύνης καὶ φιλοτιμίας ἣν ἀπένεμον εἰς ἑαυτοὺς Αὐτοκράτορες ὅπως ὁ Μιχαὴλ ὁ Παραπινάκης, Νικηφόρος Βοτανειάτης καὶ Ἀνδρόνικος Β'. Παλαιολόγος. Ἀπέβλεπον φαίνεται εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἐπίδρασιν τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως τῆς ὑπάρξεως τῶν βασιλικῶν αὐτῶν ἀρετῶν. Ἐν τέλει ἐθεωροῦντο αὐτὰ ὡς αὐτονόητον παρακολούθημα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας.

³¹ Dölger, *Kaiserurkunde* σ. 244.

καια, ὥς καὶ τὴν ἐν γένει προνομιακὴν τῶν θεσιν. Τὰ πρωτότυπα ἐπομένως ἦσαν πολῦτιμον νομικὸν στοιχεῖον. Εἰς τὰς συγκρούσεις αἵτινες τυχὸν ἠγείροντο καὶ πρὸς λύσιν τῶν ὁποίων ἀπητεῖτο ἡ ἐνώπιον τῶν ἀρχῶν προσαγωγή αὐτοῦ τοῦ κειμένου τῶν τίτλων, προσήγοντο ἀντίγραφα, ἐκδοθέντα ὑπὸ ἀρμοδίας ὑπηρεσίας, κεκυρωμένα δὲ νομίμως ὑπὸ δικαστικῆς ἢ ἐπισκοπικῆς ἀρχῆς — «τὰ ἴσα», «τὸ ἴσον τοῦ χρυσοβούλλου» — ἔχοντα τὴν ἰσχὺν τοῦ πρωτοτύπου.

Τὰ πρωτότυπα ἀπεναντίας ἐφυλάσσοντο ὡς ἀντικείμενα ὑψίστης ἀξίας, μὲ τὴν ιδιόχειρον ὑπογραφὴν τοῦ Αὐτοκράτορος — θεῖα καὶ σεπὰ χρυσόβουλλα, ἢ θεῖα καὶ προσκυνητὰ χρυσόβουλλα — εἰς τὰ σκευοφυλάκια τῶν Ἐκκλησιῶν ἢ τῶν μονῶν, ὁμοῦ μὲ ἄλλα πολῦτιμα τούτων ἀντικείμενα.³²

Ὁ τύπος τοῦ Χρυσοβούλλου ὅμως δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικῶς διὰ παραχώρησιν προνομίων. Νόμοι ἐπίσης γενικῆς ἰσχύος περιεβλήθησαν τὸν τύπον τοῦ Χρυσοβούλλου. Ὡς ἐκ τῆς ἐπισημότητος τῶν ἢ χρῆσις τῶν ἀπέβη ὥσαύτως συνήθης διὰ τὴν μετὰ τῆς ἀλλοδαπῆς ἐπικοινωνίαν, διὰ γράμματα πρὸς ἀρχηγούς κρατῶν ἢ καὶ διὰ διεθνεῖς συμφωνίας πολιτικῆς φύσεως. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ ἐγγράφου ἦτο τότε ἔτι πολυτελεστέρα, διὰ τὰ ἐπιδείξει εἰς τοὺς ξένους ἀρχοντας ὅλον τὸν πλοῦτον καὶ τὴν μοναδικὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ Σιγίλλιον ἢ τὸ Χρυσόβουλλον σιγίλλιον, εἶναι περιορισμένος τύπος Χρυσοβούλλου, χρησιμοποιούμενος, ὅταν ἐνόμιζον οἱ Αὐτοκράτορες ὅτι ἔπρεπε τὰ δώσουν ἀσθενεστέραν ἐπισημότητα εἰς τὴν δι' αὐτοῦ ἐκφραζομένην πρᾶξιν. Ἡ οὐσία ὅμως ἦτον ἡ αὐτή, παραχώρησις δηλ. προνομίου ἢ ἀναγνώρισις παλαιωθέντων τίτλων.

Διαφορὰν οὐσιαστικὴν παρουσιάζει τὸ «πρόσταγμα», *rescriptum* ἢ πρόσταξις, *πιττάκιον*, ὁρισμὸς ἢ κέλευσις. Ἡ ἔννοια τούτων εἶναι ταυτόσημος, χωρὶς τὰ δύναται τὰ σαφηνισθῆ διακρίσεις τις μετὰ τῶν. Τὸ πρόσταγμα εἶναι ὁ τύπος ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἐμφανίζεται ἡ καθ' ἑαυτὸ ἐνέργεια τῆς διοικήσεως, τὸ διάταγμα δηλ. ἢ ἡ διαταγὴ τοῦ Αὐτοκράτορος πρὸς ἐκτέλεσιν πράξεώς τινος. Ἡ ἐξωτερικὴ τῶν μορφή εἶναι ἀπλουστερά. Εἰσέρχονται ἀμέσως εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἀντικειμένου τῆς διαταγῆς, χωρὶς τὰ προτάσσεται ταύτης αἰτιολογία — τὰ προοίμια τῶν Νεαρῶν καὶ Χρυσοβούλλων. Φέρουν ὅμως ὅλα ιδιόχειρον τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Αὐτοκράτορος, πάντοτε δι' ἐρυθρᾶς μελάνης.³³

«Λύσεις» εἶναι αἱ «τῇ δεήσει» παραπονουμένων, ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος ἐκδιδόμεναι πράξεις, αἱ διευκρινίζουσαι ἀμφισβη-

³² Dölger, *Kodikellos* σ. 39. *Kaiserurkunde* σ. 247.

³³ Dölger, *Kaiserurkunde* σ. 234 καὶ BZ (1927) Chronol. u. Prosopogr. zur Byz. Gesch. des 13th Jahrt. σ. 293.

τούμενα ζητήματα και τέμνουσαι τὴν ὑποβαλλομένην διαφοράν. Κατ' οὐσίαν δηλ. πρόκειται περὶ δικαστικῶν ἀποφάσεων. Παραδείγματα τούτων ὑπάρχουν πολλά.

Ὁ «Κωδικέλλος» ἢ τὰ «κωδικέλλια», εἶναι πράξεις διορισμοῦ δημοσίων λειτουργῶν, προφανῶς τῶν ὑψηλῶν ἀξιωματοῦχων. Ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ ἐγγράφου εἶναι ἐπίσης πολυτελὴς καὶ πομπώδης, γράφεται δὲ ἐπὶ περγαμνῆς ἢ πολυτίμου χάρτου. Ὑπογράφεται ἐπίσης ἰδιοχείρως ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ ἐγχειρίζεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπισήμως, πρὸς τὸν διὰ τοῦ ἀξιώματος τιμώμενον. Τὸ πολυτελὲς δίπλωμα μὲ τὴν ὑπερήφανον φρασεολογίαν του, ἀποβλέπει νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωσιν, εἰς τοὺς εἰς τὰ πλαίσια τοῦ δημοσίου βίου τῆς Αὐτοκρατορίας εἰσερχομένους προνομιούχους, τῆς μεγαλειότητος καὶ ὑπεροχῆς τοῦ Βυζαντίου.³⁴

VI

ΠΑΡΑΧΩΡΗΤΗΡΙΑ

Στηριζόμενος ἐπὶ τῆς παντοδυναμίας του, ὁ Αὐτοκράτωρ δικαιούται νὰ προβαίη εἰς ἀτομικὰς ἐξαιρέσεις ἀπὸ τοῦ γενικοῦ κανόνος, ν' ἀναγνωρίξῃ προσωπικὴν ἀσυδοσίαν, νὰ δημιουργῇ προνομιακὰ δίκαια, νὰ καταλύῃ περιουσιακὰς καταστάσεις, βαθεῖα δὲ νὰ ἐπεμβαίη εἰς ἰδιωτικὰ συμφέροντα, παρ' ὅλον ὅτι τὰ ἐπὶ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου στηριζόμενα τοιαῦτα, ἔχαιρον ἐν γένει μείζονος προστασίας ἢ αἱ συναφεῖς πρὸς τὸ δημόσιον δίκαιον σχέσεις τῶν ἀτόμων. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ παροραθῇ ὅτι, τόσον εἰς τὴν Ρώμην ὅσον καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον, τὰ ὅρια μεταξὺ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου δικαίου εἶναι συγκεχυμένα.

Ἐπὶ τῆς παντοδυναμίας του στηριζόμενος, ὁ Αὐτοκράτωρ ἀντεποιεῖτο ἀλλοτρίας κτήσεις, ὄχι μόνον διὰ δημοσίαν ἀνάγκην. Δημεύσεις αὐθαίρετοι εἶναι συνήθεις, ἢ ὅπως γράφουν τὰ Χρυσόβουλλα, ἀποσπάσεις κτημάτων ἀπὸ τοῦ νομίμου ἰδιοκτῆτου, — ὅστις ὅμως εἶναι ἐχθρὸς συνήθως ἢ πολιτικὸς ἀντίπαλος — καὶ δωρεὰ τούτου εἰς φίλους, εἰς ἐνδειξιν εὐνοίας ἢ ἀμοιβὴν ὑπηρεσιῶν.³⁵

³⁴ Dölger, *Kodikellos* σ. 23 καὶ ἐπ. 43· Treitinger σ. 216. Δείγματα τούτου περιέχει ἡ ἔκδοσις τῶν Facsimiles τοῦ Dölger.

³⁵ Ἴδε Χρυσ. Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἔτους 1081-1084. «Ὁ Βεστάρχης Λέων καὶ ποιμικῆριος τῶν ἀσηκρητῶν ὁ Κεφαλᾶς, εὐγνώμων τυγχάνων ὑπῆκοος καὶ τὴν εἰς τὴν βασιλείαν μου πίστιν θερμότατος, δέξιν ἀνήνεγκε τῷ κράτει ἡμῶν . . . καὶ οὐκ ἀπεπέμφθη κενός, ἀλλ' ἐπακλινὲς εὖρητο τὸ κράτος ἡμῶν καὶ ταχυπειθὲς εἰς ἐκπλήρωσιν». *Actes de Lavra I* σ. 99. Ἴδε καὶ Rouillard, *Un Grand Bénéficiaire ous Alexis Comnène ἐν B.Z.* (1930) σ. 445 καὶ ἐπ.

Αἱ ἐπὶ γενεὰς συνεχισθεῖσαι μετακινήσεις καὶ ἐποικίσεις — ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐντεῦθεν — μαζῶν ὁλοκλήρων, εἴτε πρὸς πύκνωσιν, εἴτε πρὸς ἀραίωσιν τοῦ πληθυσμοῦ διαφόρων περιοχῶν, αἱ μυριάδες τῶν τόπων στρατείας, αἱ ἰδρυθεῖσαι εἰς διάφορα τμήματα τῆς ἐπικρατείας, δὲν ἐπραγματοποιοῦντο μόνον μὲ τὴν διάθεσιν τῆς λεγομένης «βασιλικῆς γῆς» ἢ ἄλλων κτημάτων τοῦ φύσκου — χωρὶς νὰ γίνεται σαφῆς διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο, διότι ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἰδίως «πάντα τοῦ βασιλέως εἶναι νοοῦνται».³⁶ Ἀσφαλῶς ἡ ἐκτέλεσις τῆς μεγαλεπηβόλου αὐτῆς πολιτικῆς, συνετελεῖτο κατὰ μέγα μέρος εἰς βάρος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὴν ὁποίαν κατελάμβανε τὸ Δημόσιον ἐκτοπίζον τὸν τέως κύριον. Αἱ ὑπὸ τύπον ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως ἰδιοποιήσεις αὗται, ἀναγνωρίζονται ὡς νόμιμοι ἐνέργειαι, ὁ στερούμενος δὲ τοῦ κτήματός του ἐδικαιοῦτο ν' ἀξιώσῃ ἀποζημιώσιν παρὰ τοῦ δημοσίου ἐντὸς τετραετίας. Τὰ Βασιλικὰ³⁷ ρητῶς ἀναγράφουν «... οἷς τισιν, οἰαδήποτε πράγματα κινητὰ ἢ ἀκίνητα, ἢ αὐτοκίνητα ... δωρεὰς βασιλικῆς ἔνεκεν ἐδόθησαν, πᾶσιν ὁμοίως τοῖς προνομίοις ... ἀπολαύειν ... παρεχομένης τοῖς βουλομένοις ἀδείας, εἴσω τεσσάρων ἐνιαυτῶν κατὰ τῶν θεῶν θησαυρῶν εἴ τινας ἑαυτοῖς ἀρμόζειν ἀγωγὰς νομίζουσιν ἐκχυμνάξιν...» δηλ. ὁ δωρεοδόχος οὐδόλως ἐνοχλῆται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπεσπάρθη παρ' ἄλλου κτῆμα καὶ παρεχωρήθη εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Εἰς τὴν παρ. γ ἄλλως τε, κατηγορηματικῶς ὁρίζεται ὅτι οἱ ζημιωθέντες ἐκ τῆς δημεύσεως δὲν κινοῦν τὴν ἀγωγὴν τῶν κατὰ τοῦ κατόχου τοῦ δωρηθέντος πράγματος «ἀλλὰ μόνον κατὰ τοῦ δημοσίου ἕως τετραετίας». Εἰς τὸ Χρυσόβουλλον Μιχαήλ Η'. Παλαιολόγου ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς, ὁ Αὐτοκράτωρ ἀνενοχλήτως καταλαμβάνει χωράφιον τρίτου, ὀνομαζόμενον Γωνία Πετάνη καὶ προσκυροῖ αὐτὸ εἰς τὸ μετόχιον τῆς μονῆς (IGR I σ. 668).

Τὴν ἀφαίρεσιν ξένης περιουσίας ἀναγράφει ἀπεριφράστως ὡς ἐξουσίαν τὸ Χρυσόβουλλον Ἰσακίου Ἀγγέλου τοῦ 1192, εἰς τὰς πρὸς τὴν δημοκρατίαν τῶν Πισαίων παραχωρήσεις. «Ὡς τῆς βασιλείας μου ἐπ' ἀδείας ἐκ τῶν νόμων ἐχούσης ἐν εἰδήσει δωρεῖσθαι καὶ τὰ ἀλλότρια...». Οἱ τυχὸν ζημιούμενοι «μὴ κατὰ τῶν Πισαίων ὀφειλόντων ἐνάγειν ἀλλὰ κατὰ τοῦ δημοσίου...».³⁸

³⁶ Ἴδε σχετικὴν τοῦ θέματος ἀνάπτυξιν εἰς Stein, Untersuchungen σ. 173.

³⁷ Ἐκδ. Heimbach *Top.* 5 σ. 74 (Βιβλ. 50 Τ. τ. 15 παρ. β).

³⁸ MM III σ. 18 λατ. κείμενον IGR I 467 "non debend in Pisanos agere sed in fiscum." Κατηγορηματικώτερον ἀκόμη ἐκφράζει τὸ δικαίωμα τῆς διὰ δημοσίαν ἀνάγκην ἀπαλλοτριώσεως, τὸ πρὸς τὸ κοινὸν τῆς Γενούης Χρυσ. τοῦ αὐτοῦ 1192 ἔτους «ὡς τῆς βασιλείας μου κατὰ τὴν δοῦναι αὐτῇ ἔννομον ἐξουσίαν, ἀφαιρουμένης τὰ τοιαῦτα πάντα ἀπὸ τῶν κατεχόντων αὐτὰ καὶ δωρουμένης τῷ κοινῷ τῆς Γενούης, διὰ τὸ συμφέρον καὶ χρήσιμον τῇ Ρωμανίᾳ». (MM.

VII

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΔΕΝ ΔΕΣΜΕΥΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΑΣ ΠΡΑΞΕΙΣ
ΤΩΝ ΠΡΟΚΑΤΟΧΩΝ

Ἡ ἀλλεπάλληλος ἐπικύρωσις τῶν διὰ Χρυσοβούλων γινομένων ἐκάστοτε προνομιακῶν παραχωρήσεων, ὑπὸ τῶν διαδεχομένων ἀλλήλους Αὐτοκρατόρων, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν μὴ ἀμφισβητούμενην ἀρχήν, ὅτι ὁ νέος Αὐτοκράτωρ δὲν ἐδεσμεύετο ἀπὸ τὰς πράξεις τῶν προκατόχων του. Ἡ ἐλευθερία αὕτη ἔκειτο ἐν τῇ φύσει τῆς παντοδυναμίας του. Ἡ ἀνατροπὴ ἐπομένως προγενεστέρων ἀποφάσεων δὲν ἐξένιζε, παρὰ τὸν ὑπὸ ποικίλην φρασεολογίαν ἐπανερχόμενον εἰς τὰ Χρυσόβουλλα ὀρισμὸν, περὶ ἀδιαταράκτου διαρκείας τῆς ἰσχύος των. Νομικὴ δηλ. ἐξασφάλις τῆς ἀπαξ συντελεσθείσης παραχωρήσεως, δὲν ὑφίστατο. Ἡ διατύπωσις «εἰς αἰὶ διαμένειν», «εἰς τοὺς ἐξῆς ἅπαντας καὶ διηνεκεῖς χρόνους», «ἐπὶ διηνεκεῖ δεσποτεία καὶ ἄχρις ἂν ὁ παρὼν διαρκοίῃ αἰὼν», «ἀναφαιρέτως καὶ αἰωνίως», «ταύτην (τὴν κυριότητα) παρ' αὐτῇ διαμένειν εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα ἀναφαίρετον», «ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ μέτρου καὶ ὅρου ἔαν εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα», «τὸ στάσιμον ἐς αἰὶ κεκτῆσθαι καὶ ἀμετάτρεπτον τὰς γεγυνοίας ἐπ' αὐτῶν προστάξεις», «τὸ ἐνδύναμον εἰς τὸ διηνεκεῖς», «ἔχειν εἰς τὸ ἀπέραντον τὸ ἰσχυρόν τε καὶ ἀναλλοιώτον» καὶ πλῆθος ἄλλων διατυπώσεων, δὲν εἶχον ἀκριβὲς νομικὸν περιεχόμενον, ἀλλ' ἡθικὴν μᾶλλον καὶ πολιτικὴν ἔννοιαν. Ἐς αἰὶ ἀναγνωρισθέντα προνόμια ἡδύναντο ν' ἀνατραποῦν ὅχι μόνον δι' ἐιδικῆς ἀποφάσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ μόνον γενικῆς προστάξεως.³⁹

Τὸ δικαίωμα τῆς ἀνατροπῆς τῆς κειμένης καταστάσεως προκύπτει καὶ ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν λύσεων τὰς ὁποίας δίδουν οἱ Αὐτοκράτορες εἰς διαφορὰς ὑποβαλλομένας ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων εἰς τὴν κρίσιν των. Οὕτω τὸ 1158 ὑποβάλλεται «δέησις Λεοντίου μοναχοῦ καὶ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας μονῆς Πάτμου», παραπονουμένου ὅτι αἱ ἐνέργειαι τῶν ἐν Σάμῳ πρακτόρων, διετάρασαν τὰ παλαιόθεν προνόμια

III σ. 33. Λεπτὰς παρατηρήσεις ἴδε εἰς Τριανταφυλλοπούλου, Die Nov. 59 Leos D.W. und ein Streit über das Meeresufer im XI Jahrh. in Festschrift F. Koschaker).

³⁹ Ἰδε Dölger αὐτ. σ. 48, ὅστις παραπέμπει εἰς Χρυσόβουλλον τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἔτ. 1104, δημοσιευθὲν εἰς τὰ *Actes de Lavra* ἀρ. 51, ἐν ᾧ περιλαμβάνεται φράσις κατοχυρώνουσα τὴν μονὴν Λαύρας ἀπὸ τῶν κινδύνων ἐνδεχομένης καταργήσεως ὠρισμένων προνομίων διὰ γενικῆς τινος διατάξεως, «εἴ τις δὲ πρόσταξις ἐστίν . . . τῇ οἰκονομίᾳ ἐναντιούμενῃ τῆς βασιλείας μου, οἷα καὶ ἂν ᾖ, καταργηθήσεται ὅσον ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ μονῇ . . . » Ἀμφίβολον ὅμως εἶναι ἂν ἡ διάταξις αὕτη θὰ ἐδέσμευε τοὺς διαδόχους τοῦ Ἀλεξίου.

τῆς μονῆς. Μετὰ ἔρουναν τοῦ ζητήματος, ὁ Αὐτοκράτωρ δίδει τὴν ἐξῆς λύσιν: «Ἡ βασιλεία μου τὴν δεδωρημένην ἐλευθερίαν καὶ ἐξουσίαν τῇ καθ' ἡμᾶς μονῇ . . . ἀκαινοτόμητον προσεῖναι ὑμῖν εὐδοκεῖ, εἰ μὴ τὰ τοιαῦτα διὰ μεταγενεστέρας προστάξεως ἀνενδράτησαν . . .» (MM VI σ. 112).

Ἡ ρευστότης αὐτῇ τοῦ δικαίου ἐπροκάλει βεβαίως ἀστάθειαν πραγματικῆς καταστάσεως, ἣτις ἐνετεινέτο ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αἱ μοναὶ ἐξ ἀπληστίας ἀπλωναν τὴν κατοχὴν των ἐκεῖθεν τῶν δικαίων των. Πρὸς περιστολὴν τῆς τάσεως αὐτῆς, διάφορα προστάγματα ὥριζαν, ὅτι μετὰ ἐπιτόπιον ἐξέτασιν ἔπρεπε νὰ καταγράφονται λεπτομερῶς τὰ ἀκίνητα καὶ οἱ ἐπ' αὐτῶν ἐγκατεστημένοι ἀκτήμονες καλλιεργηταί, μεθ' ὃ ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ ἀναγραφέως πρακτικόν, ἀναφέρον τὴν ποσότητα καὶ ποιότητα τῆς γῆς καὶ τὸ κατόνομα τῶν ἐν αὐτῇ προσκαθημένων παροίκων. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς, «τότε μόνον ὀχληθήσεται ἡ μονὴ καὶ τὸ ἀδίκως κατεχόμενον ἀφαιρεθήσεται, ὅτε ὁ ἀναγραφεὺς δεικνύει, ὡς ἐπέκεινα τοῦ περιορισμοῦ κατέχει ἡ μονὴ τοπία, ἣ παροίκους ἢ ἕτερα δίκαια . . .».⁴⁰ Τὴν ἐντύπωσιν ἐκ τυχὸν σκληρᾶς ἐφαρμογῆς τοιούτων διοικητικῶν μέτρων ἐξησθένει γενικὴ διάταξις, ἐκδοθεῖσα ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, θεραπεύουσα τοὺς ἐκ τοῦ χρόνου ἢ ἄλλων τυπικῶν ἢ καὶ οὐσιαστικῶν ἀτελειῶν νοσοῦντας τίτλους τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῶν μονῶν.⁴¹

Διὰ νὰ εὐρεθῇ διέξοδος ἀπὸ τὴν πλήρη ἀντιφάσεων νομοθεσίαν, νὰ στηριχθοῦν δὲ οἱ τίτλοι τῶν κτήσεων καὶ ποικίλων ἄλλων δικαίων ἐπὶ σταθερωτέρας ἐκάστοτε βάσεως, ἐπεζήτησαν οἱ διάφοροι ἀπολάβοντες προνομιακῶν καταστάσεων, εἴτε μοναὶ ἦσαν οὗτοι, εἴτε ἄρχοντες κοσμικοί, ἐξουσιάζοντες κτήματα εἰς πρόνοιαν δοθέντα, ἀποτεινόμενοι διὰ δεήσεως πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα — «ἰκετευτικῶς ἄγαν τὴν βασιλείαν μου αὐθις οἱ μοναχοὶ ἐδυσώπουν» — ν' ἀνανεώσουν τοὺς τίτλους των. Μετὰ ἔρουναν ὑπὸ τῆς ἀρμοδίας ὑπηρεσίας τῆς βασιλικῆς γραμματείας — «τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων» — ἐξεδίδοντο νέα Χρυσόβουλλα, λεπτομερῶς ἀναγράφοντα τοὺς καθ' ἕκαστον ἀγρούς, τὰ λειβάδια, τὰς διαφόρους ὀνομασίας των, τὴν ιδιότητα καὶ τὸν εἰδικώτερον χαρακτηρισμὸν των, τὴν ἐκ νέου ἀπαλλαγὴν ἀπὸ σειρὰν ὁλόκληρον φόρων καὶ ἀγαραειῶν,

⁴⁰ Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα II σ. 602.

⁴¹ Ἴδε Χρυσόβ. 1145, 53, 58 IGR I σ. 367, 379, 387. Dölger I₂ ἀρ. 1347, 1390, 1418, 1419 καὶ Chalandon, Ess. s. Jean et Manuel Comnène σ. 628 καὶ ἐπ. Ὁμοίαν φροντίδα κατέβαλε καὶ ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός Β'. διὰ Χρυσοβούλλου τοῦ ἔτ. 1181. «Διοριζομένη ἡ βασιλεία μου ἔχειν τὸ ἐνεργὸν τὰ προγεγονότα Χρυσόβουλλα . . .» IGR I σ. 427. Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύντ. II σ. 604 καὶ ἐπ. Dölger I₂ ἀρ. 1550.

τὴν ἀσυδοσίαν ἐν γένει καὶ τὸ αὐτοδέσποτον, ὥς καταλεπτῶς ταῦτα ὠρίζοντο εἰς τὸ ἀρχικὸν παραχωρητήριον Χρυσόβουλλον.⁴²

Διὰ τῆς ἐκδόσεως νέου τίτλου, δὲν ἐγένετο πλέον ἀναδρομὴ εἰς παλαιωθέντα παραχωρητήρια τῶν ὁποίων ἡ ἰσχὺς ἢ τὸ περιεχόμενον ἠδύναντο νὰ ἀμφισβητηθοῦν. Ἡ διὰ τοῦ νέου Χρυσοβούλλου ἐκδηλουμένη θέλησις τοῦ Αὐτοκράτορος, ἐκάλυπτε πᾶσαν τυχὸν παρατυπίαν, κάθε ἐν τῷ μεταξὺ ἐμφιλοχωρήσαντα σφετερισμόν, μὲ τὸ κύρος τῆς νομιμότητος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ν. ΔΙΟΜΗΛΗΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Ἐπίτιμος Διοικητὴς τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος

⁴² Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰ δημοσιευθέντα εἰς τὰ *Actes de Lavra* 58 ἔγγραφα, καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὰ ἐρμηνεῖαι, ἀποτελοῦν πολύτιμον συμβολὴν εἰς ἀκριβεστέραν γνῶσιν τοῦ πλήθους τῶν ἐπακαθημένων βαρῶν καὶ τῆς πολυπλόκου φορολογικῆς διαδικασίας ἣ ὁποία ἐταλάνιζε τοὺς παραγωγούς. Ἀξίαν ἔχουν ἐπίσης αἱ γενόμεναι δημοσιεύσεις, διὰ τὸν λεκτικὸν των πλοῦτον καὶ τὴν μεγαλόπρεπον βυζαντινὴν φρασεολογίαν.

**Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΤΗΤΩΡ ΤΟΥ
ΠΑΡΙΣΙΝΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ ΤΟΥ ΣΟΥΪΔΑ
(COD. PARISIN. GRAEC. 2625)**

Ἡ μακρὰ καὶ πολυσέλιδος λογομαχία, ἥ ὁποία διεξήχθη μεταξὺ κορυφαίων Βυζαντινολόγων, ἰδίᾳ δὲ μεταξὺ τῶν διευθυντῶν τῶν δύο βυζαντινολογικῶν περιοδικῶν, τοῦ F. Dölger καὶ τοῦ H. Grégoire, περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς σημασίας τοῦ εἰς τὸ Λεξικὸν τοῦ Σουΐδα φερομένου τίτλου *Σούδα*,¹ δὲν κατέληξεν εἰς πειστικὴν καὶ ἀναμφισβήτητον ἐρμηνείαν. Ἄλλ' ἡ περὶ τὸν αἰνιγματώδη τοῦτον τίτλον συζήτησις ὑπῆρξεν εἰς πολλὰ σημεῖα διδακτικὴ καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς ἀξιόλογον καὶ εὐπρόσδεκτον ἐνθυμητικὸν σημείωμα, μὲ τὸ ὁποῖον θὰ ἀσχοληθῶμεν εἰς τὴν μικρὰν ταύτην πραγματείαν.

Εἰς τὸ ἐξωφύλλον τοῦ καλυτέρου καὶ παλαιότερου ἐκ τῶν χειρογράφων τοῦ Σουΐδα, τοῦ κώδικος Parisin. Graec. 2625, τὸ φέρον εἰς τὸ κάτω μέρος αὐτοῦ διὰ κεφαλαίων γραμμάτων τὸν τίτλον «+H ΣΟΥΔΑ+», περιέχεται μεταξὺ διαφόρων ἄλλων σημειωμάτων² καὶ ἐνθύμησις τῆς ὁποίας τὴν ἀναδημοσίευσιν κρίνομεν ἀναγκαίαν, καὶ διὰ τὴν πλήρη ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου παρακολούθησιν τοῦ κειμένου, καὶ διότι ἔν τισι παρέχεται διάφορος ἀνάγνωσις καὶ ἐρμηνεία λέξεων αὐτοῦ. Αὕτη, γραφεῖσα ὑπὸ λίαν ἡσκημένης χειρὸς εἰς γραφὴν λεπτὴν καὶ μὲ πυκνάς τὰς γνωστὰς συντμήσεις καὶ βραχυγραφίας τοῦ 13ου αἰῶνος, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ στίχους, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Dölger διακρίνει δύο διαφοροὺς χεῖρας, νομίζων, ὅτι μεταξὺ τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου στίχου μεσολαβεῖ *manus posterior*, ἣτις ἐσημείωσε τὴν χρονολογίαν τῶν ἐγκαινίων. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως μία καὶ ἡ αὐτὴ χεὶρ νὰ ἔγραψε τὸ ὅλον σημεῖωμα, ἡ δὲ παρατηρουμένη ἐκ τῆς ἀραιώσεως τῆς γραφῆς διαφορὰ νὰ

¹ P. Maas, B.Z. τ. 32 (1932) σ. 1 καὶ τ. 35 (1935) σ. 155. H. Grégoire, Byzantion τ. 8 (1933) σ. 770, τ. 11 (1936) σ. 774 κ.έ., τ. 12 (1937) σ. 283 κ.έ. καὶ σ. 658 κ.έ. καὶ Etudes Classiques τ. 4 (1937) σ. 346 κ.έ. F. Dölger, Der Titel des sog. Suidas lexikons ἐν Sitzungsber. d. Bayer. Akademie 1936, 6 (Titel) B.Z. τ. 37 (1937) σ. 186, τ. 38 (1938) σ. 23 καὶ σ. 36. J. Sajdak, Liber Sudaе (κατὰ παραπομπὴν τοῦ Dölger, Titel σελ. 4, 2).

² Ταῦτα βλέπεις παρὰ Dölger, Titel σ. 28 κ.έ. ὅπου λεπτομερὴς περιγραφὴ τοῦ ἐξωφύλλου καὶ δημοσίευσις τοῦ ἐνθυμητικοῦ σημειώματος μετὰ μεταφράσεως καὶ ἐρμηνευτικῶν παρατηρήσεων, καθὼς καὶ φωτογραφικὸν πανομοιότυπον αὐτοῦ.

δρφαίλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ χρονολογία αὕτη τῶν ἐγκαινίων ἐγγράφη μετὰ ἀπόσβεσιν καὶ διόρθωσιν ἄλλης προγενεστεράς καὶ ἴσως ἐσφαλμένης φράσεως. Τὸ σημεῖωμα ἔχει ὡς ἐξῆς:

» + Τοῦ κυρίου εἶσιν ἡ γῆ. Μηνὶ Αὐγούστῳ ἰε' ἰνδικιῶνος δ' »τοῦ ἔτους ,σψξθ'³ εἰσῆχθημεν σὺν θεῷ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ »ἐκράτησα τὴν οἰκίαν τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγωνιτιάνου. ἐκτίσθη δὲ ἡ Πα- »ναγία Μαγουλίων χαμηλὴ⁴ παρὰ τοῦ πενθεροῦ μου. καὶ κατὰ τὴν θ' »ἰνδικιῶνα τοῦ ,σφod'⁵ ἐκτίσθη ὡς ὁρᾶται σήμερον, ἐξωγραφῆθη »δὲ παρὰ τοῦ Μοδέσιου. κατὰ δὲ τὴν ι' ἰνδικιῶνα⁶ ἀνῆλθον εἰς Βλα- »χέρας ἐξ ὁρισμοῦ βασιλικοῦ / καὶ ἐδόθη τόπος διὰ τοῦ μεγάλου »δρουγγαρίου τοῦ Γαβαλᾶ⁷ πλησίον τοῦ δομεστίκου Καλοειδᾶ.⁸ ἐδόθη »μοι καὶ χάριν ἐξόδου⁹ ὑπέρπερα σ'.¹⁰ ἐκτίσθησαν δὲ τὰ ὁσπήτια ἀρχῇ »Ἀπριλίου ἰνδικιῶνος ι'¹¹ / (ἄλλη χεῖρ;) ἐνεκαινίσθη ὁ πάνσεπιος

³ Τὸ ἔτος 6769 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ταυτίζεται πρὸς τὸ 1261 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως.

⁴ Ὁ Dölger ἀναγινώσκει «χαμηλῶς»· ἀλλὰ τὸ «χαμηλὴ» εἶναι παλαιογραφικῶς τε καὶ γραμματικῶς προτιμητέον.

⁵ 6774 = 1266.

⁶ Δηλ. τὸ 1267.

⁷ Περὶ τοῦ ὀνόματος Γαβαλᾶς ἴδε Dölger, Titel σ. 32, 4.

⁸ Περὶ τοῦ Καλοειδᾶ, ὅστις κατὰ τὴν πιθανωτάτην εἰκασίαν τοῦ Dölger εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν ἐν στ. 18 Καλομισεῖδην, ἴδε Dölger, Titel σ. 32, 3 καὶ σ. 33, 6. Καλοειδᾶς Νικόλαος εἶναι κάτοχος εἰκόνας, δι' ἣν ἐποίησεν ἑμμετρον ἐπίγραμμα ὁ Ἀκροπολίτης (ἔκδ. Heisenberg τ. II σ. 6). Καλοειδᾶς ἀναφέρεται καὶ εἰς ἐπιστολὴν Γεωργίου τοῦ Κυρίου (ἔκδ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1910, σ. 9 καὶ σ. 10).

⁹ Ὁ Dölger ἀναγινώσκει «ἐξοδίου» καὶ ἐρμηνεύει κηδεῖαν, ἣν ἀνάγει εἰς τὸν κτήτορα τῆς Παναγίας τῶν Μαγουλίων καὶ πενθερὸν τοῦ σημειωματογράφου. Ἄλλ' εἰς τὸ σημεῖωμα, ἀφοῦ οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ θανάτου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται καὶ κηδεῖα. Ἀντιθέτως, ἀφοῦ γίνεται λόγος περὶ δοθέντος τόπου καὶ περὶ κτίσεως ὁσπιτίων, εὐλογον καὶ ἀναμενόμενον ἦτο νὰ μνημονευθοῦν καὶ τὰ δοθέντα διὰ τὴν δαπάνην τῆς κτίσεως τῶν ὁσπιτίων χρήματα, ἀσφαλῶς καὶ ταῦτα ἐξ ὁρισμοῦ βασιλικοῦ. Ἡ σειρά τῶν συμφραζομένων καὶ ἡ ὅλη ἔννοια ταύτην τὴν ἐκδοχὴν ἀπαιτεῖ. Ἄλλωστε καὶ τὸ ποσὸν τῶν 200 ὑπερπύρων εἶναι ὑπερβολικὸν διὰ κηδεῖαν. Ἦδη παρὰ Πολυβίῳ (6, 13 καὶ 14) καὶ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συνηθέστατα «ἐξόδος» (ἡ) σημαίνει ἀνάλωμα, δαπάνην. Πρβ. Ducange καὶ Sophocles ἐν λ. Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ 13ου αἰ. (N. Ἑλληνομνήμων τ. 6 σ. 33, 10): «γραφῆς λεπτομερῶς δηλοῦσης περὶ πάσης ἐξόδου, εἴ τι ἐξωδίασες εἰς αὐτό». Ἴδε καὶ διήγησιν περὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἔκδ. Preger, Script. orig. Const. τ. I σ. 84, 3 καὶ 10, 107, 15.

¹⁰ σ' = 200.

¹¹ Ἀπριλίου τοῦ 1267.

»ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς¹² μηνὶ Φεβρουαρίῳ γ' ἡ-
 »μέρῳ ε' ἰνδικτιῶνος ι' τοῦ ἔτους ,ςψσε'¹³ // (πρώτη χεὶρ) +
 »ὁ δὲ περίορος¹⁴ τῶν / ὁσπητίων ἄρχεται ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ χορήγου¹⁵
 »τοίχου καὶ κατέρχεται τὴν ὁδὸν τὴν ἐρχομένην ἀπὸ τοῦ ναοῦ // //
 »καὶ ἔρχεται τὴν κισιτέρην μέχρι καὶ τῆς ἱσταμένης¹⁶ / συνέας καὶ
 »ἀκουμβίζει μέχρι καὶ τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ ἀντικρὺ τοῦ Καλομιοείδου
 »δομεστίκου καὶ ἀνέρχεται τὴν ὁδόν. Εἴτα λοξεύει καὶ ἀνέρχεται τὴν
 »παλαιοσεκκλησίαν / καὶ ἀκουμβίζει πάλιν ὅθεν ἤρξατο τοῦ παλαιοῦ
 »περιόρου. +

Ἐκ τοῦ περιεχομένου φαίνεται ὅτι τὸ σημείωμα ἀφορᾷ εἰς ἰδιοκτη-
 σίαν τοῦ γράφοντος ἀποτελουμένην ἀπὸ τὸν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Κράτους
 δοθέντα τόπον, τοῦ ὁποίου περιγράφονται τὰ ὅρια, ἀπὸ τὰ ἐν αὐτῷ κτι-
 σθέντα ὁσπίτια καὶ ἀπὸ τὸν ὑπὸ τοῦ πενθεροῦ του κτισθέντα καὶ ἐγκαι-
 νιασθέντα ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Μαγουλίων, εὐρισκόμενον καὶ τοῦ-
 τον πιθανώτατα ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ περιόρου. Ἡ βιβλικὴ ρῆσις «Τοῦ Κυ-
 ρίου ἐστὶν ἡ γῆ»,¹⁷ μὲ τὴν ὁποίαν ἀρχίζει τὸ σημείωμα, ἐκφράζει τὴν
 ταπεινόφρονα ἀντίληψιν τοῦ σημειωματογράφου, ὅτι ὁ θνητὸς ἄνθρω-
 πος τίποτε δὲν πρέπει νὰ θεωρῇ ἰδικόν του εἰς τὸν φθαρτὸν τοῦτον κό-
 σμον, ἀντίληψιν τὴν ὁποίαν καὶ σήμερον εἰς παρομοίας στιγμὰς ἐκφρά-
 ζουν συνηθέστατα οἱ ἀπλοῖκοι Ἑλληνες χριστιανοί. Ἀξίζει, πιστεύω,
 τὸν κόπον ἡ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ γράψαντος τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο
 σημείωμα ἔρευνα.

Ἐν πρώτοις οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁ γράψας τὸ σημεί-
 ωμα ἦτο καὶ ὁ κάτοχος τοῦ κώδικος τούτου τοῦ Σουίδα, διότι δὲν εἶναι

¹² Ἀέξις δυσανάγνωστος ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὁ Dölger ὀρθῶς εἰκάζει ὅτι κρύπτε-
 ται προσωδυμία τῆς Θεοτόκου, ἀλλ' ἀπιθάνως ἀναγινώσκει καὶ συμπληρώνει
 «... ι διατηρήσεως».

¹³ = 3 Φεβρουαρίου 1267.

¹⁴ Ἡ λ. «περίορος» (ὁ) ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν ἔννοιαν τῆς ὀριζούσης τὸν χῶρον
 ὁροθετικῆς γραμμῆς κατήντησε νὰ σημαίνει αὐτὸν τοῦτον τὸν χῶρον, ὅπως καὶ
 ἐδῶ, ὅπου ὁ σημειωματογράφος περιγράφει τὰ ὅρια τοῦ εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Κρά-
 τος παραχωρηθέντος οἰκοτόπου. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην λέγεται καὶ «περι-
 ορισμός» (Mikl.-Müll. Acta Dipl. τ. I, 312. III, 18. F. Dölger, Beitr. z. Gesch.
 d. Byzant. Finanzverwaltung σ. 87 κ.έ.).

¹⁵ «Χόρηγος» (ὀρθότερον «χώρυγος»), Dölger, Titel (ἐκ τοῦ (ἐγ)χώρηγος)
 τοίχος σημαίνει τὸν ἀσβεστόκτιστον τοῖχον. Ἴδε Dölger, Titel σ. 33, 2 καὶ τὰς
 αὐτῇ παραιομιάς, εἰς ἃς προσθετέα καὶ ἡ εἰς Β. Φάβην, Ἀνέκδοτα Φιλολο-
 γικά ἐν Ἑπιστ. Ἑπετηρ. Φιλολ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης τ. Ε' καὶ εἰς ἴδιον
 τεῦχος σελ. 19 κ.έ.

¹⁶ Ἡ συμπλήρωσις τοῦ Dölger («ἐκεῖ») πρὸ τοῦ «συνέας» οὐδόλως εἶναι
 ἀναγκαία.

¹⁷ Ψαλμοὶ 24, 1 καὶ 50, 12. Ἔξοδος 19, 5. Ἑπιστ. Κορ. Α' 10, 26.

κἄν νοητόν, ὅτι τοιαύτη ἐντελῶς προσωπικῆς καὶ οἰκογενειακῆς φύσεως ἐνθύμησις θὰ ἐγράφετο ἐπὶ βιβλίου ξένου. Διὰ τὸ εἶναι λοιπὸν κάτοχος τοῦ Σουΐδα, τοῦ πολιτίμου τούτου διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Λεξικοῦ, θὰ ἦτο ὁ σημειωματογράφος ἀνὴρ λόγιος καὶ εἰδικώτερον περὶ τὰ γράμματα ἀσχολούμενος. Ἄλλας προσωπικὰς ἐνδείξεις παρέχει αὐτὸ τοῦτο τὸ σημείωμα. Ὁ γράφων μᾶς λέγει σαφῶς, ὅτι εἰσῆλθῃ μετ' ἄλλων («εἰσῆλθήμεν») εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν 15ην Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1261. Ἡ ἡμερομηνία αὕτη δὲν εἶναι τυχαία. Εἶναι σημαντικὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, διότι κατ' αὐτὴν εἰσῆλθεν ἐπισήμως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος εἰκοσιν ἡμέρας μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ καίσαρος Στρατηγοποῦλου ἐκδιώξιν τῶν Λατίνων καὶ ἄλλωσιν τῆς Πόλεως. Ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρονογράφους, τὸν Ἀκροπολίτην,¹⁸ τὸν Παχυμέρην,¹⁹ τὸν Γρηγοράν,²⁰ ἔχομεν ἱκανὰς λεπτομερεῖας περὶ τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν ἐξηκονταετὴ περίπου φραγκικὴν κατοχὴν καὶ περὶ τῆς πομπικῆς εἰς αὐτὴν εἰσόδου τοῦ Ἑλλήνος αὐτοκράτορος. αἱ δὲ περιγραφαὶ τῶν, παρ' ὅλην τὴν πεζολογίαν καὶ πολυλογίαν, ἔχουν ἐνίοτε ἑξαρσιν καὶ τόνον λυρικόν. Ὁ Μιχαὴλ εὕρισκετο εἰς τὸ ἐν Μετεωρίῳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στρατόπεδόν του καὶ ἐκοιμᾶτο καθ' ἣν ὥραν εἰσῆλθεν εἰς τὴν σκηνὴν του ἢ ἀδελφὴ του μοναχὴ Εὐλογία διὰ τὸ τοῦ ἀναγείλῃ τὴν χαρμόσυνον εἰδησιν τῆς ὑπὸ τοῦ Στρατηγοποῦλου ἀπροσδοκῆτου καταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Διὰ τὸ μὴ τυχόν δὲ ταραχθῆ ἀπὸ τὸ ἑξαφνικὸν ἄκουσμα τῆς καταπληκτικῆς εἰδήσεως ὁ ἐπνώτων βασιλεὺς, ἢ συνετὴ Εὐλογία διὰ τὸ τοῦ προξενήσου ἥρεμον τὴν ἀφύπνισιν συνέθλιβε διὰ τῶν δακτύλων τῆς τὸν πόδα τοῦ βασιλέως ψαθυρίζουσα εἰς τὸν ἐν ἡμεγεροηγόρσει εὐρισκόμενον Μιχαὴλ σιγὰ καὶ κατ' ἐπανάληψιν: «*Καίεσχες, Βασιλεῦ, τὴν Κωνσταντινούπολιν*» καὶ ἐκφωνήσασα, ὅταν οὗτος τελείως ἀφγνίσθη: «*Ἀνάστηθι, Βασιλεῦ, ὁ γὰρ Χριστὸς ἀπεχαρίσατό σοι τὴν Κωνσταντινούπολιν*». Ἐξ τὸν βασιλέα, καθὼς καὶ εἰς ὅλον τὸ στρατόπεδον, ἐφαίνετο ἀπίστευτος ἡ εἰδησις καὶ ἐπὶ δύο ἡμέρας διετέλουν ἐν δυσπιστίᾳ καὶ ἀβεβαιότητι ἕως ὅτου φθάσας ταχυδρόμος μὲ ἐπίσημον γράμμα τοῦ Στρατηγοποῦλου ἐπεβεβαίωσε τὸ πρᾶγμα. Ὁ βασιλεὺς παραγγείλας εἰς τὸν Στρατηγόπουλον νὰ τοῦ ἐτοιμάσῃ τὸ παλάτιον καὶ νὰ ἐξεύρῃ τὰ κατάλληλα οἰκίσματα διὰ τοὺς ἄρχοντας ποὺ ἔμελλον νὰ τὸν ἀκολουθήσουν ἀπὸ τὴν Νίκαιαν εἰς τὴν νέαν πρωτεύουσαν, ἐξεκίνησε διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ διαπεραιωθεὶς διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου, ἀπεβιβάσθη τὴν 13ην Αὐγούστου πρὸ

¹⁸ T. I σ. 183 κ.έ. (Heisenb.).

¹⁹ T. I σ. 149 κ.έ. (Bonn.).

²⁰ T. I σ. 87 κ.έ. (Bonn.).

τῆς Χρυσῆς ἐκείνης Πύλης, ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἰσέρχοντο οἱ ἀπὸ τὰς νικηφόρους ἐκστρατείας τῶν ἐπιστρέφοντες Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες. Ἐκεῖ παρέμεινεν ἕξω τῶν τειχῶν ἐπὶ δύο ἡμέρας ἀναμένων τὴν 15ην Αὐγούστου, τὴν ἑορτὴν δηλ. τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, διότι, ὡς λέγει ὁ Ἀκροπολίτης,²¹ ἡ εἰσοδὸς τοῦ ἠθέλησε νὰ γίνῃ «*θεοπροπεσιτέρα μᾶλλον ἢ βασιλικωτέρα*». Διὰ τοῦτο καὶ παρήγγειλε νὰ διακομισθῇ ἐκεῖ ὅπως ἡγηθῇ τῆς εἰσιτηρίου πομπῆς ἡ θρυλικὴ ἀχειροποίητος εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας, τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ, ἐνώπιον τῆς ὁποίας πρὸ 635 ἐτῶν, κατὰ τὸν ἴδιον μῆνα Αὐγουστον, ὁ πατριάρχης Σέργιος εἶχε ψάλει εἰς τὴν ἱερὰν ὁλονυκτίαν τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον.

Οἱ χρονογράφοι ἀναφέρουν ὅτι τὸν βασιλέα συνώδευον ἐκ Νικαίας ἡ Αὐγούστα μετὰ τὸν διετὴ υἱὸν τῶν Ἀνδρόνικον, ἡ μητέρα τῆς Αὐγούστας καὶ πᾶσα ἡ γερουσία καὶ ἡ σύγκλητος.²² Ὀνόματα ὅμως τῶν συνοδεύοντων τοὺς βασιλεῖς συγκλητικῶν καὶ ἀρχόντων καὶ αὐλικῶν δὲν ἀναφέρονται. Ἐξ αὐτῶν μόνον ἓνα ἀναφέρουν καὶ τοῦτον ἐξ ὠρισμένης ἀφορμῆς. Εἶναι ὁ Μέγας Λογοθέτης Γεώργιος Ἀκροπολίτης. Οὗτος συνοδεῶν καὶ λόγῳ τοῦ ἀξιωματός του τὸν βασιλέα, συνταξειδεύει, συναποθιβάζεται καὶ εὐρίσκεται πλησίον τοῦ τὴν 13ην Αὐγούστου κατὰ τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἀναμενομένης εἰσόδου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ βασιλεὺς ἐπιθυμῶν νὰ ἔχῃ εἰδικoὺς εὐχαριστηριοὺς πρὸς τὸν Θεὸν ὕμνους διὰ τὴν νίκην κατὰ τὴν εἰσόδον πομπήν, ἐθεώρει τὸν σοφώτατον Βλεμμύδην ὡς τὸν μόνον ἱκανὸν διὰ τὴν σύνθεσιν τούτων. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ γηραιὸς Βλεμμύδης εὐρίσκετο μακρὰν εἰς τὸ παρὰ τὴν Ἐφεσον ἡσυχαστήριόν του, ἡ δὲ σύνταξις τῶν ὕμνων ἤτο ἐπείγουσα, διότι ὁ βασιλεὺς δὲν ᾔσθελε νὰ ἀναβάλῃ τὴν εἰσόδον τοῦ πέραν τῆς 15ης Αὐγούστου, ὁ παρακολουθῶν τὸν βασιλέα Μέγας Λογοθέτης Ἀκροπολίτης τοῦ εἶπε: «*Εἰ μὲν, ὦ βασιλεῦ, ὡς ἐξ ἀγίου ἀνδρὸς βούλει τὰς εὐχάς, ὥσπερ ἐθέλεις, γενέσθαι σοι, οὐκ ἔχω λέγειν· εἰ δὲ ἐξ οἰουδήτινος δυναμένον συγγράφειν . . . ἰδοὺ σοι αὐτὸς τὴν θέλῃσιν ἀποπλήσῃμι καὶ τὰς εὐχάς σοι συγγράψῃμι*». Τοῦτο ἐπροτίμησε ὁ βασιλεὺς, ὁ δὲ Ἀκροπολίτης εὐθὺς ἤρπαστο τοῦ ἔργου, καὶ «*οὐπω ἡμέρα παρήει ὅλη καὶ νύξ, καὶ δέκα τρεῖς συνεγράψατο εὐχάς, ἐκάστην οἰκεῖον ἔχουσαν τὸν σκοπόν*».²³ Ὅταν δὲ ἀνέτειλεν ἡ 15η Αὐγούστου καὶ ἐκομίσθη ἡ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας ὅπως ἡγηθῇ τῆς πομπῆς, πρὶν τῆς ἐκκινήσεως ἐτελέσθη κατανυκτικὴ προσευχή, καθ' ἣν ἀπόντος τοῦ πατριάρχου Ἀρσενίου, ὁ Μητροπολίτης Κυζίκου Γεώργιος ὁ Κλειδᾶς ἀναβάς εἰς ἓνα

²¹ T. I σελ. 186, 7 (Heis.)

²² Παχυμέρης, τ. I σ. 159, 16 (Bonn.).

²³ Γεώργ. Ἀκροπολίτης (ἐκδ. Heisenb.) τ. I σ. 186, 19-24.

ἐκ τῶν πύργων τῆς Χρυσῆς Πύλης ἐξεφώνησεν ἀφ' ὑψηλοῦ καὶ μεγαλοφώνως τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀκροπολίτου συντεθείσας εὐχάς.²⁴

Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης πλὴν τῆς ὑπεροχῆς του ὡς πολιτικοῦ καὶ διπλωμάτου εἰς τὴν αὐτὴν τῆς Νικαίας καὶ ὕστερον τοῦ Βυζαντίου, εἶχεν ἐξέχουσαν θέσιν καὶ φήμην ὡς λόγιος καὶ μορφωμένος. Ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ υἱοῦ τοῦ Βατάτζη Θεοδώρου τοῦ Β' καὶ συγγραφεὺς πολλῶν ἔργων, ἱστορικῶν, ρητορικῶν, θεολογικῶν καὶ ἄλλων, πεζῶν τε καὶ ἐμμέτρων. Ὅταν δὲ ὁ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος ἀνέκτησε τὴν Κωνσταντινούπολιν, φιλοδοξῶν νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν βασιλεύουσαν τὴν ἐκ τῆς δουλείας ἀπολεσθεῖσαν παλαιὰν πνευματικὴν αἴγλην, ἐπανίδρυσε τὴν Ἀκαδημίαν, εἰς ταύτην δὲ τὸν Ἀκροπολίτην «καθίξει τοῖς βουλομένοις ἀκροᾶσθαι διδάσκαλον, ἐξηγητὴν δὲ καὶ τῶν Εὐκλείδου καὶ Νικομάχου ὅσα τεθεωρήκασιν οἱτοί . . . πρὸς αὐτὸν συνέρρεον οὐκ ὀλίγοι ἔρωτι παιδείας ἐλκόμενοι», ἐν οἷς καὶ ὁ Γεώργιος, ὁ κατόπιν πατριάρχης γενόμενος Γρηγόριος ὁ Κύπριος, ὅστις γράφων τὰ ἀνωτέρω περὶ τοῦ διδασκάλου του,²⁵ ἀποκαλεῖ αὐτὸν Ἀριστοτέλη καὶ Πλάτωνα.²⁶ Ὅτι τοιοῦτος ἀνὴρ, λόγιος, εὐγενής,²⁷ πλούσιος,²⁸ ἄρχων τοῦ Κράτους ἀνώτερος, θὰ εἶχε καὶ ἀνάλογον βιβλιοθήκην, εἶναι αὐτονόητον. Ὁ Γεώργιος Κύπριος δι' ἐπιστολῆς του «πρὸς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ χρηματίσαντα Γεώργιον Ἀκροπολίτην» ζητεῖ νὰ δανεισθῇ παρ' αὐτοῦ βιβλίον μὴ ὀνομαζόμενον, ἀλλ' ὡς ὑπερλαμπρον χαρακτηριζόμενον («τὸ βιβλίον τῶν ὑπερλάμπρων ἐστίν»), διὰ δὲ τὴν παραλαβὴν του στέλλει πρόσωπον ἐξαιρετικῆς σοβαρότητος καὶ ἐμπιστοσύνης καὶ ἐγγυᾶται «ὅτι μετακομισθέντος αὐτῇ ἐν πάσῃ τηρήσομεν φυλακῇ».²⁹

²⁴ Γ. Ἀκροπολίτης, ἔ.ἀ. σ. 187, 11.

²⁵ Γεωργίου Κυπρίου, Αὐτοβιογραφία παρὰ Migne P. G. τ. 142, 25.

²⁶ Ἐγκώμιον Μιχαὴλ Παλαιολόγου παρὰ Migne P. G. τ. 143, στήλη 380 D. «οὐ μέγα δ' εἰπεῖν καὶ καθ' ἡμᾶς Ἀριστοτέλει εἴτε καὶ Πλάτωνα ἢ ὅπως ποτὲ τούτοις παραπλησίως τὸν ἄνδρα βούλοιτό τις καλεῖν». Τὰ τοῦ βίου τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου ἐκτίθενται συνοπτικῶς ἄριστα παρὰ Aug. Heisenberg, Georg. Acropolita τ. II Prolegomena.

²⁷ G. Acropol. τ. II σελ. v (Heis.).

²⁸ Αὐτόθι τ. I σ. 151, 21 ὁμιλεῖ «περὶ τῶν ἐμῶν κτημάτων» προσστατευνέντων κατὰ τὴν αἰχμαλωσίαν του ὑπὸ τοῦ βασιλέως Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι. Ἐκτισε δὲ καὶ ἴδιον μοναστήριον τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως, ὡς παραδίδεται ἐν κώδικι Barberinus Graecus 85 (Heisenberg, G. Acropol. τ. I σελ. viii).

²⁹ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου Ἐπιστολαί, ἔκδ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου (ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1910) ἐπιστολὴ ἀρ. ρια' σελ. 86. Καὶ εἰς ἄλλας ἐπιστολάς τοῦ Κυπρίου πρὸς τὸν «Λογοθέτην τῶν Γενικῶν τὸν Ἀκροπολίτην» (ἀρ. λη' σελ. 27 καὶ ἀρ. ρξθ' σελ. 167) γίνεται λόγος περὶ δανεισμοῦ βιβλίων καὶ ὥρισμέ-

Ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοιοῦτου ἀνδρός, οἷος ὁ Ἀκροπολίτης, διευθυντοῦ τῆς Ἀκαδημίας, ὡς ἐθεωρεῖτο ἡ παρὰ τὸν Ἅγιον Παῦλον ἀνωτέρα (*Σχολή γραμματικευομένων*),³⁰ δὲν θὰ ἔλειπε τὸ Λεξικὸν τοῦ Σουΐδα, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀκροπολίτης εἰς τὰς συγγραφάς του.³¹ Εἰκάζω λοιπὸν ὅτι ὁ Παρισινὸς κώδιξ τοῦ Σουΐδα, ὁ Parisinus Graecus 2625, ἦτο κτῆμα τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ καὶ πρωθυπουργοῦ τοῦ Κράτους Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου, καὶ ὅτι αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ γράφας ἐπὶ τοῦ ἐξωφύλλου τὸ ἀνωτέρω σημείωμα. Ὁ δὲ ἐν τῷ σημείωματι ἀναφερόμενος ὡς γείτων τοῦ παραχωρηθέντος τόπου δομέστικος Καλοσιδᾶς εἶναι πιθανώτατα ὁ Νικόλαος Καλοσιδᾶς, χάριν τοῦ ὁποίου ὁ Ἀκροπολίτης συνέθεσε τὸ ἐκ δεκαεπτὰ βυζαντινῶν δωδεκασυλλάβων ποίημα εἰς εἰκόνα τῆς θεομήτορος.³² Ἀλλὰ διὰ τὴν ὁρθότητα τῆς εἰκασίας μου ταύτης ἔχομεν ἄλλο μᾶλλον συγκεκριμένον τεκμήριον. Τὸ ἀντλούμεν ἀπὸ πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1351, δημοσιευμένον εἰς τὰ Acta et Diplomata τῶν Miklosich καὶ Müller τ. I σελ. 312. Τοῦτο εἶναι ἀπόφασις τοῦ πατριαρχικοῦ δικαστηρίου, φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *«Δικαίωσις τῶν μοναζουσῶν τῆς τῶν Μουγουλίων μονῆς»* καὶ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ πατριάρχου Καλλίστου. Ἀρχίζει δὲ ὡς ἑξῆς:

+ *Δικαίωσις τῶν μοναζουσῶν τῆς τῶν Μουγουλίων μονῆς* +

».... Φθάνει ἡ ὑψηλοτάτη δέσποινα τῶν Μουγουλίων, ἡ περιπόθητος »δηλονότι αὐταδέλφη τοῦ αἰοδίμου καὶ μακαρίτου βασιλέως, τοῦ πάπ- »που τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος, κυρὰ Μαρία ἡ »Παλαιολογίνα ἐκείνη, ἐξωνησαμένη ἀπὸ τῆς κυρᾶς Μαρίας Δου- »καίνης τῆς Ἀκροπολιτίσσης ἐκείνης, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ ἐπὶ θυγατρὶ »γαμβροῦ αὐτῆς κυρὸ Δημητρίου τοῦ Κοριοσιτεφάνου ἐκείνου, ἔτι τε

νωσ τοῦ Ἀριστείδου τοῦ ρήτορος. Ἀλλὰ νομίζω, ὅτι αἱ δύο αὗται ἐπιστολαί, καθὼς καὶ ὑπ' ἀρ. β' (σελ. 2) καὶ ἀρ. λθ' (σελ. 28) κακῶς ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου (σελ. η') εἰς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην, ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἀπευθύνονται μᾶλλον πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν Κωνσταντῖνον Ἀκροπολίτην, ἀνελθόντα καὶ τοῦτον μετὰ τὸν θάνατον τῷ πατρὸς (1282) εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ Λογοθέτου τῶν Γενικῶν, ὕστερον δὲ (τὸ 1296) καὶ εἰς τὸ τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου, τὸ ὁποῖον κατεῖχε καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1321. Ὁ πατὴρ Γεώργιος ἦτο ἤδη ἀπὸ τὴν Νίκαιαν Μέγας Λογοθέτης. Πρβ. καὶ M. Treu, Maximi Planudis Epistulae σελ. 248.

³⁰ Παχυμέρης, I, 284, 5 (Bonn.).

³¹ Π.χ. ἐν τῇ συγγραφῇ κατὰ Λατίνων Β' (Heisenberg II, 65, 6) διὰ τὴν λέξιν «ὄρια».

³² G. Acropolita (Heisenb.). τ. II σ. 7, 15, ὅπου ὁ Νικόλαος Καλοσιδᾶς τιλοφορεῖται «προϊστῶν», ἥτοι προϊστάμενος. Ἡ λέξις χρησιμοπονηθεῖσα προφανῶς διὰ τὴν μετρικὴν ἀνάγκην ὑποδηλοῖ ἀξίωμα στρατιωτικὸν ἢ διοικητικόν, ἀνάλογον πρὸς τὸ τοῦ δομεστίκου.

»καὶ τῆς τοιαύτης θυγατρὸς αὐτῆς τὰ προσόντα τούτοις οἰκήματα
 »μετὰ τῶν περικλειομένων αὐτοῖς ἐτέρων μικρῶν ὁσπηρίων, ὅσα δῆτα
 »καὶ ἦσαν, πρὸ πολλῶν ἤδη χρόνων περὶ τὴν τοποθεσίαν τοῦ Φανάρι
 »διακείμενα, τὴν οὕτω πως τηρικαῦτα ἐπιλεγομένην, τὰ Παναγίου,
 »μετὰ πάσης τῆς περιοχῆς καὶ νομῆς αὐτῶν, τῆς τε ἐκκλησίας καὶ
 »τοῦ λουτροῦ, πρὸς δὲ τῶν περιβολίων καὶ ἀμπελώνων καὶ τῶν ἐκτὸς
 »τοῦ περιόρου πάντων δικαίων, ἄνευ τῆς οἰκοθεσίας τοῦ οἰκειακοῦ
 »ἐκείνων Ἰωάννου τοῦ Θωμᾶ, ἔγγιστα καὶ σύγκολλα εὐρισκομένης
 »τοῦ περιορισμοῦ αὐτῶν, προδάντος καὶ παλαιγενοῦς ἔγγράφου προ-
 »τηρίου φέροντος καὶ τὰς διὰ στανρικοῦ τύπου οἰκειοχειροῦς προτα-
 »γὰς καὶ σιγνογραφίας αὐτῶν καὶ ταθελλίῳ πεπιστωμένον, ὥσπερ
 »εἰδίσται καὶ νενόμισται, ἐπὶ τιμήματι ὑπερπύρων εὐσιάθμων τετρα-
 »κισχιλίων, ἐφ' ᾧ κατὰ τὸν θεοφιλῆ σκοπὸν ἐκείνης δὴ τῆς ὑψηλοτά-
 »της δεσποίνης τῶν Μουρουλίων μεταποιῆσαι ταῦτα καὶ ἱερὰν θεῶ
 »μονὴν ἀναδείξασθαι καὶ λιμένα ψυχῶν κατὰ θεὸν προθεμένων βι-
 »οῦν, παρασκευάσαι τε καὶ συστήσασθαι, ὃν δὴ τρόπον κατὰ μέρος
 »διέξιεν καὶ διαλαμβάνει τὸ προδὸν τοιοῦτον παλαιγενὲς γράμμα
 »τῆς πράσεως

Ἀπὸ τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἐξάγεται, ὅτι τὸ 1351 αἱ μοναχαὶ τῆς μο-
 νῆς τῶν Μουρουλίων πρὸς ἀπαλλαγὴν τῆς μονῆς ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ πανυ-
 περσεβάστου Ἰσαακίου Παλαιολόγου τοῦ Ἀσάνη ἀσκουμένην ἐφορείαν
 ἐπὶ τῶν κτημάτων τῆς Μονῆς, παρουσιάζουν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον
 «παλαιγενὲς πρατήριον ἔγγραφον» ἐμφαῖνον, ὅτι ἡ μακαρίτισσα³³
 κυρὰ Μαρία ἡ Παλαιολογίνα, ἀδελφὴ τοῦ αἰοδίου βασιλέως Ἀνδρo-
 νίκου τοῦ Β',³⁴ ἠγόρασε ἀπὸ τὴν μακαρίτισσαν κυρὰν Μαρίαν Δούκαι-
 ναν Ἀκροπολίτισσαν καὶ ἀπὸ τὸν ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρόν της μακαρίτην
 Δημήτριον τὸν Κοντοστέφανον καὶ τὴν θυγατέρα της τὰ ἀνήκοντα εἰς
 αὐτοὺς οἰκήματα μετὰ τῶν εἰς αὐτὰ συμπεριλαμβανομένων μικρῶν
 ὁσπιτίων, κείμενα περὶ τὴν τοποθεσίαν Φανάρι καὶ ἐπονομαζόμενα τὰ
 Παναγίου μετὰ πάσης τῆς περιοχῆς, τῆς ἐκκλησίας, τοῦ λουτροῦ καὶ
 πάντων τῶν ἔξω τοῦ περιόρου δικαιωμάτων ἀντὶ τετρακισχιλίων ὑπερ-
 πύρων μὲ τὸν θεοφιλῆ σκοπὸν τῆς μακαρίτισσας νὰ μεταποιήσῃ ταῦτα
 καὶ νὰ οἰκοδομήσῃ ἱερὰν μονὴν κ.τ.λ.

³³ Αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ πρὸ πολλοῦ ἀποθανόντος ἔχει ἡ ἀντωνυμία «ἐκεῖ-
 νος», «ἐκείνη».

³⁴ Τὸ 1351 ἐβασίλευεν Ἰωάννης ὁ Ε' ὁ Παλαιολόγος. Ἄρα ὁ βασιλεὺς ὁ
 ἀναφερόμενος ἐν τῷ ἔγγραφῳ ὡς πάππος αὐτοῦ καὶ ἀδελφὸς τῆς Μαρίας Πα-
 λαιολογίνης θὰ ἦτο Ἀνδρόνικος ὁ Β', ὅστις εἶναι βέβαια κατὰ τὴν γενεαλογι-
 κὴν γραμμὴν πρόπαππος τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ε', ἀλλὰ ὁ ὡς πάππος ἐρχόμενος
 εἰς τὴν γενεαλογικὴν σειρὰν τῶν Παλαιολόγων Μιχαήλ, ἀποθανὼν τὸ 1320 ὡς
 διάδοχος, δὲν ἐπρόφθασε νὰ βασιλεύσῃ.

Εἶναι, νομίζω, ὀλοφάνερον, ὅτι μεταξὺ τῶν ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀναφερομένων ὡς πωληθέντων εἰς τὴν Παλαιολογίαν κτημάτων, ἡ ἐκκλησία τῶν Μογουλίων, τὰ ὀσπίτια, ἀκόμη καὶ ὁ περίορος, εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τὰ ἐν τῷ σημειώματι σχεδὸν αὐτολεξεῖ ἀναφερόμενα.³⁵ Ταῦτα πωλεῖ κυρίως ἡ Μαρία Δούκαινα Ἀκροπολίτισσα, ἣτις φέρουσα, ὅπως ὅλαι αἱ Βυζαντιναὶ ἀρχόντισσαι, διπλοῦν ὄνομα, τὸ πατρικὸν καὶ τὸ τοῦ συζύγου, εἶναι θυγάτηρ Δούκα καὶ σύζυγος Ἀκροπολίτου, κατὰ τὴν γνώμην μου, τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου Γεωργίου Ἀκροπολίτου. Ὁ γαμβρὸς αὐτῆς ὁ Κοντοστέφανος³⁶ καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτῆς, ἡ καὶ σύζυγος τούτου πιθανώτατα, τὴν συγκυριότητα ἐπὶ τῶν πωληθέντων ἀκινήτων ἤντλουν ἀσφαλῶς ἐκ τῆς πενθερᾶς καὶ μητρὸς Μαρίας τῆς Ἀκροπολιτίσσης, πιθανῶς λόγῳ προικὸς ὑπ' αὐτῆς συσταθείσης. Τὸ ὅτι δὲ δὲν ἀναφέρονται ὡς συγκύριοι καὶ συμπωληταὶ οἱ υἱοὶ τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου Κωνσταντῖνος καὶ Μελχισεδέκ,³⁷ δεικνύει ὅτι ἡ Παναγία τῶν Μο-

³⁵ Τὴν σχέσιν τοῦ ἐγγράφου τούτου πρὸς τὸ σημείωμα τοῦ κώδικος τοῦ Σουῖδα διέκρινεν ἤδη καὶ ὁ Dölger (Titel σελ. 33 κ.έ.) καὶ χρησιμοποιεῖ ταύτην καταλλήλως διὰ τὸ ἱστορικὸν τῆς Παναγίας τῶν Μογουλίων. Ἀλλὰ διὰ τὸν κτήτορα τοῦ χειρογράφου τοῦ Σουῖδα πλανᾶται νομίζων ὅτι εἶναι ὁ ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀναφερόμενος ὡς «οἰκειακὸς» τῶν πωλητῶν Ἰωάννης ὁ Θωμᾶς, τὸν ὁποῖον ἐκλαμβάνει καὶ ὡς τὸν γαμβρὸν τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Παναγίας τῶν Μογουλίων καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ὡς τὸν γράψαντα τὸ σημείωμα εἰς τὸν κώδικα τοῦ Σουῖδα. Ἡ λέξις «οἰκειακὸς» δηλοῖ μᾶλλον κατωτέραν κοινωνικὴν τάξιν τοῦ Θωμᾶ, σχεδὸν ὑπηρετικὴν.

³⁶ Κοντοστέφανος εἶναι ὄνομα γνωστῆς Βυζαντινῆς οἰκογενείας. Κοντοστέφανος Θεόδωρος πρωτοσέβαστος τὸ ἀξίωμα ἀναφέρεται παρὰ τῷ Γεωργίῳ Ἀκροπολίτῃ (ἐκδ. Heisenb.) τ. I σ. 66, 21 καὶ 87, 17 κ.έ. Κοντοστέφανος Ἰωάννης δοῦξ τῆς Θεσσαλονίκης παρὰ Rouillard-Colomp. Actes de Lavra No. 57. Mikl.-Müll. A.-D. τ. 2, 210, 395.

³⁷ Περὶ τῶν δύο τούτων υἱῶν Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μοναχὸς Μελχισεδέκ ἀπέθανε τὸ 1296, ἴδε M. Treu, Max. Planudis Epistulae σ. 248 καὶ Γ. Ἀκροπολίτης (ἐκδ. Heisenberg) τ. II σ. xiii. Τὰ εἰς τὸ παλαιγενὲς πρατήριον ἐγγράφον ἀναφερόμενα ὡς συναλλασσόμενα πρόσωπα, ἡ θυγάτηρ καὶ ὁ γαμβρὸς τῆς Ἀκροπολιτίσσης Κοντοστέφανος, ἐνδέχεται, μολονότι μνημονευόμενα ἐν τῷ ἐγγράφῳ, νὰ μὴ ἦσαν συνδικαιοῦχοι ἐπὶ τῶν πωλουμένων κτημάτων (πρβ. Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ Βυζαντινὸν δίκαιον, Ἀθῆναι 1946 σ. 60 κ.έ.). Ἀφ' ἑτέρου ἢ ἐν τῷ πρατηρίῳ ἐγγράφῳ μνεῖα τούτων καὶ ἡ παράλειψις τῶν δύο ἄλλων τέκνων τῆς Ἀκροπολιτίσσης, τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μελχισεδέκ, πιθανὸν νὰ ὠφείλετο εἰς τὸ ὅτι ἀπὸ τὸν γαμβρὸν καὶ τὴν θυγατέρα θὰ ὑπῆρχεν ὁ φόβος ἐνδεχομένης εἰς τὸ μέλλον προσβολῆς τῆς πωλήσεως καὶ ὅχι ἀπὸ τοὺς υἱούς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν Μελχισεδέκ ὡς μοναχὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἀκτήμων, ἴσως δὲ καὶ νὰ εἶχεν ἀποθάνει ὅταν συνετάχθη τὸ πρατήριον, δηλ. μετὰ τὸ 1296 (ἡ Μαρία Παλαιολογίνα τὸ 1308 ζῆ, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παχυμέρης, τ. II σ. 620, 16), ὁ δὲ Κωνσταντῖνος ἔγινε γενικὸς κληρονόμος εἰς τὴν ἄλλην μεγάλην περιουσίαν τῆς μητρὸς του (ἴδε ἀμέσως κατωτέρω).

γουλίων, ἣν ἔκτισεν ὁ πενθερός τοῦ γράψαντος τὸ σημεῖωμα Γεωργίου Ἀκροπολίτου, εἶχε περιέλθει μετὰ καὶ τῶν ἄλλων συμπολουμένων κτημάτων εἴτε ὡς προῖξ, εἴτε ὡς κληρονομία, εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν κυριότητα τῆς Μαρίας Ἀκροπολιτίσσης ὡς θυγατὸς τοῦ κτήτορος, ἥτις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της Γεωργίου Ἀκροπολίτου (1282) πωλεῖ τὰ παρὰ τοῦ πατρὸς κληρονομηθέντα. Ὅτι δὲ ἡ σύζυγος τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου εἶχεν ἴδιον πλοῦτον, πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὴν διαθήκην τοῦ υἱοῦ της Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου, ἀνελθόντος καὶ τούτου εἰς τὸ πατρικὸν ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου.³⁸ Οὗτος, διαθέντων τὴν παρὰ τῆς μητρὸς του κληρονομηθεῖσαν μεγάλην περιουσίαν ὡς γενικὸς κληρονόμος αὐτῆς, λέγει, ὅτι παρὰ μὲν τοῦ πατρὸς ἐκληρονόμησε παιδείαν, παρὰ δὲ τῆς μητρὸς τὸν ὑλικὸν πλοῦτον.³⁹

Ἄν ὁ συνδυασμὸς τῶν ἀνωτέρω ἐνδείξεων εἶναι, ὡς πιστεύω, ἀκριβής, ἂν δηλαδὴ ἡ Μαρία Ἀκροπολίτισσα εἶναι ἡ σύζυγος τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου, ὁ δὲ πατὴρ αὐτῆς, παρ' οὗ ἐκληρονόμησε τὴν πωλουμένην ἐκκλησίαν τῶν Μογουλίων, εἶναι ὁ ἐν τῷ σημειώματι φερόμενος ὡς ἰδρυτὴς τῆς Παναγίας τῶν Μογουλίων συνάμα δὲ καὶ ὡς πενθερὸς τοῦ σημειωματογράφου, τότε ὁ γράψας τὸ σημεῖωμα εἰς τὸν Παρισινὸν κώδικα τοῦ Σουῖδα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ ἀρχικὸς αὐτοῦ κάτοχος πρέπει νὰ εἶναι ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς καὶ πολιτικὸς Γεώργιος ὁ Ἀκροπολίτης. Ἄλλ' ἡ συσχέτισις τοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου πρὸς τὸ σημεῖωμα ὁδηγεῖ καὶ εἰς ἄλλων ζητημάτων ἔρευναν.

Ἡ παράδοσις ἐμφανίζει τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην ὡς συγγενὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ, ἀλλὰ τὸ εἶδος καὶ τὸν βαθμὸν τῆς συγγενείας δὲν γνωρίζομεν. Εἰς ἐπιστολήν, τὴν ὁποίαν στέλλει τὸ 1277 ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ πρὸς τὸν Πάπαν Ἰωάννην τὸν XIX⁴⁰ ἀναφέρεται «cognatus imperii nostri magnus logotheta dominus Georgius Acropolita». Ἡ δὲ χρυσόβουλλος Ἀνανέωσις τῆς μεταξὺ Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν Βενετῶν συνθήκης τοῦ 1277 τελειώνει διὰ τῶν ἑξῆς: «*Εγεγόνει ἐν τῇ εὐδαίμονι πόλει ἡμῶν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἱερῷ παλατίῳ τῶν Βλαχερνῶν . . . παρόντων τῶν με-*

³⁸ Τὸ 1286 θανάτος τοῦ πατρὸς ὀνομάσθη Λογοθέτης τοῦ Γενικοῦ καὶ τὸ 1296 Μέγας Λογοθέτης (Παράβ. Μ. Treu ἐν B.Z. τ. 1 σ. 361).

³⁹ Ἡ διαθήκη τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Μ. Treu ἐν Δελτίῳ Ἱστορ. καὶ Ἑθνολ. Ἑτ. τ. 4 σ. 45 κ.έ. σ. 47: «*χρηματικά τε καὶ κτηματικά, κινητὰ ὃ δὴ φασὶ καὶ ἀκίνητα, καὶ γὰρ τὰ μὲν μητροθεν ἐκληροσάμην ἐπ' ἐμοὶ μόνῃ τῆς γενναμένης τὸν βίον ἀπολιπούσης καὶ μόνον εἰ καὶ μὴ τῆς ἀρετῆς, ἥς ἐκείνη γε περιῆν, ἀλλὰ τῶν ἐκείνης ὁμοῦ πάντων κληρονόμου καταλιπούσης*».

⁴⁰ Theiner et Miklosich, Monumenta spect. ad unionem eccles. σελ. 11. G. Acropolita (Heis.) τ. II, x, 7.

γαλοπρεπῶν ἀνδρῶν καὶ ἀρχόντων τῆς βασιλείας ἡμῶν, τοῦ τε γαμβροῦ τῆς βασιλείας ἡμῶν τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου καὶ Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου» κ.τ.λ.⁴¹ Ὁ Heisenberg,⁴² σχολιάζων τὰ χωρία ταῦτα, ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι ἄγνωστος ὁ βαθμὸς τῆς συγγενείας καὶ ὅτι ἀσφαλῶς ἡ σύζυγος τοῦ Ἀκροπολίτου δὲν ἦτο θυγάτηρ τοῦ Μιχαήλ. Ἀλλὰ τὸ «γαμβρός» δὲν σημαίνει ἀποκλειστικῶς τὸν ἐπὶ θυγατρὶ ἢ καὶ τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρόν. Ὅπως καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς «γαμβρός» ἠδύνατο νὰ λέγεται καὶ ὁ δευτέρου ἢ καὶ τρίτου βαθμοῦ ἐκ κηδεστίας συγγενῆς. Οὕτω παρὰ τῷ Ἀκροπολίτῃ⁴³ «γαμβρός ἐπ' ἀδελφόπαιδι τοῦ βασιλέως» λέγεται ὁ πρωτοβεστιάριος Ἀλέξιος ὁ Ραοῦλ. Τοιοῦτος γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ ἐπ' ἀδελφόπαιδι (ἀνεψιᾷ) ἢ ἐπὶ ἀνεψιᾷ (ἐξαδέλφῃ) θὰ ἦτο καὶ ὁ Ἀκροπολίτης, ὅστις ὁμιλῶν περὶ ἑαυτοῦ λέγει «ἐμὲ εἰς κῆδος τῷ βασιλεῖ συνελθόντα».⁴⁴ «Κῆδος» καὶ «κηδεστία» σημαίνει, ὡς γνωστόν, τὴν διὰ γάμου συγγένειαν, τὴν «ἐπιγαμβρίαν». Ὡς δὲ ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἡ σύζυγος τοῦ Ἀκροπολίτου Μαρία Ἀκροπολίτισσα, ἐπονομαζομένη καὶ Δούκαινα, θὰ ἦτο θυγάτηρ πατρὸς Δούκα, στενοῦ συγγενοῦς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ, ὅστις εἰς τὰ χρυσόβουλλα ὑπογράφεται «Μιχαήλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων Δούκας Ἀγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος». Νὰ ἦτο ἡ Ἀκροπολίτισσα θυγάτηρ ἑνὸς ἐκ τῶν ἀδελφῶν τοῦ Μιχαήλ, τοῦ Ἰωάννου ἢ τοῦ Κωνσταντίνου, δὲν εἶναι δυνατόν, διότι οὗτοι ἦσαν συνομίληκες, ἂν μὴ καὶ νεώτεροι τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου. Πιθανὸν νὰ ἦτο θυγάτηρ τοῦ πρὸς μητρὸς θείου καὶ παρακοιμωμένου τοῦ βασιλέως Μιχαήλ Ἰσαακίου τοῦ Δούκα⁴⁵ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐξαδέλφη τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ. Αὐτὸς ὁ Ἀκροπολίτης ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐν ἔτει 1258 αἰχμαλωσίας αὐτοῦ, λέγει: «ἐμὲ δὲ ὡς εἰς κῆδος τῷ βασιλεῖ συνελθόντα καὶ τῆς συζύγου γοερὸν ἀναβοώσης καὶ τῶν ποδῶν προκυλινδουμένης τοῦ αὐτοκράτορος»,⁴⁶ ἐκ δὲ τῆς φράσεως ταύτης δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ἐκ τῆς συζύγου εἶλκε ὁ Ἀκροπολίτης τὴν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα συγγένειαν καὶ ὅτι ἡ συγγένεια αὕτη θὰ εἶχε συναφθῇ ὅχι πολὺ πρὸ τῶν ἰστο-

⁴¹ Mikl.-Müll. A.-D. III, 98.

⁴² G. Acrop. (Heis.) II, x, 7.

⁴³ Γ'. I σ. 92, 18.

⁴⁴ Αὐτόθι I, σ. 164, 19.

⁴⁵ Οὗτος ὑπὸ τὴν ιδιότητα καὶ τὴν συγγένειαν ταύτην ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ ὡς πρέσβυς τὸ 1261 εἰς τὴν Γένουαν καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ καὶ Γενουηνσίων συνθήκην, καθὼς καὶ εἰς τὸ προσηρημένον εἰς τὴν συνθήκην ταύτην παράρτημα τὸ ὑπογραφέν ἐν Νυμφαίῳ τὴν 28 Ἀπριλίῳ 1261. Πρβ. Buchon, Recherches et Materiaux τ. Α' σ. 178 καὶ σ. 468. Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας σ. 578, 586 κ.έ.

⁴⁶ Γ. Ἀκροπολ., τ. I, 164, 19 (Heis.).

ρουμένων γεγονότων, δηλ. περί τὸ 1258. Ὁ Ἀκροπολίτης καὶ ὡς συγγραφεὺς ἱστορικός καὶ ὡς πολιτικὸς δεικνύει ἀνέκαθεν παραδειγματικὴν εὐνοίαν καὶ ἀφοσίωσιν εἰς τοὺς Παλαιολόγους, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸν βασιλέα Μιχαήλ, ὅστις ἀφ' ἐτέρου ἐπεδίωκε συστηματικῶς τὰς πρὸς τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς ἐπισήμους ἄνδρας συγγενικὰς ἐπιγαμίας.⁴⁷

Συνοψίζομεν τὰ ἐκ τοῦ εἰς τὸν κώδικα τοῦ Σουΐδα ἐνθυμητικοῦ σημειώματος ἐξαγόμενα πορίσματα:

Πρῶτον καὶ σπουδαιότατον, ὅτι ἀρχικὸς κτήτωρ τοῦ Παρισινοῦ κώδικος τοῦ Σουΐδα ὑπῆρξεν ἐπιφανὴς τοῦ Βυζαντίου προσωπικότης, ὁ ἱστορικός καὶ Μέγας Λογοθέτης Γεώργιος ὁ Ἀκροπολίτης. Τὸ πόρισμα τοῦτο ἔρχεται νὰ ἐπιστεγάσῃ ὡς κορωνὴς τὴν περιπετειώδη ἱστορίαν τοῦ πολυτίμου χειρογράφου, ἣτις ἀναδρομικῶς εἶχε σταματήσει εἰς τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν, τὸν ἀπογυμνώσαντα τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τὰ ἐκλεκτὰ χειρόγραφα χάριν τῶν Μεδίκων τῆς Φλωρεντίας καὶ τῶν ἄλλων βιβλιοφίλων τῆς Δύσεως. Οὗτος εὐρὼν τὸ χειρόγραφον τοῦ Σουΐδα πιθανώτατα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπρομήθευσεν αὐτὸ εἰς τὸν ἐκ Μεδίκων καρδινάλιον Nicolo Ridolfi, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου (1550) ἠγόρασεν αὐτὰ ὁ Φλωρεντίνος τὴν καταγωγὴν, ἀλλ' εἰς τὴν Γαλλίαν ἐγκατασταθεὶς καὶ εἰς τὴν Γαλλικὴν ὑπηρεσίαν εἰσελθὼν στρατηγὸς Πέτρος Στρότσι (Strozzi). Ἀμέσως μετὰ τοῦτον ὁ κῶδιξ τοῦ Σουΐδα περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τῆς βασιλείσεως τῆς Γαλλίας Αἰκατερίνης τῶν Μεδίκων, συζύγου τοῦ Ἑρρίκου τοῦ Β', καὶ ἐκ ταύτης εἰς τὴν Βασιλικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Γαλλίας καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων, ὅπου σήμερον εὕρεσκειται.⁴⁸

Δεύτερον: Ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἰδρύσεως τῆς σωζομένης καὶ μέχρι σήμερον εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν διατηρουμένης ἐκκλησίας τῶν Μουγουλιῶν⁴⁹ προήχθη, διαπιστωθέντος ὅτι ὁ πρωταρχικὸς αὐτῆς ἰδρυ-

⁴⁷ Μηλιαράκη, ἔ.ἀ. σ. 550 κ.έ.

⁴⁸ Dölger, Titel ἔ.ἀ. σ. 36 κ.έ. καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

⁴⁹ Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῶν Μουγουλιῶν, γνωστὸς καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Παναγία Μουγουλιώτισσα, Μουχλιώτισσα, τοῦ Μουχλίου, κείμενος εἰς τὸ Φανάρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως πλησίον τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, εἶναι ἡ μόνη βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ δὲν μετεβλήθη εἰς τζαμί ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ παρέμεινεν ἀνέκαθεν καὶ μέχρι τῆς σήμερον εἰς τὴν συνεχῆ ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν τῶν Χριστιανῶν. Τοῦτο δὲ ὀφείλεται εἰς τὸν Χριστιανὸν ἀρχιτέκτονα Χριστόδουλον, εἰς τὸν ὁποῖον Μωάμεθ ὁ Β' ὁ Κατακτητὴς ἐδῶρσεν τὸν ναὸν μὲ ὁλόκληρον τὸν μαχαλὰν (Κιουτσούκ-Τζαφὲρ) διὰ τὴν ταχείαν καὶ ἐπιτυχῆ οἰκοδόμησιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ ἰδρυθέντος μεγάλου Τζαμίου (Μεχμεδιέ) εἰς τὴν θέσιν τοῦ κατεδαφισθέντος περιφήμου αὐτοκρατορικοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Ἡ Παναγία τοῦ Μουχλίου εἰ-

τῆς δὲν ἦτο, ὡς ἐπιστεύετο, ἡ δέσποινα τῶν Μουγουλίων Μαρία ἡ Παλαιολογίνα τὸ 1285, ἀλλὰ ὁ πενθερὸς τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου Δούκας (ἴσως ὁ Ἰσαάκιος)⁵⁰ τὸ 1261. Ἡ Μαρία Παλαιολογίνα ἦτο ἀνακαινίστρια αὐτῆς *ἡδρασε καὶ ἐστήριξε περιποιησμένην*.⁵¹ Τὴν ὀνομασίαν «Μαγουλίων» ἔλαβεν ἡ ἐκκλησία, ὅχι ἐκ τῆς ἀνακαινιστρίας, τῆς δεσποίνης τῶν Μογουλίων, ἀλλ' ἐκ τῆς συνοικίας «τὰ Μογουλίων», ἣτις θὰ προῦπηρχε τῆς τε ἀνακαινιστρίας καὶ τοῦ ἀρχικοῦ κτήτορος.⁵²

Τρίτον: Καθορισθέντος τοῦ ὀνόματος Δούκας διὰ τὸν πενθερὸν τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου Γεωργίου Ἀκροπολίτου, ἐξηγεῖται καὶ ἡ συγγένεια τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ, ἣτις ἦτο μὲν βεβαία, ἀλλ' ἀκαθόριστος.

Τέταρτον: Ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ παραδοθέντα ὀνόματα ζωγράφων εἶναι σπάνια,⁵³ πλουτίζεται μὲ τὸ ὄνομα ἀγνώστου ἔως τώρα ζωγράφου, τοῦ Μοδέστου, τοῦ ζωγραφίσαντος τὴν ἐκκλησίαν τῶν Μογουλίων τὸ 1266. Ὁ καθηγητὴς Γ. Σωτηρίου μελετήσας σωζομένην ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῶν

ναὶ ἀξιόλογος μικρὸς τετράκογχος ναὸς ἐξαιρετικῆς κομψότητος, ὅστις παρ' ὅλην τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρόνου καὶ τὰς ἐν τῷ μεταξὺ γενομένας ἐπισκευὰς καὶ μεταρρυθμίσεις, διατηρεῖ τὴν χάριν καὶ τὴν ὡραιότητα. Ἱστορικὰ καὶ περιγραφικὰ τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἴδε: Πασπάτη, Βυζ. Μελέται σ. 388. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις τ. Α' σ. 577. Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν σ. 12. Γεδεών, Ἑκκλησίαι Βυζαντιναὶ ἐξακριβοῦμεναι σ. 57. Μητροπολίτου Λαοδικείας Δωροθέου ἐν Ὁρθοδοξίᾳ 1934 σ. 204 (μὲ εἰκόνας). Σωτηρίου, Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία σ. 407 (μὲ εἰκ.) καὶ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1936 σ. 76. Millingen, Byz. Churches in Constantinople σ. 272 (μὲ εἰκ.). Brunov, ἐν Byz. Neugr. Jahrbücher τ. 6 σ. 514 κ.ἑ. (μὲ εἰκ.). Schneider, Byzanz σ. 41, 7 καὶ σ. 68 καὶ τὰς ἐκασταχοῦ σημειουμένας βιβλιογραφικὰς παραπομπάς. Περὶ τῆς ὀνομασίας «Μουγουλίων», τῆς δοθείσης εἰς τε τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἀνιδρύσασαν αὐτὴν δέσποιναν Μαρίαν Παλαιολογίναν, ἐξώγαμον θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου, καθὼς καὶ περὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀφορμῆς τῆς τε ιδρύσεως καὶ τῆς ὀνομασίας ταύτης, ἴδε ὅσα ἀξιόλογα σημειώνει ὁ Dölger, Titel σ. 35 καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπάς. Ἐκ τοῦ «Μουγουλιώτισσα» ἔγινε ἡ Παναγία «Μουχιλώτισσα» καὶ ἐκ τούτου κατόπιν τὸ «Μουγουλίων — Μούχλι» κατὰ παρετυμολογίαν ἐκ τῆς ἐν Ἀρκαδίᾳ Μεσαιωνικῆς πόλεως.

⁵⁰ Ἴδε ἀνωτέρω σελ. ... ὑποσ. 45.

⁵¹ Mikl.-Müll., A.-D. τ. I σ. 313.

⁵² Παρβ. Dölger, Titel σ. 35. Περὶ τοῦ ὀνόματος Μαγούλιοι—Μουγούλιοι—Μεγούλιοι καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ, καθὼς καὶ περὶ τῆς πρώτης αὐτοῦ περὶ τὸ 1242 ἐμφανίσεως εἰς τὸ Βυζάντιον, ἴδε Στίλν. Κυριακίδου, Ἀκριτικά Μελέται, Miscellanea Giovanni Mercatti, estratto σ. 2 κ.ἑ.

⁵³ Ἑσταχυολογήθησαν ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου (Ν. Ἑλλην. τ. 5 σ. 270 κ.ἑ. τ. 6 σ. 210 κ.ἑ.) καὶ ὑπὸ τοῦ Ν. Βέη (Βυζαντινὴ τ. 2 σ. 457 κ.ἑ.).

Μογουλίων, διεπίστωσεν ὅτι προέρχεται αὕτη ἐκ μωσαϊκοῦ τοίχων καὶ ὅτι ἀποτελεῖ λείψανον τῆς παλαιᾶς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν ἐσώθη, παρὰ μόνον ἡ παράστασις αὐτῇ, ἡ εἰκονίζουσα τὴν Θεομήτορα καθημένην καὶ κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας τὸν Χριστόν. Ἐξετάζων δὲ ὁ Σωτηρίου ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὸν τύπον, τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ μωσαϊκοῦ τούτου τῆς Παναγίας τοῦ Μουχλίου, ἀνάγει αὐτὸ εἰς τὴν Παλαιολόγειον ἐποχὴν, ἥτοι εἰς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος.⁵⁴ Ἦδη τὸ συμπέρασμα τοῦ Σωτηρίου ἐπιβεβαιώνεται καὶ τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Μουχλίου μὲ τὴν σταθερὰν χρονολογίαν τοῦ 1266 καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγραφήσαντος αὐτὸ Μοδέστου ἀποκτᾷ σπουδαίαν σημασίαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς τέχνης.

Πέμπτον: Ἐν τῷ σημειώματι ἔχομεν συγκεκριμένον παράδειγμα ἐξευρέσεως οἰκήματος διὰ τοὺς συνοδεύοντας τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ ἄρχοντας, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλοῦν οἱ χρονογράφοι,⁵⁵ καὶ τῆς παροχῆς κατὰ προσταγὴν τοῦ βασιλέως οἰκοτόπου καὶ χρηματικῆς χορηγίας διὰ τὴν κατασκευὴν ἰδίων μονίμων οἰκημάτων.

Ἐκτον δὲ καὶ τελευταῖον, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει σταθερῶν τινων σημείων ἐν τῷ σημειώματι ἀναφερομένων, ὡς ἡ «κιστέρων», ἡ «βασιλικὴ ὁδὸς» καὶ ἡ σωζομένη «παλαιοεκκλησία», ἴσως δύναται νὰ προαχθῇ κατὰ τι καὶ τὸ τοπογραφικὸν ζήτημα τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλὰ τοῦτο τὸ ἀφήνω εἰς ἄλλους εἰδικωτέρους.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Β. ΚΟΥΓΕΑΣ

Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

⁵⁴ Γ. Σωτηρίου, Ψηφιδωταὶ εἰκόνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθ. 11, 1936 σ. 76 κ.έ.

⁵⁵ Παχυμέρης τ. I, 158 (Bonn.) «οἱ δὲ γε μεγιστᾶνες καὶ αὐτοὶ καθ' ἑνα τῶν οἰκείων ἀπέστελλον ὡς αἰτήσοντες καὶ ληψομένους τὰς οἰκίας . . . ὁ καὶ σαρ διένειμε τοὺς οἶκους τοῖς τε προσώποις καὶ ταῖς ἀξίαις προσηκόντως». Ἡ οἰκία τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγωνιτιάνου, τὴν ὁποίαν ἐκράτησεν ὁ Μέγας Λογοθέτης Ἀκροπολίτης ὅταν εἰσῆχθη μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, θὰ ἦτο, ὡς καὶ ὁ Dölger εἰκάζει, ἡ οἰκία κάποιου ἐξ Ἀγκῶνος καταγομένου Λατίνου Μιχαὴλ, ἐγκατεστημένου ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν χρόνον τῆς Λατινοκρατίας.

Η ΔΙΑΠΟΜΠΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Συνήθεια ἐπεκράτει κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἵνα εἰς τοὺς καταδικασθέντας δι' οἰονδήποτε παράπτωμα, κλοπὴν π.χ., μοιχείαν, ἐμπρησμόν κτλ., πλὴν τῆς κυρίως ποινῆς, φυλακίσεως τουτέστιν, ἐξορίας κτλ., καὶ πρὸ τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς, χάριν μεγαλυτέρας προσβολῆς καὶ πρὸς παραδειγματισμὸν τοῦ λαοῦ, ἐνεργῇται προσθέτως καὶ ἡ διαπόμπευσις.

Ἡ ποινὴ αὕτη, περὶ τῆς ὁποίας ἀρνόμεθα διαφόρους πληροφορίας ἐκ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων, μάλιστα προκειμένου περὶ τῆς διαπομπεύσεως εἴτε συνομοτῶν ἢ ἀνταρτῶν εἴτε καθόλου ἐξεχόντων προσώπων ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ, πρὸς δὲ ἐκ τῶν νόμων, τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, τῶν ὄνειροκριτικῶν βιβλίων, τῶν μεταγενεστέρων ποιημάτων, καὶ ἐξ εἰκόνων, ἡ ποινὴ, λέγομεν, αὕτη τὴν εὐρεῖαν διάδοσιν τῆς ὁποίας παρ' ἡμῖν κατὰ τὸν μεσαῖωνα πιστοποιεῖ ἡ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ὥλωσιν χρόνους καὶ μέχρι τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος χρῆσις αὐτῆς, δὲν εἶναι τῶν Βυζαντινῶν χρόνων εὐρημα, ἀλλ' ἔχει τὴν ἀρχὴν της εἰς πολὺ παλαιότερους χρόνους. Ἦδη κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν τὴν εὐρίσκομεν ἐφαρμοζομένην ἐν Σπάρτῃ, Βοιωτίᾳ, Κάτῳ Ἰταλίᾳ καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον εἴτε Ἀσιατικὴν νὰ ἔχη αὕτη τὴν ἀρχὴν, εἴτε καὶ νὰ εἶναι κατὰλοιπον ἐθίμου ἤδη ἀπὸ παλαιᾶς ἐποχῆς ὑπὸ διαφόρων λαῶν ἐφαρμοζομένου.¹

Τὴν διαπόμπευσιν οἱ Βυζαντινοὶ ἐχαρακτήριζον διὰ τῆς λέξεως *πομπή* ἢ *πομπεία*, τῆς σεμνῆς ταύτης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λέξεως λαβούσης, κατ' ἀντίφρασιν, κακὴν σημασίαν,² εἴτε ἕνεκα τῶν κατὰ τὰς πομπὰς γεφυρισμῶν καὶ τῶν ἐξ ἀμάξης σκωμμάτων,³ εἴτε ἕνεκα τῆς

¹ Βλ. Ν. Πολίτου, 'Υβριστικὰ σχήματα ἐν Λαογραφίᾳς τόμ. 4.627 ἐξ, Schrader, Die Indogermanen σ. 88.

² Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ. 634.10, ὁμιλῶν περὶ τῆς θριαμβικῆς πομπῆς, εἶπε· «Τινὲς κοινότερον ἀντιφράζοντες ψογεῶς ποτε προφέρονται τὴν πομπήν».

³ Ὁ Ἀνώνυμος Σχολιαστὴς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, P.G. 36.1255, λέγει· «Πομπεύειν· ἐπὶ κακοῦ δὲ ὅταν ἐν τῇ πομπῇ τῷ Διονύσῳ οἱ Ἕλληνες ἐφ' ἀμαξίων προΐοντες ἀλλήλους ἔλεγον κακῶς καὶ πρὸς τὸ μὴ αἰσχυνθῆναι προσωπεῖα λέγοντες ἐφόρουν οἱ πλείστοι. Ἐντεῦθεν καὶ πομπεύειν λέγομεν τοὺς φαῦλόν

ἀπεχθείας τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν χρόνων των ἐξακολουθούσας πομπὰς τῶν Ἑθνικῶν, καθ' ὅς περιήγοντο τῶν θεῶν ἀγάλματα.⁴

Ἐπειδὴ ἐν τούτοις κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἡ λέξις πομπὴ διετῆρει καὶ τὴν καλὴν αὐτῆς σημασίαν, δηλοῦσα τὴν τε θρησκευτικὴν πομπὴν καὶ τὴν ἐπίσημον παρέλασιν, τὴν *προέλευσιν*, ὡς καὶ τὸν θρίαμβον,⁵ διὰ τοῦτο ἡ διαπόμπευσις πολλάκις καὶ ὡς *ἄτιμος πομπὴ* ἐχαρακτηρίζετο⁶ ἢ ὡς *κακὴ πομπή*.⁷

Ὡς δὲ τὸ πομπὴ ἐδόηλον τότε τὴν διαπόμπευσιν, οὕτω καὶ τὸ ρῆμα *πομπεύω* κατήντησε συνώνυμον τοῦ *διαπομπεύω*.⁸

Αἱ λέξεις ἐννοεῖται αὐταὶ διετῆρησαν τὴν τοιαύτην σημασίαν των μέχρι τῶν χρόνων μας· νῦν δὴλα δὴ συχνὰ περιφέρεται ἡ *πομπή* πρὸς δῆλωση τῆς ἀτίμου πράξεως καὶ τὸ *κακὴ πομπή* ὡς ἀρὰ⁹ ὡς καὶ τὸ ρῆμα *πομπεύω* ἀντὶ τοῦ θεωροῦν. Πλήν τοῦ *πομπεύω* ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ περιάγω ἀτίμως, οἱ Βυζαντινοὶ μετεχειρίζοντο καὶ τὸ ρῆμα *θριαμβεύω*,¹⁰ κατ' ἀντίφρασιν πάλιν, τὴν διαπόμπευσιν πρὸς τὸ θέαμα τοῦ θριαμβίου παραβάλλοντες, θριαμβίου ὅμως οὐχὶ ἐπιτίμου, δι' ὃ καὶ *ἄτιμον θρίαμβον*¹¹ ἢ «γελοιώδη θρίαμβον»¹² τὴν ἐκάλουν.

τι δρᾶσαντας καὶ διὰ τῆς ἀγορᾶς μεθ' ὕβρεως ἀγομένους». Βλ. καὶ Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἄν. 4.627. Καὶ Κλήμης δ' ὁ Ἀλεξανδρεὺς (Παιδαγ. 2.5 σελ. 185.9, Stählin) ὁμλεῖ διὰ τὸ «γελοιῶς σχηματισθῆναι καθάπερ ἐν ταῖς πομπαῖς».

⁴ Παλλάδιος Ἐλενουπόλεως, P.G. 34.1140, Φ. Κουκουλέ, Ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1928 σ. 362. Ἐπιθ. Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἄν. 627.

⁵ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐρμηνεῖαι εἰς κοινολεξίας (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5.534).

⁶ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Χρονογρ. 91.2 (ἔκδ. Λονδίνου).

⁷ Βλ. τὸ λεξικὸν Vindobonense ἐν λ. πομπεύει.

⁸ Μαλάλα, Χρονογρ. 24.10, Ἰωάννης Δαμασκηνός, P.G. 96.801, Θεοφάνους, Χρονογρ. 628.11 (Βόνν.). Λεξικὸν Vindobonense ἔνθ. ἄν. Παρ' Ἡσυχίῳ φέρεται *πομπεύων* περιάγων. Ν. Πολίτου, Ἐνθ. ἄν. 4.645 ἐξ.

⁹ Ἐν Ἡπειρῳ. Βλ. καὶ Ν. Πολίτου, Ὑβριστικὰ σχήματα, Λαογραφίας τόμ. 4.645.

¹⁰ Μαλάλα, Χρονογρ. 157.15, Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος 35.23 (Gelzer), Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Κυπρίου τοῦ ἐν Χωζιβᾷ (Anal. Boll. 7.100), Βαβλαᾶμ καὶ Ἰωάσαφ, P.G. 96.987, Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.140.1 (De Boor), Λέοντος Διακόνου Ἰστορ. 175.2, Νικηφόρου, Ἱστορία σύντομος 62.14, 74.16, Ζωναρά, Χρονικ. 3.268.4, Μανασσῆ, Σύνοψις χρονικὴ 147 στίχ. 3418, Μιχαὴλ Γλυνᾶ, Βίβλος χρονικὴ 501.2, 518.13, Tafel, Eustathii opus I c. 251.50, Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν ἁγίων ΙΕ'. μαρτύρων P.G. 126.169. Φέρεται δὲ καὶ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Ἡσυχίου κωμικοῦντες θριαμβεύοντες πομπεύοντες.

¹¹ Ζωναρά, Χρονικ. 15.23. Διὰ τὴν μετάπτωσιν αὐτὴν τῆς σημασίας τοῦ θριαμβεύω βλ. A. Brinkmann, Lückenbüsser (Rh. M. 64 (1909) 479.

¹² Λέοντος Γραμματικοῦ, Ἱστορ. 128.20, Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου, Ἱστορ.

Ἦδη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος (πρὸς Ἑβραίους ι'. 33) εἶπεν· «ὄνειδισμοῖς καὶ θλίψεσι *θεατριζόμενοι*», μεταχειριζόμενος πρὸς δῆλωσιν τῆς διαπομπεύσεως ῥῆμα, τὸ ὁποῖον ἦτο μετὰ ταῦτα καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας συνηθέστατον,¹³ τὴν σημασίαν ταύτην λαβὸν ἐκ τῆς λέξεως θέατρον, ἣτις ἐσήμαινε καὶ τὸ θέαμα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἱππόδρομον, ἔνθα συχνὰ ἐγίνοντο διαπομπεύσεις, καὶ δὴ καὶ ἐπιφανῶν προσώπων, ὥς ἐκ τῶν συγγραφέων μανθάνομεν, παρ' οἷς συχναὶ αἱ φράσεις· «πομπεύειν ἐν τῷ ἱπικῷ», «θριαμβεύειν ἐν τῷ ἱπικῷ», «θριαμβεύειν ἐπὶ θεάτρου», «θρίαμβον ἐπὶ τοῦ θεάτρου κατάγειν».¹⁴ Σημειωτέον δ' ὅτι τότε συνήθης ἐπὶ τῆς αὐτῆς σημασίας ἦτο καὶ ἡ φράσις *γίνομαι θέατρον*.¹⁵

Πλὴν τοῦ θεατρίζω καὶ τοῦ γίνομαι θέατρον, τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον ἀκόμη, ἀντὶ τοῦ ὑβριζῶ λέγονται, τοιῦλάχιστον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας ἐγίνετο χρήσις ἀφ' ἐνὸς μὲν τοῦ *διαλαλῶ*,¹⁶ τοῦ καὶ σήμερον εὐχρήστου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἐκ τῆς Τουρκικῆς γλώσσης λαβόντος τὴν

293.21, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 457.11. Δι' ἄλλας μαρτυρίας βλ. Ν. Πολίτην, ἔνθ. ἀν. σ. 645. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ ἡ λ. θρίαμβος κεῖται ἀντὶ τοῦ διαπομπεύσεως Acta Apostolorum apocrypha 1.254.7 (Bonet), Tafel, Eustathii opus c. 337.37, Μιχαὴλ Ἀχομνάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὸ σφῶζόμενα 1.239.19.21 (Λάμπρου).

¹³ Εὐαγγρίου, Ἑκκλησι. ἱστορ. 1.11 (σελ. 20.11, Bidez-Parmentier), Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (Anal. Boll. τόμ. 45. 43.3, 42.3), Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 57.20, Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 31 καὶ 83 (σελ. 21.5, 51.11, Drexl), Tafel, Eustathii opus I c. 129.49, 331.39, Δούκας 77.15, Καντακουζηνοῦ, Ἱστορ. 1.31 σελ. 150.19. Τὸ θεατρίζω σήμερον ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ δυσφημῶ τινα, διαπομπεύω, σύνθηες πολλαχοῦ.

¹⁴ Φ. Κουκουλέ, Ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1928 σελ. 363.

¹⁵ Tafel, Eustathii opus I c. 329.87. Ὁ Ἀχμέτ ἐν τῷ ὄνειροκριτικῷ του (κεφ. 12. 9.26 καὶ 185. 144.10) ὠμίλησε διὰ «θέατρον αἰσχύνης» καὶ «θέατρον», ὃ δὲ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ἐν τῇ ἱστορίᾳ του 193.20 διὰ «καταγέλαστον καὶ πανευτελέστατον θέατρον».

¹⁶ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Β'. κεφ. 294 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6.487.11), Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι ἔτι καὶ ἀφηγήσεις στίχ. 423 (Wagner, Carmina Graeca aevi σ. 94), Κ. Krumbacher, Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel στίχ. 468. Ἀντὶ τοῦ διαλαλῶ Λέων ὁ Χοροσφάκτης μεταχειρίζεται τὸ ἀνακηρύττω. G. Kolias, Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice σ. 101.43. Τὸ διαλαλῶ, ἀντὶ τοῦ διαπομπεύω, φέρεται νῦν ἐν τῇ δημῳδῇ παροιμίᾳ «ᾧς τὸ φόρο μᾶς διαλαλοῦν, τάχα ᾧς τὸ σπῖτι μας τὸ ξέρουν;». Βλ. Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἀν. 649, ὥς καὶ ἐν τῇ τῆς Κάσου «σὰ κλέβουν μὴ κλέβῃς, σὰ διαλαλοῦν μὴφ φοᾶσαι» (Μιχαὴλ Μιχαηλίδου-Νουάρου, Γλωσσικὰ καὶ λαογραφικὰ τῆς νήσου Κάσου σ. 75). Ἐν Θήρᾳ, Θράκῃ, Κύπρῳ καὶ Σιναῳ Καππαδοκίας φέρεται τὸ διαλαλῶ ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ δυσφημῶ τινα, διαδίδων περὶ αὐτοῦ ὄνειδη.

ἀρχὴν γεβεντίζω ἢ ριβεντίζω ἢ κιβεντίζω, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐσήμαινε διαλαλῶ καὶ τοῦτο διότι, ὡς καὶ κατωτέρω θὰ λεχθῇ, κατὰ τὴν ἄτιμον περιαγωγὴν, εἰδικοί ὑπάλληλοι, προηγουμένοι ἢ καὶ ἐπόμενοι τοῦ πομπευομένου, διελάλουν τὸ ἐγκλημα, δι' ὃ ὑφίστατο οὗτος τὴν διαπόμπουσιν.¹⁷

Ἡ χρονογραφία τοῦ Μαλάλα, τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καὶ τὰ μεσαιωνικά γλωσσάρια, ἀντὶ τοῦ διαπομπεύω, μεταχειρίζονται τὸ ρῆμα περιβωμ(β)ίζω,¹⁸ ὅπερ κακῶς διορθοῦται εἰς περιπομπεύω¹⁹ καὶ ὅπερ ὑπενθυμίζει ἀρχαῖον Σπαρτιατικὸν ἔθιμον, μὴ σφζόμενον βέβαια πλέον κατὰ τὸν ΣΤ'. καὶ τὸν Ζ'. αἰῶνα, καθ' ὃ ὁ ἔνοχος ἐγκλήματος ἠναγκάζετο νὰ περιφέρεται περὶ ἓνα τῶν ἐν τῇ πόλει βωμῶν, ἄδων εἰς ἑαυτὸν πεπονημένον ὑπόγον.²⁰

Ἐν Χίφ ἄλλοτε, ἀλλὰ καὶ μέχρι ἐσχάτων, πλὴν ἐν Καρδαμύλοις, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ διαπομπεύσωσι μοιχαλίδα, ἐκάλουν διὰ κωδωνοκρουσίων τὸν λαὸν νὰ παραστῇ εἰς τὸ θέαμα,²¹ τοῦτο δ' ἐξέφραζον διὰ τοῦ *καμπανίζω*.²² Ὅτι παρόμοιον ἔθιμον θὰ ὑπῆρχε καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, συμπεραίνω ἐξ ὅσων λέγει ὁ Ἀχιμέτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του. Κατὰ τὸ κείμενον τοῦτο, ἔὰν γυνὴ ἴδῃ καθ' ἑπνοὺς ὅτι σημαίνει σημαντήριον «θέατρον αἰσχύνης ἔσται παντὶ τῷ λαῷ».²³

¹⁷ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 243 καὶ 294 καὶ Β'. κεφ. 276 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6.199.31, 236.31, 481.2 καὶ ἀλλαχοῦ), Στεφάνου Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος στίχ. 177 (ἐκδ. Παπαδημητρίου), Κ. Krumbacher, MGS, 87,121, Du Cange, Ἑλλην. γλωσσάριον ἐν λ. κιβεντίζω. Ἐν τῇ Χρονικῇ διηγήσει Νικήτα τοῦ Χωνιάτου (790.28) ἀναγινώσκωμεν «τὸ δὲ μέγιστον δεῦτερον ἐγυβέντιζε (=διελάλει) μὴ τολμῆσαι τινα». Τὸ γεβεντίζω ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ διαπομπεύω, προσβάλλω, ἀτιμάζω, ὑβριστικῶς ἀποπέμπω, νῦν συνηθέστατον. Πβ. Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἀν. 650.

¹⁸ Μαλάλα, Χρονογρ. 473.10, 491.18, Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, θαῦμα ιη'. (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* 23.15), Corp. Gloss. Latin. 2.74.31. Ἀντὶ τοῦ περιβωμίζω παρὰ Μαλάλα (Χρονογρ. 451.19, 649) καὶ Νικήτα τῷ Παφλαγόνι (P.G. 105.504) φέρεται καὶ περιβωμβίζω. Ὁ Κ. Σάθας (Δοκίμιον υβ') κακῶς συνδέει τὸ περιβωμβίζω πρὸς τὰ βομβωνάρια νομίζων ὅτι κατὰ τὴν διαπόμπουσιν ἐκτύπουσαν βομβωνάρια.

¹⁹ Οὕτω διορθοῖ ὁ Dindorf, ὅχι ὀρθῶς, τὸ παρὰ Μαλάλα 451.19 περιβωμβίζω.

²⁰ Φ. Κουκουλέ, Ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν διαπόμπουσιν (Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περίοδ. Β'. 4.63).

²¹ Γ. Μαδιά, Ὁ δημόσιος βίος ἐν Καρδαμύλοις τῆς Χίου (Λαογραφ. 3.674).

²² Α. Πασπάτη, Τὸ Χιακὸν γλωσσάριον 174.

²³ Ἀχιμέτ, Ὀνειροκριτ. κεφ. 11.9.26 (Drexl). Πβ. καὶ τὴν ἐν Αἰτωλίᾳ φράσιν: «τοῦ βάρεσαν καμπάνα» ἀντὶ τοῦ τὸν ἐτιμώρησαν αὐστηρῶς. Ἐν Ναούσῃ τῆς Μακεδονίας καμπανίζω σημαίνει κακολογῶ.

Πρὸς τὸ ἔθμιον ἐννοεῖται τοῦτο σχετίζεται καὶ τὸ ρῆμα *κουδον-νίζω*, ὅπερ ἀντὶ τοῦ διαλαλῶ καὶ διαπομπεύω μεταχειρίζεται Στέφανος ὁ Σαχλίκης.²⁴

Τοῦ ἔθμιου ἐννοεῖται ἀπήχῃσις εἶναι φράσεις οἷαι· «τοῦ βάρεσαν καμπάνα» = τὸν ἐτιμώρησαν αὐστηρῶς (Αἰτωλία) ἢ «τὸν (τὴν) ἐκουδούνισαν», ἥτοι ἐδυσφήμησαν (Χίος, Σύμη).

Ἄς προσθέσω τέλος ἐνταῦθα ὅτι Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἀντὶ τοῦ διαπομπεύω, μεταχειρίζονται τὸ ρῆμα *δημεύω*²⁵ καὶ ὁ Γ. Κεδρηνὸς τὸ *παραδειγματίζω*.²⁶

ΤΙΝΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΙ ΔΙΕΠΟΜΠΕΥΟΝΤΟ

ἼΙ πρόσθετος ποινὴ τῆς διαπομπέσεως κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐπεβάλλετο εἰς ἄτομα πάσης κοινωνικῆς τάξεως ὡς καὶ ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Οὕτως ἐπομπεύοντο οὐ μόνον πολῖται τῆς κατωτάτης κοινωνικῆς τάξεως εἰς διάφορα περιπεσόντες παραπτώματα, ἀλλὰ καὶ ἄρχοντες, πολιτικοὶ ἢ στρατιωτικοὶ πολλάκις ἀνώτερα κατέχοντες ἀξιώματα, πρὸς δὲ καὶ βασιλεῖς ἀκόμη. Οὐδ' ἐξηροῦντο τῆς ἀτίμου περιαγωγῆς, μάλιστα εἰς ἐποχὰς ἐκκλησιαστικῶν ἐρίδων, καὶ οἱ κληρικοί, οὐ μόνον οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ τοῦ κατωτέρου κλήρου, ἀλλὰ καὶ ἐπίσκοποι²⁷ καὶ δὴ καὶ πατριάρχαι.²⁸ Καὶ στρατιῶται δ' ἐν τῷ στρατοπέδῳ πλημμελήσαντες ἐπομπεύοντο, ὡς καὶ γυναῖκες, δι' ἃς μικρὸν κατωτέρω θὰ ἀναφέρωμεν αἰτίας.

Ὁ Χρυσόστομος μετὰ παραπόνου πιστοποιεῖ ὅτι μόνον αἱ μοιχαλίδες ὑπὸ τῶν νόμων κολάζονται, οὐχὶ δὲ καὶ οἱ μοιχοί,²⁹ ἐν δὲ τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Φωτίου φερεσμένῳ Νομοκάνονι λέγεται ὅτι ἡ μοιχευθεῖσα γυνὴ «ταῖς προσηκούσαις ὑποβάλλεται ποιναῖς».³⁰ Τὰ χωρία ταῦτα δὲν ὁμιλοῦσι βέβαια σαφῶς περὶ διαπομπέσεως, καίτοι καὶ ταύτην ὑπαι-

²⁴ Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι ἔτι καὶ ἀφηγήσεις (Wagner, *Carmina Graeca medii aevi* 103). Καὶ νῦν ἐν Χίῳ «κουδούνισά την» σημαίνει τὴν ἐξέθεσα.

²⁵ Γρηγορίου Ἐπισκόπου Ταφάρων, Νόμοι τῶν Ὀμηριτῶν (P.G. 86¹.584), Τζέτζου, Ἐπιστολαὶ (ἐπιστολὴ 6) σ. 7.8.10 (Pressel), Λέοντος Γραμματικοῦ, Ἱστορ. 303.13, 305.10, Κεδρηνοῦ, Σύνοψις Ἱστορ. 1.645.23, Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλήν. 8.6. Ἐπιθ. καὶ Ν. Πολίτην, Ἑνθ. ἀν. 4.464.

²⁶ Κεδρηνοῦ, Ἑνθ. ἀν. 2.180.21.

²⁷ Θεοφάνους, Χρονογρ. 271.15 (Βόνν.).

²⁸ Θεοφάνους, Χρονογρ. 648.16, 682.10 (Βόνν.).

²⁹ Χρυσόστομος, P.G. 62.425.

³⁰ Φωτίου, Νομοκάνων τίτλ. Α'. κεφ. 34 (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 1.73).

νίσσονται, ὑπάρχουσιν ὅμως ἄλλα ἐξ ὧν σαφέστατα φαίνεται ὅτι αἱ παραβάσαι τὴν συζυγικὴν πίστιν ἐπομπεύοντο, πρὸς δὲ αἱ πορνικὸν βίον διάγουσαι ἢ καὶ αἱ ἀνήθικοι χῆραι. Οὕτως ἐν τῷ χρονικῷ τοῦ Μαλάλα γίνεται λόγος περὶ μοιχευθείσης, ἣτις διεπομπεύθη «ἐν πάσῃ τῇ χώρᾳ τῆς Αἰγύπτου»³¹ καὶ συνοδικαὶ δὲ ἀποφάσεις ἀπαιτοῦσι τὴν μοιχαλίδα «κουρᾷ καὶ πομπῇ σωφρονίζεσθαι».³² Ὅταν δὲ ὁ Ἀχμέτ λέγῃ ὅτι, ἐὰν γυνὴ ἴδῃ καθ' ὑπνους ὅτι ἀπώλεσε τὸ μαφόριον αὐτῆς «θεατρισθῆσεται ἐκ πορνείας καὶ αἰσχυνθήσεται»,³³ σαφῶς βεβαίως τὴν διαπόμπευσιν τῆς μοιχαλίδος ὑπαινίσσεται, καθὼς καὶ ὅταν λέγῃ ὅτι, ἐὰν ἴδῃ ὅτι γυνὴ ὥράθῃ ὑπὸ τοῦ λαοῦ «εἰς κλοποσπορίαν θεατρισθῆσεται».³⁴ Καὶ κατὰ τὸν ΙΕ'. δ' αἰῶνα ὁ ἀθυρόστομος Στέφανος Σαχλίκης ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ διαπομπεύσεως πορνῶν.³⁵

Διαπόμπευσις ἐγένετο κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον καὶ διὰ κλοπὴν. Ἦδη ἐκ παύρου τοῦ τέλους τοῦ Α'. π.Χ. αἰῶνος μανθάνομεν ὅτι ἐθριαμβεύοντο οἱ κλέπτοντες,³⁶ ἐν κειμένῳ δὲ τοῦ Ζ'. μ.Χ. αἰῶνος ἀπειλοῦνται διὰ διαπομπεύσεως οἱ κλέψαντες,³⁷ ἐν ᾧ ἐν ταῖς Ἀσίζαις τῆς Κύπρου πλέον ἢ ἅπαξ γίνεται λόγος περὶ ἀτίμου περιαγωγῆς κλέπτου,³⁸ παρὰ Σαχλίκῃ δὲ κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα περὶ διαπομπεύσεως κλεπτρίας.³⁹

Οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοι ἡμῶν, ὥς ἐν τῷ περὶ Βυζαντινοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ ἔργῳ ἡμῶν (τόμ. Α'. τευχ. Α'. σ. 185 ἐξ.) ἄλλοτε εὑρομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναπτύξωμεν, εἶχον εἰς μέγαν βαθμὸν τὸ ἐλάττωμα τῆς κυβείας, τὸ ὁποῖον προσπαθοῦσα ἡ πολιτεία νὰ ἐμποδίσῃ καὶ ἄλλας ποινὰς ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς κυβεύοντας, τοὺς *κοιτισιάς*, ὅπως τότε ἔλεγον, καὶ δὴ καὶ τὴν ἄτιμον πομπήν.

³¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 24.10.

³² Βλ. πατριαρχικὴν ἀπόφασιν τοῦ 1351, ἐν Ράλλῃ-Ποτλῇ, Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων 5.124. Τὰς μοιχευθείσας, μετὰ τὴν διαπόμπευσιν, οὐχὶ σπαινίως, ἐνέκλειον εἰς μοναστήριον, Βασιλικά 6.19.8. Ἐπιθὶ καὶ Βαλσαμῶνα εἰς τὸν 48ον κανόνα τῆς ἐν Τροούλλῳ συνόδου (Ράλλῃ-Ποτλῇ, Ἐνθ. ἀν. 2.421).

³³ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 263, 216, 23 (Drexl).

³⁴ Ἀχμέτ, Ἐνθ. ἀν. κεφ. 118, 70.1.

³⁵ Στεφάνου Σαχλίκῃ, Ἀφήγησις παράξενος στίχ. 656 (Παπαδημητρίου). Περὶ τῆς διαπομπεύσεως παρ' ἄλλοις λαοῖς διὰ λόγους μοιχείας βλ. Aug. Bricteux, Le chatiment populaire de l'infidélité conjugale ἐν Revue Anthropologique τόμ. 32 σελ. 324. 327. 328.

³⁶ BGU 10612.19.

³⁷ Διήγησις τῶν θανάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* 23.14).

³⁸ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 243 καὶ 282 καὶ Β'. κεφ. 236 καὶ 278 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 199.18, 231.13, 446.24, 481.2 καὶ ἄλλαχού).

³⁹ Στεφάνου Σαχλίκῃ, Ἀφήγησις παράξενος στίχ. 886 (Παπαδημητρίου).

Ὁ Μαλάλας μᾶς παραδίδει ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ *κοιτισταὶ* ὡς παραβαίνοντες τὰς ἀπαγορευτικὰς διατάξεις, «χειροκοπηθέντες περιεθωμίσθησαν ἐν καμήλοις».⁴⁰

Ἡ ποινὴ τῆς διαπομπεύσεως ἐπεβάλλετο τότε καὶ εἰς τοὺς παιδεραστὰς καὶ φθειραντας παρθένους, ἀφ' οὗ προηγουμένως οὗτοι ἐκαυλοκοποῦντο. Τοιούτων φαύλων διαπόμπουσιν ἀναφέρουσιν ὁ ἱστορικός Προκόπιος⁴¹ καὶ ὁ Μαλάλας,⁴² βραδύτερον δὲ τὴν μνημονεύουσιν ὁ Θεοφάνης ἐν τῇ χρονογραφίᾳ του καὶ ὁ Γ. Μοναχός,⁴³ ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς⁴⁴ καὶ ὁ Γεώργιος Κεδρηνός.⁴⁵

Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου διεπομπεύοντο καὶ οἱ ἐμπρησταί,⁴⁶ καίονενοι μετὰ τὴν διαπόμπουσιν, συμφώνως πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς νόμους, καθ' οὓς ἀπεκεφαλίζοντο ἢ ἐκαίοντο οἱ εὐτελεῖς «οἱ ποιοῦντες ἐμπρησμόν δι' ἔχθραν ἢ πραιδαν».⁴⁷ Ἀλλὰ καὶ ὁ δώσας διὰ τοῦ γρόνθου του ἐπικίνδυνον κτύπημα, ὥστε νὰ χυθῇ αἷμα, κατὰ τὰς αὐτὰς Ἀσίζας, διεπομπεῖτο⁴⁸ ἀποκοπτομένου προηγουμένως τοῦ γρόνθου του.⁴⁹

Οὐδ' ἦτο σπάνιον νὰ βλέπη τις τότε ἀτίμως ἀνὰ τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς ἀγορὰς περιεγομένους καὶ τοὺς ἀσκοῦντας τὰ μαγικά⁵⁰ ἢ ἀσχολουμένους μὲ τὴν ἀστρολογία,⁵¹ ἀφ' οὗ, λίαν προληπτικοὶ ὄντες οἱ πρόγονοι ἡμῶν, ἐπίστευον εἰς τὴν βλαπτικὴν τῆς μαγείας ἐπίδρασιν καὶ ἀποβλήτους ἐθεώρει ἡ πολιτεία μετὰ τῶν φρονίμων τοὺς ἀστρολόγους, τοὺς ἐξαρτῶντας τὴν τύχην τῶν ἀνθρώπων ἐκ τῶν ἀστέρων καὶ τῆς εἵμαρμένης.

Καὶ διὰ μέθην δ' ἀναφέρονται διαπομπευόμενα πρόσωπα,⁵² ἐν δὲ

⁴⁰ Μαλάλα, Χρονογρ. 451.19.

⁴¹ Προκοπίου, Ἀνέκδοτα 11.36, Μακάριος Αἰγύπτιος, P.G. 34.236.

⁴² Μαλάλα, Χρονογρ. 436.10.

⁴³ Θεοφάνους, Χρονογρ. 271.15 (Βόνν.), Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικ. 2. 645.5 (De Boor).

⁴⁴ Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονικὴ 501.2.

⁴⁵ Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. 1.645.17.

⁴⁶ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 267 καὶ Β'. κεφ. 265 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.223.6, 473.25).

⁴⁷ Σύνοψις E. 205 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5.312).

⁴⁸ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 118. 254 καὶ 294 καὶ Β'. κεφ. 294 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 91.9, 211.7, 236.31, 487.11).

⁴⁹ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 254 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 210.18).

⁵⁰ Χρυσόστομος, P.G. 60.274, Παχυμέρη, Μιχαὴλ Παλαιολόγος 1. 394.8.

⁵¹ Προκοπίου, Ἀνέκδοτα 11.37.

⁵² Στεφάνου Σαχλίκη, Ἀφήγησις παρὰ ξένος στίχ. 885 (Παπαδημητρίου). Καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς θὰ ἤθελε νὰ πομπευθῇ μέθυσος καλόγηρος (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.181). Βλ. Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἀν. 4.631.

τῷ χρονικῷ τῆς Κύπρου τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ ἀναφέρεται διαπόμεν-
σις διὰ παράβασιν τῆς Κυριακῆς ἀργίας.⁵³

Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅτε μεγάλη ὑπῆρ-
ξεν ἡ καταφορὰ κατὰ τῶν ὁπαδῶν τῆς νέας θρησκείας, συχνὰ ἀπαντῶ-
μεν καὶ διαπομπεύσεις Χριστιανῶν, δι' οὐδὲν ἄλλο ἔγκλημα ἐγκαλου-
μένων ἢ διότι ἐπίστευον εἰς τὰ διδάγματα τοῦ Ναζωραίου. Περὶ τοῦ
πράγματος ὁμιλοῦσι τὰ μαρτυρολόγια καὶ τὰ ἀγιολογικά καθ' ὅλου κεί-
μενα.⁵⁴ Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίθετον συνέβαινεν· ὅταν δῆλα δὴ ἐπεκράτησεν
ὁ Χριστιανισμός, δὲν ἦτο σπάνιον, καταδιωκόμενοι οἱ ἐθνικοί, αὐτοὶ μὲν
νὰ διαπομπεύωνται, τὰ δὲ βιβλία αὐτῶν καὶ αἱ εἰκόνες τῶν θεῶν των
δημοσίᾳ νὰ καίωνται. Τοιαύτην τινὰ σκηνὴν περιγράφει ἐπὶ Ἰουστι-
νιανοῦ ὁ Μαλάλας ἐν τῇ χρονογραφίᾳ του.⁵⁵

Ἐν Νομοκάνονι τοῦ ΙΣΤ'. αἰῶνος ἀναγινώσκω· «Ἐάν τις ὑβρίσῃ
τὸν κριτὴν ὅταν στέκῃ εἰς κρίσιν ἢ ὀπίσω του, καθίζουν τον εἰς τὸν γάι-
δαρον καὶ ἐντροπιάζουν τον· ἂν κριθῇ τινας εἰς ἕναν κριτὴν καὶ δὲν
τοῦ ἀρέσῃ ἡ κρίσις, ὑπάγει εἰς ἄλλον κριτὴν καί, ἐὰν ὑβρίσῃ τὸν πρό-
τερον κριτὴν, ἐντροπιάζουν τον ὁμοίως καὶ καθίζουν τον εἰς τὸν γάι-
δαρον».⁵⁶

Διαπόμευσιν διὰ τοιοῦτον λόγον δὲν συνήντησα μέχρι τοῦδε εἰς τὰ
Βυζαντινὰ κείμενα, ἔχω ὅμως τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἔθιμον εἶναι Βυζαν-
τινόν. Τοῦτο μόνον προσθέτω ἐνταῦθα, ὅτι ἔχομεν παράδειγμα δικα-
στοῦ διατάξαντος τὴν διαπόμευσιν διαδίκου ψευδῶς ὡς ἐγκληματίου
κατηγορήσαντος τὸν ἀντίδικόν του.⁵⁷

Ἐκ τῶν Ἀσιζῶν ἐπ' ἴσης τῆς Κύπρου, ἐξ ὧν τόσας περὶ διαπομ-
πέυσεως ἀρούμεθα πληροφορίας, μανθάνομεν ὅτι εἰς διαπόμευσιν ὑπε-
βάλλετο καὶ ὁ ἱατρὸς ὁ κακῶς θεραπεύσας ἐλευθέρον ἄτομον καί, ἕνεκα
τῆς κακῆς θεραπείας, γενόμενος αἰτίος τοῦ θανάτου αὐτοῦ⁵⁸ ἢ ὁ ἀσκή-
σας τὸ ἐπάγγελμά του χωρὶς νὰ ἔχῃ λάβει τὴν πρὸς τοῦτο ἄδειαν.⁵⁹

⁵³ Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικ. 1.630.5 ἐξ. (Dawkins).

⁵⁴ Πράξεις Παύλου καὶ Θέκλης 26 (σ. 52.12 Tischendorf), Συμεῶνος Με-
ταφράστου, Μαρτύριον Σεργίου καὶ Βάκχου, τοῦ αὐτοῦ, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου
μαρτυρος Εὐπλου, P.G. 115.528, 1009, Θεοδώρου Σπουδαίου Τὰ κατὰ τὸν μα-
κάριον Μαρτίνον καὶ τὸν ὅσιον Μάξιμον (Anal. Boll. 53.68).

⁵⁵ Μαλάλα, Χρονογρ. 491.18.

⁵⁶ Νομοκάνων κεφ. 444. Ὁ Νομοκάνων εὐρίσκεται εἰς χεῖρας τοῦ πτυχιού-
χου τῆς φιλοσοφίας Δικαίου Βαγιακάκου.

⁵⁷ Βασιλικά 21.3.15.

⁵⁸ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 223 καὶ Β'. κεφ. 225 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ.
6. 185.14, 437.8).

⁵⁹ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Β'. κεφ. 225 (Κ. Σάθα, Ἐνθ. ἀν. 6. 438.8).

Ἐκ τοῦ Λιβανίου πληροφορούμεθα ὅτι, ἀφ' οὗ ἐγυμνώθη καὶ ἐμαστιγώθη, διεπομπεύθη γέρον τις ὡς παρακαμπανίζων τὸν ὑπ' αὐτοῦ πωλούμενον ἄρτον.⁶⁰

Κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλλωσιν χρόνους γνωρίζομεν ὅτι καὶ ἀμελεῖς μαθηταὶ δημοσίᾳ ἐπομπεύοντο.⁶¹ Ἄν τοιοῦτόν τι ἐγίνετο καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, δὲν δυνάμεθα, ἐλλείψει σχετικῶν πληροφοριῶν, νὰ βεβαιώσωμεν.

Πλὴν ἐννοεῖται τῶν ἀπλῶν πολιτῶν, διεπομπεύοντο ἐν τῷ στρατεύματι καὶ στρατιῶται καὶ ἀξιωματικοὶ διὰ διάφορα πλημμελήματα. Οὕτω μανθάνομεν ὅτι ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς διέταξε νὰ ρινοκοπήσωσι καὶ νὰ θεατρίσωσιν ἀνὰ τὸ στρατόπεδον στρατιώτην ἀπορρίψαντα τὴν ἀσπίδα κατὰ τὴν πορείαν,⁶² ἔχομεν δὲ μεμαρτυρημένην καὶ λιποτακτῶν διαπόμπευσιν⁶³ ὡς καὶ στρατιώτου, ὅστις, παρὰ τὰ κεκανονισμένα, ἐτόλμησε νὰ ἐμφανισθῇ πρὸ τοῦ βασιλέως.⁶⁴ Ἐπ' ἴσης διεπομπεύοντο οἱ κατὰ τὴν μάχην ἢ τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις ἐπιδείξαντες δειλίαν ἢ ἀνικανότητα.⁶⁵ Τέλος, ὡς κατωτέρω θὰ λεχθῇ, καὶ οἱ παιδερασταὶ καὶ παρθενοφθόροι διεπομπεύοντο.

Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενοι, ἃς ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῆς διαπομπεύσεως ἐπαναστατῶν ἠττηθέντων καὶ συλληφθέντων αἰχμαλώτων,⁶⁶ διαστέλλοντες τὴν τοιαύτην διαπόμπευσιν τῆς κατὰ τὸν θρίαμβον παρελάσεως τῶν ἠττηθέντων καὶ τῶν λαφύρων.

Ἀλλὰ καὶ μοναχοὶ καὶ ἱερεῖς δὲν ἐξηροῦντο τῆς διαπομπεύσεως, ὡς εἶπον. Οὕτω, κατὰ Μακάριον τὸν Αἰγύπτιον, διεπομπεύθη μοναχὸς ὡς δῆθεν φθείρας παρθένον,⁶⁷ ἀναφέρει δὲ κατὰ τὸν IB'. αἰῶνα ὁ Εὐθύ-

⁶⁰ Λιβανίου, Ὑπὲρ ἑαυτοῦ διὰ τὴν πρὸς Ἀντίοχον συνηγορίαν 3.68.2.10 (Förster).

⁶¹ Α. Ἀλεξάνδρου, Ἡ ἄμμος ὡς μέσον διδασκαλίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας (Ἑπετηρὶς Παρνασσοῦ 9.129).

⁶² Λέοντος Διακόνου, Ἱστορία 57.20.

⁶³ Γενεσίου, Βασιλειῶν Δ'. 119.3 ἐξ., Λεοντίου Μαχαίρα, Χρονικ. 1.126.10 (Dawkins).

⁶⁴ Διήγησις μερικὴ τῶν ἐπιστολῶν Ἀλεξίου Βασιλέως καὶ Νικολάου Πατριάρχου (Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte d. Athosklöster 171).

⁶⁵ Γενεσίου, Βασιλειῶν Δ'. 119.7, I. Κινάμου, Ἐπιτομὴ ἱστορ. 12.11, Ζωσίμου, Ἱστορ. 126.8, Φ. Κουκουλέ, Ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν διαπόμπευσιν (Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περίοδ. Β'. 4.63).

⁶⁶ Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.668.12 (Βόνν.), οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 453.18, 681.8, 699.14, Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 2.161, Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. 2.550.3, Μιχ. Ψελλοῦ, Χρονογρ. 128.4, Παχυμέρη, Μιχαὴλ Παλαιολόγος 1.517.10.

⁶⁷ Μακάριος Αἰγύπτιος, P.G. 34.236.

μιος Μαλλάκης γελοιώδη θρίαμβον ιερέως ἐπιβληθέντα ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου.⁶⁸ Γνωστὸν δ' εἶναι ὅτι καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος, διαπομπεύων τοὺς μοναχοὺς, διέταξεν «ἐνα ἑκαστον αὐτῶν κρατεῖν γυναῖκα τῇ χειρὶ καὶ οὕτω παρελθεῖν αὐτοὺς τὸ ἵπποδρομον ἐμπτυομένους καὶ ὑβριζομένους ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ».⁶⁹

Ἀγιολογικὸν κείμενον ὁμιλεῖ δι' ἀνασχυλμὸν νεκρῶν σωμάτων.⁷⁰ Διὰ τῆς ἀορίστου αὐτῆς φράσεως δέον νὰ νοήσωμεν, πλὴν ἄλλων, καὶ τὴν διαπόμπευσιν νεκρῶν, ἣτις δὲν ἦτο, δυστυχῶς, ἀσυνήθης κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. Οὕτως ἐπὶ Ἰουλιανοῦ ἀναφέρεται διαπόμπευσις ἐπὶ καμήλου τοῦ νεκροῦ τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Γεωργίου,⁷¹ ἐπὶ Λέοντος Α'. τοῦ Μακέλλη ἐπομπεύθη ὁ νεκρὸς ἐτέρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Προτερίου,⁷² ἐπὶ Μαρκιανοῦ ἐπομπεύθη τὸ πτώμα τοῦ διακόνου Ἀθανασίου,⁷³ γυμνά δ' ἐθεατρίσθησαν τὰ πτώματα τοῦ βασιλέως Μαυρικίου καὶ τῶν τέκνων του.⁷⁴

Εἰδικῶς, διαπόμπευσις τῆς ἐπὶ δόρατος περιπαρέισης κεφαλῆς ἀνταρτῶν ἢ ἐχθρῶν καθ' ὅλου ἐπ' ἴσης ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων⁷⁵ ἢ καὶ κρανίου ἀκόμη ἐκ τοῦ τάφου ἐξαχθέντος.⁷⁶ Τέλος καὶ αἰδοίων νεκροῦ περιφορὰ πρὸς ὕβριν ἀναφέρεται.⁷⁷

ΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΠΟΜΠΕΥΣΕΩΣ

Συχνὰ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς νόμους ἀναγινώσκομεν, περὶ καταδικασθέντος πταίστου ὄντος τοῦ λόγου, ὁ δεῖνα «τυπτόμενος καὶ κουρευνόμενος ἐξοριζέσθω».

⁶⁸ Εὐθυμίου Μαλλάκη, Τῷ Ἀθηνῶν κυρῷ Μιχαὴλ τῷ Χωνιάτῃ (Παρνασσὸς 7.24).

⁶⁹ Θεοφάνους, Χρονογρ. 675.19 (Βόνν.).

⁷⁰ Βίος δόσιου Εὐθυμίου 68.33 (De Boor).

⁷¹ Πασχάλιον χρονικὸν 546.6, Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.72.6, Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν ἁγίων ΙΕ'. μαρτύρων, P.G. 126.169.

⁷² Εὐαγγρίου, Ἐκκλησ. ἱστορ. 2.8 (σελ. 58-59, Bidez-Parmentier), Ν. Πολίτου, Ὑβριστικὰ σχήματα, Λαογραφ. 4.630.

⁷³ Θεοφάνους, Χρονογρ. 166.6.

⁷⁴ Νικηφόρου Καλλίστου, Ἐκκλησ. ἱστορ. κεφ. 41 (P.G. 147.409).

⁷⁵ Πασχάλιον χρονικὸν 598.5.10, Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 175.2, Θεοφάνους, Χρονογρ. 140.1 (De Boor), οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 275.20, Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. 549.10, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 368.13, Παναρέτου, Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων (Tafel, Eustathii opus I c. 367).

⁷⁶ Πασχάλιον χρονικὸν 546.15, Θεοφάνους, Χρονογρ. 72.15 (Βόνν.).

⁷⁷ Γενεσίου, Βασιλειῶν Δ'. 107.2.

Καὶ περὶ μὲν τοῦ τυπτόμενος, τὸ ὁποῖον φανερώνει καὶ τὴν πρὸ τῆς διαπομπέσεως συνηθιζομένην μαστίγωσιν, θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω, ὅταν ὁ λόγος θὰ εἶναι περὶ τῶν εἰς τὸν θεατριζόμενον ἐπιβαλλομένων αἰκιῶν, περὶ δὲ τοῦ κουρεϊάματος λέγομεν τὰ ἑξῆς· Οἱ Βυζαντινοί, ὡς γνωστόν, ἔτρεφον μακρὰν κόμην, κόσμον ταύτην τῆς κεφαλῆς θεωροῦντες, τοῦτου δ' ἕνεκα ἡ ἀποθέρισις τῶν τριχῶν ἐθεωρεῖτο ὕβρις, δι' ὃ ἐπεβάλλετο αὕτη εἰς τοὺς πταίστας καὶ κακούργους, οἵτινες περιφερόμενοι μὲ περιτροχάλα κεκαρμένην τὴν κεφαλὴν περιεφρονοῦντο καὶ ἐνεπαίζοντο ὑπὸ τοῦ λαοῦ.⁷⁸ Ἡ διὰ τῆς κουρᾶς αὕτη τιμωρία ἐννοεῖται ὅτι εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις, καὶ δὴ μοιχείας, ἦτο γνωστὴ καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, ἀφ' οὗ οὗτοι εἶδος κουρᾶς τῆς κεφαλῆς μέχρι τοῦ δέρματος ἐκάλουν μοιχόν.⁷⁹

Τοῦ μέλλοντος λοιπὸν νὰ διαπομπευθῇ ἔκειρον τὸν κόμην,⁸⁰ ἐνίστε μάλιστα καὶ ἐξυρίζον τὴν κεφαλὴν,⁸¹ ὥστε τὸ κρανίον τὸ οὕτω ξυρισθὲν νὰ χαρακτηρίζεται ὡς «ῶσϋ ψιλότερον».⁸²

Τῶν ἀνδρῶν προσέτι, πρὸς ὕβριν, ἐξυρίζον καὶ τὸ γένειον,⁸³ δὲν ἦτο δὲ σπάνιον καὶ αἱ ὀφρύες ἀκόμη τοῦ θριαμβευομένου νὰ ξυρίζωνται.⁸⁴

Ἐπειδὴ δὲ ἡ σεμνὴ γυνὴ ὤφειλε τότε νὰ ἔχῃ τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην, ἡ δ' ἀπάλυπτος καὶ ἀναμαλλαρέα ἐθεωρεῖτο ἄσεμνος, διὰ τοῦτο φαίνεται ὅτι τῆς διαπομπευομένης ἀφῆρουν καὶ τὸ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς καλύπτον μαφόριον. Τὴν μαρτυρίαν ταύτην παρέχουσιν ἀγιολο-

⁷⁸ Πρὸς δῆλωσιν τῆς ἀτίμου κουρᾶς μετεχειρίζοντο τὸ ρῆμα ἐκάρη. Φρυνίχου, Ἐπιτομή 319 (Lobeck).

⁷⁹ Κ. Γαρδίκια, Τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας ἐν τῷ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ 40.

⁸⁰ Π6. Ἀγαθίαν ἐν Παλατίνῃ Ἀνθολογίᾳ 1 σ. 174-175 (Stadtmüller), Κωνστ. Μανασσῆ, Σύνοψις χρονικὴ σ. 147 στίχ. 3418, Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων 5.124.125. Τὸ ὄνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμετ ὑπαινίσσεται τὴν κατὰ τὴν διαπόμπην ταύτην κουράν. Π6. «Ἐάν τις ἴδῃ ὅτι ἐκουρεύσατο τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ δι' ὅλου ... ἀτίμως θεατρισθῆσεται καὶ ἐν πτωχείᾳ τελευτήσῃ (κεφ. 31 σελ. 21.1 Drexl).

⁸¹ Παλλάδιος Ἐλενοπούλεως, P.G. 34.1217.

⁸² Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 456.9.

⁸³ Θεοφάνους, Χρονογρ. 682.14, Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν (P.G. 126.297). Κατὰ τὸ ὄνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμετ (κεφ. 22 καὶ 24 σελ. 17.24 καὶ 22.26) «ἐάν ἴδῃ τις ὅτι σπανὸς ἐγένετο εἰς θλίψιν μακρὰν καὶ μεγάλην πτωχείαν καὶ αἰσχύνην ἥξει» «ἐάν ἴδῃ τις ὅτι τὴν γενειάδα αὐτοῦ ἐκούρευσάν τινες, ἀτιμίας χᾶριν, αἰσχυνθήσεται οὗτος ἀτίμως ἐν μέσῳ τοῦ λαοῦ».

⁸⁴ Θεοφάνους, Χρονογρ. 441.20. Βλ. καὶ Ν. Πολίτου, Ὑδριστικά σχήματα (Λαογραφ. 4.634).

γικά κείμενα, ἐν οἷς λέγεται ὅτι τῶν διαπομπευομένων Χριστιανῶν γυναικῶν, πρὸς αἰσχύνην, ἀφηρεῖτο ἡ καλύπτρα τῆς κεφαλῆς,⁸⁵ συμπεραίνεται δὲ τὸ πρᾶγμα καὶ ἐκ τοῦ ἐξῆς χωρίου τοῦ ὀνειροκριτικοῦ τοῦ Ἀχμέτ· «Ἐὰν ἴδῃ γυνὴ ὅτι ἐφόρει μόνον μαφόριον καὶ τοῦτο ἀπώλεσε καὶ ἔστιν ἀκατακάλυπτος ἐνώπιον λαοῦ, τὸ πάθος ἐν αὐτῇ ἔσται καὶ θεατρισθῆσεται ἐκ πορνείας καὶ αἰσχυνθῆσεται».⁸⁶

Τῆς τοιαύτης ἀτιμωτικῆς κουράς ἀπηχῆσεις σώζονται ἐννοεῖται ἀκόμη καὶ σήμερον. Οὕτω περιφρονητικὴ εἶναι παρ' ἡμῖν ἡ φράσις· «ἄντε νὰ κουρεῦσαι» ἢ, ἐν Χίῳ, «ἄντε 'ς τὸ κούρεμα», δεινὴ δὲ ἀρὰ ἐν Γορτυνίᾳ ἢ· «θρὲ κουρεμένο!»⁸⁷ Γνωστὴ δ' εἶναι καὶ ἡ δημώδης παροιμία «τὸν ἐδικό μου κούρευαν κι' ἦταν ντροπὴ δική μου» ἢ δηλοῦσα ὅτι ἡ ἀτίμωσις συγγενοῦς εἶναι καὶ ἰδική μας προσβολή. Πρόσθετες ὅτι πολλαχοῦ νῦν τὸ κουρεμένος συνωνυμεῖ τῷ πομπιευόμενος καὶ τὸ κουρεμένη εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ ἄτιμος γυνή.⁸⁸

Ὁ χρονογράφος Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, περὶ διαπομπευομένου ὁμιλῶν, λέγει ὅτι ἐκουρεύθη οὗτος καὶ ἡσχύνθη τὸ πρόσωπον αὐτοῦ.⁸⁹ Διὰ τῆς τελευταίας ταύτης φράσεως ἐννοεῖται ἀναμφιβόλως ἡ περὶ χριστοῦ τοῦ προσώπου τοῦ περιεχομένου δι' ἀσβόλης ἢ μούντζης, ὡς καὶ οὕτως ἐκαλεῖτο ἡ ἀσβόλη,⁹⁰ πρᾶξις ἣτις ὄντως ἦτο ἐκ τῶν προκαταρκτικῶν τῆς διαπομπεύσεως, ὡς καὶ σαφεῖς μαρτυρίαι ἐπιβεβαιοῦσι⁹¹

⁸⁵ Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρεῖθα, P.G. 115.1264.

⁸⁶ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 263 (σ. 216.23, Drexl).

⁸⁷ Ὅρα ὅτι καὶ τὸ κουράζω, ἕτερος τύπος τοῦ κουρεύω, τὸ σήμερον σημαῖνον καταπονῶ, ἀρχικῶς ἐδῆλουν ψυχικῶς στενοχωρῶ τινα κουρεύων αὐτὸν καὶ ἐπομένως ὑβρίζων καὶ διαπομπεύων αὐτόν. Οὐχὶ δ' ὀρθῶς ὁ Κ. Σάθας (Δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν τκ'. ὑποσ. 2) φρονεῖ ὅτι αἱ φράσεις σχετίζονται μὲ τὴν κουράν τῶν γελοιοποιῶν καὶ μίμων.

⁸⁸ Ἐπιθὶ καὶ Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἀν. σ. 635.

⁸⁹ Κωνσταντῖνου Μανασσῆ, Σύνοψις χρονικὴ 147 στίχ. 3418.

⁹⁰ Περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως μούντζα βλ. Ν. Πολίτου, Ὑδριστικά σχήματα (Λογογραφ. 4.621 ἐξ. 626 ἐξ.). Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως βλ. Φ. Κονκουλέ, Ἐτυμολογικά ἐν Ἀθηνᾶς 30.193.194.

⁹¹ Συντίπας σ. 146 (Boissonade), Βαρθολαῖ καὶ Ἰωάσαφ (ἐκδ. Woodward-Mittingly), Πτωχολέων στίχ. 97, Legrand, Καντακουζηνοῦ, Ἰστορ. 3.398.23, Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 1.147.3, Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, Πρὸς τὰς καλλωπιζομένας γυναῖκας (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 8.44). Ἡ κοινὴ φράσις κατὰ τὸν Στέφανον Σαχλίκην (Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι στίχ. 47.359 σελ. 64.77) ἦτο χοῖω ἢ ἀλείφω τὴν μούντζαν. Βλ. Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἀν. σ. 634. Ἐπειδὴ δὲ ἀπλοῦντες τοὺς δακτύλους τῆς χειρὸς ἤλειφον διὰ τῆς παλάμης τὸ πρόσωπον τοῦ διαπομπευομένου, διὰ τοῦτο καὶ τὸ ὑδριστικὸν σχῆμα, τὸ κοινῶς φάσκελο καλούμενον, λέγεται καὶ μούντζα. Βλ.

καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον τοῦ ὄνειροκριτικοῦ τοῦ Ἀχμέτ ὑπαινίσσεται· «Γυνή, ἐὰν ἴδῃ ὅτι ἡ σὰρξ αὐτῆς, λευκὴ οὖσα, ἐμελάνθη, φανερωθήσεται πόρνη καὶ τοῦ συζύγου διαζευθήσεται».⁹²

Πλὴν τῆς αἰθάλης ὁμως, ἤλειπον τὸ πρόσωπον τοῦ πομπευομένου καὶ διὰ πίσης.⁹³

Ἡ συνήθεια τῆς ἀσβολώσεως τοῦ διαπομπευομένου, ἣτις διήρκεσε καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τοῦ παρελθόντος, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ σήμερον,⁹⁴ βαθέα ἀφῆκε τὰ ἴχνη της καὶ εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἐκ ταύτης δῆλα δὴ προσέρχεται ἡ ἐν Ρόδῳ κατάρα «μουῖζες νὰ 'χης», ἡ ἐν Κατιρλί τῆς Βιθυνίας φράσις «μουζούρωμα θέλει» ἡ περὶ κλέπτου ἢ ἄλλου φαύλου λεγομένη, ἡ κοινὴ «κοίταξε νὰ μὴ μᾶς μοντζουρώσης», ἥτοι νὰ μὴ μᾶς κατασχύνῃς (Σαλαμὶς καὶ ἀλλαχοῦ), ἡ ἐν Χίῳ «αὐτὸς πὰ ἐμουζαλώθη», τουτέστιν ἐστιγματισθῇ, ἡ ἐν Κρήτῃ «ἔφυγε σὰ μουζωμένος», ἥτοι κατησχυνμένος, ἡ ἀγκοινος «ἔννοια σου καὶ γὼ σὲ βάφω», ἥτοι ἐγὼ θὰ σὲ τιμωρήσω, ὡς καὶ ἡ ἀγκοινος ἐπ' ἴσης «αὐτὸς ἐβγήκε ἀσπροπρόσωπος», ἀπεδείχθη τουτέστιν ἀθῶος καὶ ἐπομένως δὲν ἠλείφθη τὸ πρόσωπον αὐτοῦ δι' ἀσβολῆς. Εἰς τὰ ἀνωτέρω πρόσθετες ὅτι ἐν Τραπεζοῦντι τοῦ Πόντου «ἐγένετον μαυροπρόσωπος» σημαίνει ἐγένετο ἄτιμος, ὅτι αὐτόθι καὶ ἐν Κρῳμνῇ τοῦ Πόντου *μαυροπροσωπεία* λέγεται ἡ ἀτιμία, τὸ αἴσχος, καὶ ὅτι πολλαχοῦ νῦν τὸ ἀποσβολωμένος σημαίνει κατησχυνμένος.⁹⁵ Προσθετέον ὅτι ἐνίοτε ἔχριον καὶ τὸ ζῶον ἐφ' οὗ ἐπέβαιναν ὁ πομπευόμενος.⁹⁶

Μετὰ τὴν κουράν καὶ τὴν ἐπάλειπν τοῦ προσώπου τοῦ διαπομπευομένου, ἀνεβίβαζον αὐτόν, καὶ κατ' ἀρχαῖον ἔθιμον, ἐπὶ ζῶου, κυρίως ὄνου, ἵνα τὸν περιαγάγῃσι,⁹⁷ μὴ φέροντος μάλιστα σάγμα,⁹⁸ πρὸς με-

καὶ Ν. Πολίτην, Ἔνθ. ἀν. 4.626. Ὁ κουρευθεὶς καὶ μοντζωθεὶς ἐν τῇ ἀφηγήσει τοῦ Πτωχολέοντος λέγεται «μοντζοκουρεμένος».

⁹² Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτ. κεφ. 88 σελ. 54.3 (Drexl).

⁹³ Tafel, Eustathii opus I c. 83.32. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ρῆμα πασσαλείφω καὶ τὸ κοινῶς πασσαλείφω κατήντησε κατὰ τόπους, ὡς λ.χ. ἐν Κύπρῳ, νὰ σημαίνῃ δεινῶς ὑβρίζω τινά.

⁹⁴ Ἐν Ἀνδρῶ ἀλλοτε ἡ ἐρίσασα καὶ μνησικακοῦσα ἤλειφε τὴν παλάμην δι' ἀσβολῆς καὶ ἔχριε τὸ πρόσωπον τῆς παρερχομένης ἀντιπάλου ἐπιφωνουσῶν τῶν γειτονισῶν «καλὰ τῆς ἔκαμες τῆς μουζωμένης».

⁹⁵ Περὶ τῆς κουράς καὶ τοῦ μοντζώματος τοῦ πομπευομένου βλ. Ν. Πολίτου, Ὑβριστικὰ σχήματα (Λαογραφ. 4.634.635.653 ἐξ.). Ἔπαθι καὶ Φ. Κουκούλε, Ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα (Ἡμερολ. τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1928 σ. 363.364).

⁹⁶ Ν. Πολίτου, Ἔνθ. ἀν. σ. 637.

⁹⁷ Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογρ. 290.18, Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. 2.549.12. Καὶ ἐν τῷ ὄνειροκριτικῷ τοῦ πατριάρχου Γεφυμανοῦ φέρεται· «ὄνῳ καθήσθαι δυσπραγεῖς δηλοῖ τρόπους». Fr. Drexl, Das Traumbuch des Patri-

γαλύτερον δὲ γλευασμόν, ὅπως λέγουσι τὰ κείμενα, *ἐξανάστροφα*, οὕτως ὥστε νὰ βλέπῃ πρὸς τὴν οὐράν, τὴν ὁποίαν ἐνίοτε καὶ ἐκράτει.⁹⁹ Εἶπον ὅτι ὁ διαπομπευόμενος ἀνεβιβάζετο ἐπὶ ὄνου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ζώων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐγίνετο χρῆσις π.χ. ἡμιόνου¹⁰⁰ ἢ καὶ καμήλου.¹⁰¹ καὶ δὴ ψωριώσης,¹⁰² ἢ καὶ βοός.¹⁰³

Ὅσακις δὲ ὁ μέλλων νὰ περιαχθῇ, ἔνεκα τῶν κακώσεων, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἴσταται ἐπὶ τοῦ ζώου, τότε περιεφέρετο ἐπὶ φορείου.¹⁰⁴ Οὐδ' ἦτο σπανία ἡ περιαγωγή πεζῶν τῶν διαπομπευομένων δεδεμένων ἢ φερόντων περὶ τὸν τράχηλον *ξυλοπάνδουρον*, ξύλον δῆλα δὴ κεκαμμένον, τὸν κύφωνα τῶν ἀρχαίων.¹⁰⁵ Ἐντεῦθεν ἔχουσι τὴν ἀρχὴν τῶν καὶ ἀρκεται Νεοελληνικαὶ φράσεις τὴν εὐρεῖαν πάλιν χρῆσιν τῆς συνηθείας δεικνύουσαι. Σήμερον δῆλα δὴ περὶ πομπευθέντος καὶ περιυβρισθέντος συνήθως λέγουσιν ἢ ὅτι «τὸν ἐβάλανε 'ς τὸ γαῖδαρο» ἢ «τὸν γαίδουροκάθισαν» ἢ «ἐκαβαλλίκεψε τὸ γαῖδαρο», ὁ δ' αἰσχυρόμενος δι' αἰσχρὰν πράξιν ἐν Ἑπιείρῳ λέγει· «μοῦ φαίνεται σάματ' ἤμουν 'ς τὸ γομάρ' καβάλλα», λέγουσι δὲ καὶ περὶ τοῦ ὑποστάντος δεινὴν ὕβριν· «σὰν νὰ τὸν κατέδασαν ἀπὸ τὸ γαῖδαρο», πρὸς ἣν φράσιν παραβλητέα ἡ παρὰ Ζηνοβίῳ 157 «ἀπ' ὄνου καταπεσών».

Τέλος ἃς λεχθῇ ὅτι δεινὴ ἀρὰ ἐν μὲν Καρπάθῳ εἶναι· «ποῦ νὰ σὲ καλλιτσέψουν (=καβαλλικέψουν) ὁμπρὸς ὀπίσω 'ς τὸ γάαρο», ἐν Τσακωνίᾳ δὲ «τὸ ὄνε νὰ ντ' ὀράου», ἦτοι ἐπὶ τοῦ ὄνου νὰ σὲ ἴδω περιαιγόμενον.

Τὸν οὕτως ἐπὶ τοῦ ὄνου ἀναβιβασθέντα, πρὸς μεγαλύτερον ἐμ-

archen Germanos στίχ. 158 (Λαογραφ. 7.442). Ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ὅπως λέγει ὁ Ἡσύχιος ἐν τῇ λεξικῇ του, ὀνοβάτιδες ἐκαλοῦντο «αἱ ἐπὶ μοιχεῖα ἁλοῦσαι γυναῖκες καὶ ἐξενεχθεῖσαι ἐπὶ ὄνου».

⁹⁸ Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογρ. 134.19.

⁹⁹ Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.420.27, 648.16, 682.19, Συντίπας 181.16, Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Σύνοψις χρονικὴ σ. 147 στίχ. 3418, I. Ζωναρᾶ, Χρονογρ. 3.268.4, 297.13, Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. 2.6.20.

¹⁰⁰ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Πρὸς τὸν βασιλέα Μονομάχον (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.130), Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου, Ἱστορ. 17.8, 63.13.

¹⁰¹ I. Μαλάλα, Χρονογρ. 300.11, 451.18, Προκοπίου, Ἀνέκδοτα 11.37, Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.72.6, Πασχάλιον χρονικὸν 546.6, Εὐαγγερίου, Ἐκκλησ. ἱστορ. 2.5 (σελ. 52.13 Bidez-Parmentier), Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν ἁγίων ΙΕ'. μαρτύρων P.G. 126.169.

¹⁰² Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 456.6, Ἀωνόμου, Σύνοψις χρονικὴ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 7.360). Βλ. καὶ Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἀν. 4.637.

¹⁰³ Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 2.161 (Reifferscheid).

¹⁰⁴ I. Μαλάλα, Χρονογρ. 436.3.11. Βλ. καὶ Ν. Πολίτου, Ὑδροστικὰ σχήματα (Λαογραφ. 4.637).

¹⁰⁵ Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.668.12.

παιγμόν, ἦτο δυνατόν νά ἐνδύσῃ με εὐτελές φόρεμα, ἂν μάλιστα οὗτος ἦτο ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως,¹⁰⁶ ἢ καί νά καταρρακώσῃ τὸ φόρεμα τὸ ὁποῖον ἔφερεν¹⁰⁷ ἢ καί νά περιβάλῃ με ράκη.¹⁰⁸

Ἀκολουθοῦντες δ' οἱ διαπομπεύοντες τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου πολλάκις ἐφαρμοζομένην τιμωρίαν, τῆς γυμνώσεως τουτέστι τοῦ πταίστου,¹⁰⁹ τὴν ἐφήρμοζον καί κατὰ τὴν διαπόμπευσιν. Οὕτω τὰ μὲν ἀγιολογικά κείμενα συχνὰ περιγράφουσιν ἄτιμον περιαγωγὴν Χριστιανῶν γυμνῶν,¹¹⁰ συχνὰ δ' ἐπ' ἴσης, περὶ ἀπλῶν πολιτῶν προκειμένου, τὴν ἀναφέρουσιν οἱ συγγραφεῖς.¹¹¹

Ἐγύνουν δ' οὐ μόνον τοὺς ἄνδρας, ἀλλὰ καί τὰς γυναῖκας· τὴν Ὑπατίαν λ.χ. διεπόμπευσαν «ἀποδύσαντες τὴν ἐσθῆτα», ὡς λέγει ὁ Σωκράτης,¹¹² καί τὴν ἀγίαν Βαρβάραν, κατὰ διαταγὴν τοῦ ἡγεμόνος, περιέφερον γυμνήν, διαπομπεύοντες,¹¹³ τὴν γύμνωσιν δὲ περιανομένης μοιχαλίδος ὑποσεῖ καί τὸ ὄνειροκριτικόν, ὅταν λέγῃ· «ἐὰν ἴδῃ γυνὴ ὅτι γυμνὴ ὠράθῃ ὑπὸ τοῦ λαοῦ εἰς κλοποσπορίαν θεατρισθῆσεται».¹¹⁴

Ὅτι δ' ἡ γύμνωσις αὕτη συνηθίζετο καί κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας μάρτυς ὁ Στέφανος Σαχλίκη, ὅστις ὁμιλεῖ διὰ γεβέντισμα πόρνης ὀλόγυμνης περιανομένης.¹¹⁵

¹⁰⁶ Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 720.20.

¹⁰⁷ Βίος καί πολιτεία Μαρτίνου ἀρχιεπισκόπου Ρώμης (Anal. Boll. 51.259).

¹⁰⁸ Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογραφία 290.18, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 456.12.

¹⁰⁹ Κατὰ τὸν γεωργικὸν νόμον, οἱ ἐν καιρῷ θερισμοῦ κλέπτοντες δέματα ἢ στάχτας ἢ ὅπρια μαστιζόμενοι ἐστεροῦντο τῶν χιτῶνων. W. Ashburner, The Farmer's Law (Journal of Hellenic Studies 30.105). Κατὰ τοὺς νόμους τῶν Ὁμηριῶν, Βυζαντινῶν ἔθιμον ἀντιγράφοντας, ὁ κλέπτης ἀπελύετο ἀχίτων (P.G. 86¹.554).

¹¹⁰ Εὐσεβίου, Περὶ τῶν μαρτύρων Παλαιστίνης κεφ. 9.7 (ἐκδ. Dindorf). Μαρτύριον τοῦ ἀγίου ἱερομάρτυρος Ἰγνατίου (Th. Zahn, Ignatii et Polycarpi epistulae, martyria, fragmenta σ. 312), Βίος τῶν ἁγίων ἐνδόξων μαρτύρων Κάρπου καί Παπύλου (P.G. 115.109), Θεοδώρου Σπουδαίου, Τὰ κατὰ τὸν μακάριον Μαρτίνον καί τὸν ὅσιον Μάξιμον (Anal. Boll. 53.72).

¹¹¹ Λιβανίου, Ὑπὲρ ἑαυτοῦ διὰ τὴν πρὸς Ἀντίοχον συνηγορίαν 3.68.2.10 (Förster), I. Μαλάλα, Χρονογρ. 186.19, Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.408.15 (De Boor), Γενεσίου, Βασιλειῶν Δ'. 119.7, οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 794.8, Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. 1.645.17, Ἀσίτζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 254 (Κ. Σάβα, Μεσ. βιβλ. 6.211).

¹¹² Σωκράτους, Ἐκκλησ. ἱστορ. 7.15.1.

¹¹³ Ἰωάννης Δαμασκηνός, P.G. 96.801.

¹¹⁴ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 118 σελ. 70.1 (Drexel).

¹¹⁵ Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαὶ καί στίχοι καί ἐρμηνεῖαι ἔτι καί ἀφηγήσεις στίχ. 627 (σελ. 102 Wagner, Carmina Graeca medii aevi). Βλ. καί Ν. Πολίτου, Ὑδροστικά σχήματα (Λαογραφ. 4.636).

Τέλος, ἀντὶ νὰ γυμνώσῃ τὸ μέλλον νὰ περιαχθῇ πρόσωπον, ἢ τοῦ ἡλλασσον τὸ φόρεμα τῆς τάξεώς του — ἀναφέρονται π.χ. ἱερεῖς, πρὸς ἐμπαίγμον, περιαγόμενοι καὶ ἀντὶ ἱερατικῶν στολῶν φοροῦντες στρατιωτικὰς,¹¹⁶ ἢ, ἂν ἦτο ἀνὴρ, τοῦ ἐφόρου γυναικεῖα φορέματα, ποιὴν γνωστὴ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα¹¹⁷ τὴν ὁποίαν εὗρισκομεν συχνὰ ἐφαρμοζομένην εἰς Χριστιανοὺς μάρτυρας,¹¹⁸ εἰς ἐπαναστάτας¹¹⁹ ἢ καὶ εἰς στρατιωτικοὺς ἐπιδειξάντας δειλίαν κατὰ τὰς μάχας καὶ οἶονεὶ γυναικάς, ἀντὶ ἀνδρῶν, ἀποδειχθέντας.¹²⁰

Ὁ λαὸς ὅμως, μὴ ἀρκούμενος εἰς ἀνωτέρω, καὶ ἄλλους ἐφεύρισκε τρόπους πρὸς μεγαλυτέραν εὐχαρίστησίν του. Οὕτως ἀναφέρεται ἡ διαπόμπευσις ἀτόμου φέροντος περὶ τὴν κεφαλὴν στέφανον ἐκ σκορόδων¹²¹ ἢ, δίκην ταινίας, ἐντόσθια βοῶν καὶ προβάτων¹²² καὶ μοναχοῦ περιαγομένου καὶ ἔχοντος κρεμαμένας ἀπὸ τοῦ τραχήλου ἡσβολωμένας χύτρας,¹²³ ἐνφ' ὃ Ψελλὸς ὁμιλεῖ περὶ διαπομπευομένων φερόντων «περὶ τὸν τραχήλον συφρετὸν αἰσχύνης»,¹²⁴ ἧτις τελευταία φράσις ὑπονοεῖ τὴν περὶ τὸν τραχήλον ἀποκρέμασιν ἐγκαίων προβάτων μετὰ τῶν διαχωρημάτων αὐτῶν, περὶ ἧς σαφῶς εἰς ἄλλην περιπτῶσιν ὁμιλεῖ ὁ Παχυμέρης.¹²⁵

Ἐν τῇ διηγῇσι τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου περιγράφεται τις φορῶν σάγμα ὄνου καὶ περιφερόμενος καὶ φωνάζων «ὥς μωρὸς εἰμι καὶ ἀνούστατος».¹²⁶ Λαμβάνων ὑπ' ὅψιν ὅτι σήμερον

¹¹⁶ Εὐθυμίου Μαλλάκη, Τῷ Ἀθηνῶν κυρῷ Μιχαὴλ τῷ Χωνιάτῃ (Κ. Μπώνη, Εὐθυμίου Μαλλάκη τὰ σφωδόμενα 74.11).

¹¹⁷ Ν. Πολίτου, Ἐνθ. ἀν. 4.628.629.

¹¹⁸ Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Σεργίου καὶ Βάχχου (P.G. 115. 1009).

¹¹⁹ Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. 2.550.3.

¹²⁰ Ζωσίμου, Ἱστορ. 126.8, Κιννάμου, Ἐπατομή 12.9, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 256.7. Ἐπαθὶ καὶ Φ. Κουκουλέ, Ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν διαπόμπευσιν (Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, περίοδ. Β'. τόμ. Δ'. σελ. 64). Τὸ ἔθιμον καὶ παρὰ τοῖς Πέρσαις. Οὕτως ὁ Θεοφάνης, Χρονογρ. 405.13 διηγείται ὅτι, ὅταν ὁ στρατηγὸς τῶν Περσῶν Βαρᾶμ ἡττήθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ὁ τῶν Περσῶν βασιλεὺς «τὴν αἰσχύνην μὴ φέρων γυναικεῖαν ἐσθῆτα τῷ Βαρᾶμ ἐξέπεμψεν καὶ τῆς στρατηγίας τοῦτον ἀπέπαυσεν».

¹²¹ Ι. Μαλάλα, Χρονογρ. 451.19, Θεοφάνους, Χρονογρ. 437.11.

¹²² Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 2.158.17.

¹²³ Μακάριος Αἰγύπτιος, P.G. 34.236.

¹²⁴ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Χρονογρ. 128.5 (Σάθα, ἔκδ. Λονδίνου).

¹²⁵ Γ. Παχυμέρης, Μιχαὴλ Παλαιολόγος 1.394.14. Βλ. καὶ Ν. Πολίτου, Ἐνθ. ἀν. 4.635.636.

¹²⁶ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Διήγησις θαυμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, P.G. 873.3517.

ἐνιαχοῦ, ὥς ἐν Κύνῳ,¹²⁷ τὸ σαμάρωμα γίνεται πρὸς ἐμπαιγμόν, φρονῶ
ὅτι τὸ ἀνωτέρω χωρίον ὑποδηλοῖ ἓνα τῶν τρόπων τῆς διαπομπεύσεως.

Ἀλλὰ καὶ κώδωνας ἐξήρτων ἐκ τοῦ τραχήλου τοῦ θριαμβευομένου,¹²⁸ ἐξ ἧς συνηθείας, καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας ἐπικρατοῦσης, προσέκνυσαν αἱ σημεριναὶ φράσεις «τοῦ (τῆς) κρέμασαν κουδούνια» ἢ «τοῦ ἔκαμαν κουδούνια» ἢ «ἃς πάη ν' ἀκούσῃ τὰ κουδούνια της», ἥτοι τίνας ἀτιμίας τῆς ἀποδίδουσιν ὑβρίζοντες.¹²⁹

Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου¹³⁰ πολλάκις ὁ περιηγόμενος κλέπτῃς εἶχε δεδεδεμένους τοὺς ὀφθαλμούς καὶ τοῦτο, ἵνα μὴ, ἐκδικούμενος οὗτος καὶ βλέπων κατὰ τὴν περιφορὰν του τοὺς μισουμένους ὑπ' αὐτοῦ, τοὺς καταγγεῖλῃ ὡς συνενόχους του, ἀθώους ὄντας.

Ἐν τῶν ὑβριστικῶν σχημάτων κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους,¹³¹ ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικούς, ἦτο ὁ ἐμπτυσμός. Καὶ τοῦτον λοιπόν, πρὸς ὕβριν τοῦ πομπευομένου, μετεχειρίζοντο οἱ παρακολουθοῦντες ἢ συναντῶντες τὴν ἄτιμον πομπήν,¹³² προχωροῦντες δ' ἔτι περαιτέρω ἢ ἥλειφον μὲ βόρβορον τὸ πρόσωπον τοῦ περιεγομένου¹³³ ἢ μὲ κόπρον τὴν ῥίνα αὐτοῦ¹³⁴ ἢ ἔρριπτον κατ' αὐτοῦ οὖρα καὶ αἵματα καὶ διαφόρους ἀκαθαρσίας,¹³⁵ ἐξ ἧς πράξεως παρέμειναν παρ' ἡμῖν αἱ φράσεις· «θὰ

¹²⁷ Α. Βάλληνδα, Κυνθιακά 113.

¹²⁸ Συντίπας 181.16, Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Ἔνθ. ἀν.

¹²⁹ Φ. Κοικουλέ, Ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1928 σελ. 365).

¹³⁰ Β'. κεφ. 236 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.446.24).

¹³¹ Π6. τὸ προσβλητικὸν ἐπίθετον κατὰπτυστος.

¹³² Χρυσόστομος, Ρ.Γ. 58.678, Μαρτύριον τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας 4.227.1), Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογρ. 185.23, Ψευδοκωδινού, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 40.12 (Βόνν.), Θεοφάνους, Χρονογρ. 682.14.17 (Βόνν.).

¹³³ Χρυσόστομος, Ἔνθ. ἀν.

¹³⁴ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 457.2, Ἀωνύμου, Σύνοψις χρονικῇ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 7.360). Π6. καὶ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ σπανοῦ (Legrand, Bibl. Grecque vulgaire 2.30.32). Ἐντεῦθεν παραλαβόντες οἱ κάτοικοι Ληξουρίου τῆς Κεφαλληνίας λέγουσιν «ἀλείφτηκ' ἡ μύτη του» ἐπὶ ὑπερηφάνου ὑποστάντος δεινὴν ἀποτυχίαν.

¹³⁵ Ι. Τζέτζου, Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra 92.11), Μαρτύριον τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας 4.227.1), Βίος καὶ πολιτεία τοῦ δαίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ νέου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἔνθ. ἀν. 5.227.30), Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 457.3. Ὅρα ὅτι, κατὰ τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως (2.173, Preger) ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου ἐν ἀναγλύφῳ ἀπετυπώθησαν αἱ μορφαὶ τῶν αἱρετικῶν Ἀρείου, Μακεδονίου, Σαβελλίου καὶ Εὐνομίου «ὥς ἂν οἱ παρερχόμενοι κόπρον καὶ οἶρον καὶ ἐμπτύσματα ἐπιρρίπτωσιν αὐτοῖς».

σέ χέσω» ἢ «τοῦ χεσα τὸ γάϊδαρο», ἦτοι θὰ σέ προσβάλω, δεινῶς αὐτὸν ὕβρισα.

Ἄλλοτε ἔρριπτον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ σώματος τοῦ πομπευομένου κόνιν ἢ τέφραν,¹³⁶ συνήθεια, ἥτις μέχρις ἐσχάτων ἐπεκράτει ἐν Χίῳ καὶ Τσακωνίᾳ ἔνθα τὴν διαπομπευομένην μοιχαλίδα ἔρρινον ἀπὸ τῶν δομάτων μὲ τέφραν,¹³⁷ ὁπόθεν καὶ ἡ σημερινὴ φράσις· «στάχτες ἀπάνω σου» ὥς καὶ ἡ ἐν Σύμῃ «ὅ,τι μούτζα κι' ὅ,τι στάχνη» ἐπὶ τῶν ἐξ ἴσου φαύλων ἢ ἡ ἐν Καρπάθῳ «μουτζάνω καὶ σταχτώνω σε» ἢ λεγόμενη εἰς ἔνδειξιν ἐσχάτης περιφρονήσεως.

Οἱ παρακολουθοῦντες τὴν ἄτιμον πομπήν, μὴ ἀρκοῦμενοι εἰς τὰ ἀνωτέρω, ἔβαλλον πολλάκις διὰ λίθων τὸν περιαγόμενον¹³⁸ καὶ ἔτυπτον αὐτὸν διὰ ξύλων·¹³⁹ ἀναφέρεται μάλιστα καὶ τυπτόμενος εἰς τὸ στόμα μὲ ἥπατα προβάτων.¹⁴⁰

Κατὰ τὴν διαπόμπευσιν δὲ Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ ὁ χρονογράφος λέγει ὅτι μαινομένη πορνικὴ γυνὴ «κεράμιον θερμοῦ ὕδατος πλήρες ἀρπασαμένη ἐξ ὀπτανείου τῶν ἐκείνου κατέχευε παρειῶν».¹⁴¹

Ἄλλοι, ὕβριν εἰς τὴν ὕβριν προσθέτοντες, ὕβριζον οὐ μόνον τὸν θριαμβεύμενον, σκύλλον αὐτὸν ἀποκαλοῦντες,¹⁴² ἀλλὰ καὶ αἰσχυρὰ ρή-

¹³⁶ Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Παφνουτίου (Anal. Boll. 40.341), Ἐκκλησίαι τοῦ ἁγίου Χαράλαμπιου (Latyšev, Hagiographica Graeca inedita 4.25), Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ δόσιου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ νέου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἐνθ. ἀν. 5.227.30), Θεοφάνους, Χρονογρ. 441.2.2, 682.17 (Βόνν.), Ζωναρά, Χρονικ. 3.297.13, Ν. Πολίτου, Ὑβριστικὰ σχήματα (Λαογραφίας 4.634 ὑποσ. 5).

¹³⁷ Τὸ ἔθιμον ἐπεκράτει μάλιστα ἐν τῇ χωρίῳ Ὀλύμπους τῆς Χίου. Διὰ τὸ Τσακωνικὸν ἔθιμον βλ. Μιχαὴλ Δέφνερ, Λεξικὸν τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου ἐν λ. πογκή, ἔνθα καὶ ἡ ἀρὰ «σποῖα τ'οὐρ ἐψιούντι» = στάχτη 'ς τὰ μάτια σου!

¹³⁸ Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τοῦ δόσιου Κλήμεντος Ἀγκύρας (P.G. 114.881), τοῦ αὐτοῦ, Βίος τοῦ δόσιου Ἀθραμίου (P.G. 115.56), Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐνθ. ἀν. 5.227.30), Ἐφραίμ, Χρον. στίχ. 5526, Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι ἔτι καὶ ἀφηγήσεις στίχ. 424 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi σελ. 94). Ἐν Μεγίστῃ νῦν «τὸν ἔπασαν μὲ τὰ βησσαλάτσα» λέγεται πρὸς δῆλωσιν ἐσχάτης ὕβρεως.

¹³⁹ Μακάριος Αἰγύπτιος, P.G. 34.236, Μαρτύριον τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἐνθ. ἀν. 4.227.1), Ἐφραίμ, Ἐνθ. ἀν. στίχ. 5525.

¹⁴⁰ Γ. Παχυμέρη, Μιχαὴλ Παλαιολόγος 1.439.9.

¹⁴¹ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 457.8.

¹⁴² Νικήτα Χωνιάτου, Ἐνθ. ἀν. 457.5, Ἐφραίμ, Ἐνθ. ἀν. 5526.

ματα κατὰ τῶν γονέων αὐτοῦ ἐξετόξευον¹⁴³ καὶ ἄλλοι τέλος πτύοντες τὸν κατηρῶντο καὶ ἐβλασφήμουν *ἀνάσκαρον* αὐτὸν καλοῦντες.¹⁴⁴

Ἐπῆρξεν ὁμως καὶ τὸ φαιδρὸν τῆς πομπῆς μέρος· ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὁμιλεῖ διὰ τοὺς κατὰ τὴν διαπόμπευσιν «σὺν γέλῳτι ἐπισκιο-
τῶντας», ὁ χρονογράφος Θεοφάνης διὰ τοὺς ἐκτοξευομένους σκωπτι-
κοὺς λόγους¹⁴⁵ καὶ ἄλλοι τέλος συγγραφεῖς σαφῶς ὁμιλοῦσι διὰ τὰ
ἄσματα, πρόχειρα μάλιστα, κατάλληλα πρὸς τὴν πομπήν. Οὕτως, ὡς
ἱστορεῖ ὁ Θεοφάνης, μικρὸν πρὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 602, ὁ λαὸς εὐ-
ρῶν ἄνδρα ὁμοιάζοντα πρὸς τὸν Μαυρίκιον, ἀνεβίβασεν αὐτὸν ἐπὶ ὄνου
καὶ στεφανώσας μὲ στέφανον σκορόδων, τὸν περιέφερεν ἀνὰ τὰς ὁδοὺς
τῆς βασιλευούσης ψάλλων τὸ ἐξῆς ἀσμάτιον·

Εὖρηκε τὴν δαμαλίδα ἀπαλὴν καὶ τρυφερὰν
καὶ ὡς τὸ καινὸν ἄλεκτόριν οὕτω αὐτὴν πεπήδηκε
καὶ ἐποίησε παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα
καὶ οὐδείς τολμᾷ λαλῆσαι, ἀλλ' ὅλους ἐφίμωσεν.
Ἄγιέ μου, ἄγιέ μου, φοβερὲ καὶ δυνατὲ
δὸς αὐτῷ κατὰ κρανίου, ἵνα μὴ ὑπεραίρηται
κἀγὼ σοὶ τὸν βοῦν τὸν μέγαν προσαγάγω εἰς εὐχὴν.¹⁴⁶

Λέγει δὲ καὶ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ ἐν τῇ Ἀλεξιάδι της¹⁴⁷ ὅτι κατὰ τὴν
διαπόμπευσιν τοῦ ἀντάρτου Ἀνεμᾶ καὶ τῶν συντρόφων του «ραβδοῦ-
χοι ἔμπροσθεν τούτων ἐφαλλόμενοι καὶ ἀσμάτιόν τι γελοῖον καὶ κατὰ-
ληλον τῇ πομπῇ προσάδοντες λέξει μὲν ἰδιώτιδι διηροσμένον, νοῦν δ'
ἔχον τοιοῦτον· ἐβοῦλετο γὰρ τὸ ἄσμα πάνδημον παρακελεύεσθαι τε καὶ
ιδεῖν τετυραννηκότας τούτους κερασφόρους ἄνδρας, οὔτινες τὰ ξίφη
κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἔθηξαν».

Τέλος, πρὸς μεγαλυτέραν τοῦ κοινοῦ διασκέδασιν, εἰς τὴν πομπήν
ἐλάβανον μέρος καὶ σκηνικοί, καθ' ὃν αὐτοὶ ἔκρινον τρόπον τὸν δια-
πομπευόμενον ἐμπαίζοντες.¹⁴⁸

Ἐν Πόντῳ, Προύσῃ καὶ Σαλαμῖνι κατὰ τὴν παρέλασιν τῆς γαμη-
λίου πομπῆς ἡ ἐν Σαλαμῖνι καὶ κατὰ τὸν ραντισμὸν τοῦ παστοῦ, ἦτοι

¹⁴³ Νικήτα Χωνιάτου, Ἔνθ. ἀν. 456.457.

¹⁴⁴ Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.438.17 (De Boor), Φιλοθέου πατριάρχου Κων-
σταντινουπόλεως, Ἔνθ. ἀν. 5.227.30.

¹⁴⁵ Θεοφάνους, Χρονογρ. 441.20 (Βόνν.).

¹⁴⁶ Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.437.12 (Βόνν.), Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ.
703.13. Διὰ σκωπτικὰ ἄσματα κατὰ τὴν διαπόμπευσιν βλ. Στεφάνου Διακόνου,
Βίος τοῦ ὁσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ νέου, P.G. 100.1140.

¹⁴⁷ Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 2.158.17 (Βόνν.). Βλ. καὶ Ν. Πολίτου,
Δημῳδὴ βυζαντινὰ ἄσματα (Λαογραφ. 3.638.639).

¹⁴⁸ Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 2.158.16 ἐξ.

τῆς νυμφικῆς κλίνης, γίνεται ὁ χορὸς τῶν μανδηλίων· ἄτομα δῆλα δὴ κρατοῦντα μανδήλια χορεύουσιν ὠρισμένον χορὸν ψάλλοντα καὶ πρόσφορον ἄσμα. Τὸν χορὸν τοῦτον, ἐπὶ τὸ σκωπτικώτερον, φαίνεται ὅτι ἐμμοῦντο καὶ κατὰ τὴν ἄτιμον πομπήν.¹⁴⁹ Ἐντεῦθεν ἔλαβον τὴν ἀρχὴν καὶ αἱ φράσεις· «τὴν (τὸν) διώξαν με τῆς (κακῆς) μομπῆς τὰ μαντήλια», «τὸν (τὴν) ἔβγαλαν (πῆραν) με τῆς μομπῆς τὰ μαντήλια», «τοῦ παίξανε τὰ μαντήλια» αἱ χρησιμοποιοῦμεναι πρὸς δῆλωσιν τοῦ ὅτι με τρόπον ὕβριστικὸν ἀπέπεμψάν τινα.¹⁵⁰

Καὶ ἡ πάγκοιτος δὲ νῦν φράσις «ἔγινε τοῦ κουτρούλη ὁ γάμος» ἢ «ἔγινε τοῦ κουτρούλη τὸ πανηγύρι» ἢ λεγομένη πρὸς δῆλωσιν μεγάλης ὀχλοβοῆς, πάλιν ἐκ τῆς διαπομπεύσεως ἔχει τὴν ἀρχήν· ἡ περιαγωγὴ δῆλα δὴ τοῦ κουτρούλη, τοῦ ἐπὶ τοῦ ὄνου τουτέστι κουρευμένου ἀτόμου, παραβάλλεται πρὸς γάμον,¹⁵¹ τὸ ὁπῖκιον τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἡ τὸν ἄτιμον θρίαμβον παρακολουθοῦσα πληθὺς ἢ καὶ πρὸς πανηγύρι.¹⁵²

Ἐκ τῶν μαρτυρολογίων μανθάνομεν ὅτι οἱ ὡς Χριστιανοὶ καταδικαζόμενοι περιεφέροντο ἀνὰ τὰς ὁδοὺς μαστιζόμενοι καὶ λιθοβολούμενοι, τοῦ συνοδεύοντος κήρυκος ἐπιφωνοῦντος, πρὸς παραδειγματισμόν, ὅτι ταῦτα πάσχουσιν ὅσοι δὲν θύουσιν εἰς τοὺς θεοὺς καὶ δὲν τιμῶσι τὸν βασιλέα.¹⁵³

Παρόμοιόν τι ἐγένετο, ὡς διάφοροι συγγραφεῖς μᾶς πληροφοροῦσι, καὶ περὶ κλεπτῶν, ἀρπάγων ἢ ἄλλων κακοποιῶν· καὶ οὗτοι δῆλα δὴ, κατὰ τοὺς νόμους, περιήγοντο μαστιγούμενοι, τῶν κηρύκων διαλαλούντων τὴν αἰτίαν τῆς περιαγωγῆς, κλοπὴν φέρ' εἰπεῖν, ἀρπαγὴν, φθορὰν παρθένου, παιδερασίαν, ἐμπρησμόν,¹⁵⁴ καὶ συνιστώντων εἰς τὸν λαὸν

¹⁴⁹ Κατὰ τὴν διαπόμπεισιν τοῦ ὁσιομάρτυρος Στεφάνου τοῦ νέου (P.G. 100. 1140) οἱ παρακολουθοῦντες «μετὰ κλάδους δαφνῶν ἔμπροσθεν αὐτοῦ σκωπτικῶς χορεύοντες οὐκ ἐπαύσαντο καὶ ἄλλα τινὰ αἰσχρὰ καταλέγοντες». Παρόμοιος χορὸς περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Νικήτα Εὐγενιανοῦ ἐν τῷ μυθιστορηματί του τὰ κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα 7.277. Οὗτος παριστάνει γραῖαν, ἥτις

λαβοῦσα χειρόμακτρα χερσὶ ταῖς δύο

ὄρχησιν ὠρχήσατο βακχικωτέραν.

¹⁵⁰ Φ. Κουκουλέ, Ἡ Νεοελληνικὴ καὶ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1926 σ. 199.200).

¹⁵¹ Ἐνιαχοῦ ἐπὶ λωποδύτου, μοιχοῦ καὶ κακοποιοῦ καθόλου διαπομπευομένου λέγουσι· «τὸν ἔφερναν σὰ νύφη».

¹⁵² Νῦν ἐν Κεφαλληνίᾳ ἐπὶ ἀταξίας καὶ ὀχλοβοῆς λέγουσιν ὅτι «ἔγινε τοῦ διαβόλου τὸ πανηγύρι» Ν. Πολίτου, Παροιμ. 4.401.

¹⁵³ Κλήμης Ἀγκύρας, P.G. 114.881, Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Μηνοδώρας, Μητροδώρας καὶ Νυμφοδώρας, P.G. 115.657, τοῦ αὐτοῦ, Μαρτύριον τῶν ἁγίων ΜΕ'. μαρτύρων, P.G. 115.337.

¹⁵⁴ Χρυσόστομος, P.G. 55.113, Μακάριος Αἰγύπτιος, P.G. 34.236, Ἡλιοδώρου, Αἰθιοπικά 8.9, Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.501.16 (De Boor), Συντίπας

νά φοβῆται τοὺς νόμους καὶ ν' ἀπέχη ἀδίκων πράξεων ἢ νὰ προστατεύῃ φαύλους,¹⁵⁵ ἄλλως θὰ μαστίζεται καὶ θὰ πομπεύεται ὡς ὁ πρὸ τῶν ὁμιάτων του πιεραγόμενος.¹⁵⁶

Ὁ ὑπάλληλος ὁ διαλαλῶν τὸ ἐγκλημα — ἐντεῦθεν τὸ διαλαλῶ κατήντησε νὰ σημαίνει καὶ διαπομπεύω — ὁ ὑπάλληλος, λέγω, χαρακτηρίζεται ὡς κήρυξ ἢ ραβδοῦχος, τὸ δημῶδες ὅμως ὄνομα αὐτοῦ ἦτο πλατισάριος.¹⁵⁷ Καὶ ἄλλοτε μὲν ἦτο εἷς, προηγούμενος τοῦ πομπευομένου,¹⁵⁸ ἄλλοτε δὲ δύο, ὧν ὁ εἷς προηγεῖτο, ὁ δ' ἕτερος εἵπετο.¹⁵⁹

Λεόντιος ὁ Μαχαιρᾶς, περὶ λιποτακτῶν ναυτῶν ὁμιλῶν, λέγει ὅτι «χιβεντίσαν τους μὲ τὸ τρουμπέτιν».¹⁶⁰ Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ πλατισάριοι, διὰ τὰ νὰ προκαλέσουν πρὸς θεὸν τὸ πλῆθος, ἐχρησιμοποιοῦν σάλπιγγα, τοῦθ' ὅπερ ὑποδεικνύει καὶ ἡ σημερινὴ φράσις «γίνηκε βούκινο», ἥτοι διεπομπεύθη.¹⁶¹

Διὰ τὰ καταστήσωσι δ' ἔτι μᾶλλον ἐμφανὲς εἰς τὸν λαὸν τὸ ἐγκλημα τοῦ διαπομπευομένου, συνήθιζον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους νὰ τὸν περιάγωσι φέροντα ἢ κρατοῦντα τὰ τοῦ ἐγκλήματος τεκμήρια. Οὕτως ἀναφέρεται εἰς παλαιότερους αἰῶνας Χριστιανὸς περιηγόμενος καὶ φέρων περὶ τὸν τράχηλον τὸ ἱερὸν εὐαγγέλιον,¹⁶² πολὺ δὲ βραδύτερον κλέπτῃς φέρων ἀπὸ τῶν ὧμων κρεμάμενα τὰ κλαπέντα πτηνά,¹⁶³ συν-

117.8, Λέοντος Χαιροσφάκτου, Λέοντι αὐτοκράτορι Ρωμαίων, G. Kolias, Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice 101.43, 'Ασίζαι τῆς Κύπρου Β'. κεφ. 265 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.473.25). Κατὰ τὰ Βασιλικά 21. 3.15, ὅτε κατηγορήσέ τις τινα ἐγκληματικὴν κατηγορίαν καὶ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποδείξῃ αὐτήν, ὁ δικαστὴς διέταξε νὰ μαστιγωθῇ «καὶ τὸν κήρυκα ἐπαθοῦν αὐτῷ οὕτως· κατηγορίαν ἄνευ δικαίας τινὸς ὑποστάσεως οὕτως ἀγενεὺς ὑπάρχων μὴ ἐνίστασο».

¹⁵⁵ Μακάριος Αἰγύπτιος, P.G. 34.236. Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικ. 572.3 (Dawkins).

¹⁵⁶ Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 2.161, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 172.8.

¹⁵⁷ Βλ. Συντίπαι σ. 118 (Eberhard), Diplomatarium Veneto-Levantinum pars II σ. 103 ἔνθα ἡ λ. δὲν ἐρμηνεύεται ὀρθῶς. Π6. καὶ D. Zakythinos, Le chrysobulle d'Alexis II Comnène σ. 84.85.

¹⁵⁸ Ἀγαθίου, Ἱστορ. 220.14, Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 2.161, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 172.7.

¹⁵⁹ Συντίπαι 117.18. Βλ. καὶ Ν. Πολίτου, Ὑβριστικὰ σχήματα (Λαογραφ. 4.637). Ἐνίοτε τὸν ὄνον τοῦ πομπευομένου ἔσυρε κατάδικος. Θεοφάνους, Χρονογρ. 441 (De Boor).

¹⁶⁰ Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν 1.126.10 (Dawkins).

¹⁶¹ Στυλ. Βίου, Χιακὸν γλωσσάριον σ. 74.

¹⁶² Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Εὐπλου, P.G. 115.528.

ήθεια, ἥτις ἐπεκράτει πολλαχοῦ μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος παρ' ἡμῖν καὶ νῦν δ' ἐνιαχοῦ.¹⁶⁴

Ἐπ' ἴσης ὁ ἐμπρηστὴς διεπομπεύετο κρατῶν ἀνὰ χεῖρας τὸν ἐμπρηστικὸν δαυλόν,¹⁶⁵ ὁ δὲ ἱατρὸς ὁ κακῶς θεραπεύσας ἐλεύθερον ἀσθενῆ, ὥστε οὗτος ἐκ τῆς κακῆς θεραπείας ν' ἀποθάνῃ, περιήγετο κρατῶν ἀνὰ χεῖρας *καρούραν*, ἥτοι νυκτερινὸν δοχεῖον.¹⁶⁶

Ἐν Βυζαντίῳ, ὅταν αἱ εἰκονομαχικαὶ ἔριδες εὐρίσκοντο ἐν τῇ ἀκμῇ των, δὲν ἦτο σπάνιον νὰ βλέπῃ τις περιεγομένους μοναχοὺς «κρατοῦντας γυναῖκας τῇ χειρί».¹⁶⁷

Τὰ βάσανα ὅμως τοῦ διαπομπευομένου δὲν ἐσταμάτων, δυστυχῶς, ἕως ἐδῶ. Εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς νόμους, περὶ τιμωρίας πταίστου προκειμένου, συχνὰ ἀναγινώσκομεν· ὁ δεῖνα «τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος ἐξοριζέσθω» ἢ τὸν δεῖνα «ὁ . . . δείρας καὶ κουρεύσας ἐξώρισε ἢ φυλακῇ παρέδωκε».¹⁶⁸

Ἡ τιμωρία αὕτη, ἐννοεῖται, ἐπεβάλλετο καὶ εἰς τοὺς θριαμβευομένους· συχνότατα λοιπὸν τὰ κείμενα ὁμιλοῦσι περὶ μαστιγώσεως προγηθείσης τῆς διαπομπεύσεως.¹⁶⁹ Οἱ κλέπται περιήγοντο, ἀπ' οὗ

¹⁶³ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 243, Β'. κεφ. 241.5 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.199.26, 441.5).

¹⁶⁴ Ἐν Σκοπέλῳ—Πέτρας τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης περιάγουσι τοὺς κλέπτας φέροντας τὰ κλοπιμαῖα ἀπὸ τοῦ λαίμου των ἐξηρητημένα, Δ. Πετροπούλου, Λαογραφικὰ Σκοπέλου—Πέτρας Ἀνατολικῆς Θράκης (Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ 8.168).

¹⁶⁵ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 267, Β'. κεφ. 265 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.223.7, 747.4). Ἡ τιμωρία τοῦ ἐμπρηστοῦ, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς νόμους, ἦτο αὐστηρά, περιορισμὸς δῆλα δὴ ἡ ἀποκεφαλισμὸς, Βασιλικά 60.39.6.

¹⁶⁶ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Β'. κεφ. 225 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.437.8).

¹⁶⁷ Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.437.26 (De Boor), Νικηφόρου, Ἱστορία σύντομος 74.1 ἐξ.

¹⁶⁸ Ἡ διαπομπεύσις λοιπὸν προηγεῖτο τῆς ἐξορίας καὶ τῆς φυλακίσεως, οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 438.12, Tafel, Eustathii opus I c. 272.44, Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. κεφ. 294 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.236.31).

¹⁶⁹ Λιβανίου, Ὑπὲρ ἑαυτοῦ διὰ τὴν πρὸς Ἀντίοχον συνηγορίαν 3.68.2.10 (Förster), Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογρ. 185.23, οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 441.7, 720.20, 730.22, 754.6, Ζωναρά, Χρονικ. 15.5, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος 34.12, 35.23 (Gelzer), Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 172.7. Ἐπιθι καὶ Ν. Πολίτου, Ὑβριστικὰ σχήματα (Λαογραφ. 4. 636). Ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ τὴν πομπευομένην ἐμαστίνωνεν ὁ «φουτρῆς», ἥτοι ὁ δημόσιος ἐκτελεστὴς τῆς μαστιγώσεως. Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι ἔτι καὶ ἀφηγήσεις στίχ. 438 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi σελ. 94). Βλ. καὶ Ν. Πολίτην, Ἐνθ. ἀν. 4.641.

ἐκαντηριάζοντο, ἐσφραγίζοντο δὴλα δὴ ἐπὶ τοῦ μετώπου διὰ πεφυρακτωμένης σφραγίδος,¹⁷⁰ ἐὰν διὰ πρώτην φορὰν συναμβάνοντο κλέπτοντες,¹⁷¹ ἐν ὑποτροπῇ ὅμως, κατὰ τὰς Ἀσίζας, ἀπεκόπτετο ἢ ἡ χεὶρ ἢ ὁ πούς αὐτῶν,¹⁷² ἀντιθέτως πρὸς ὅσα παλαιότερον διέτασεν ἡ 134η Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐν ἣ λέγει ὁ βασιλεὺς «ὕπερ κλοπῆς δὲ οὐ βουλόμεθα παντελῶς οἰονδήποτε μέλος τέμνεσθαι ἢ ἀποθνήσκειν, ἀλλ' ἐτέρως αὐτὸν σωφρονίζεσθαι»,¹⁷³ τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι τέως συνηθίζετο ἡ ἀποκοπὴ τῶν ἄκρων τοῦ κλέπτου.

Ἐν ἀγιολογικῷ κειμένῳ ἀναφέρεται ἡ ἀποκοπὴ τῆς γλώσσης διαπομπευομένου μάρτυρος,¹⁷⁴ κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον νομοθεσίαν καὶ Νεαράν ἔπειτα Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὁ μοιχὸς καὶ ἡ μοιχαλὶς ἐρρινοκοποῦντο,¹⁷⁵ πιθανὸν δ' εἶναι ὅτι οἱ οὕτω ρινότμητοι καὶ ἐπομπεύοντο. Σαφῶς ἔπειτα μαρτυρουμένην διαπόμπευσιν ρινοκοπηθέντος ἔχομεν ἐκ διαφόρων πηγῶν.¹⁷⁶ Ὁ Λεόντιος Μαχαίρας μνημονεύει διαπομπεύσεως λιποτακτῶν ναυτῶν, ὧν εἶχεν ἀποκοπὴ τὸ δεξιὸν οὖς,¹⁷⁷ Συμεῶν δὲ Μάγιστρος ὁμιλεῖ περὶ ἀποκοπῆς ἀμφοτέρων τῶν ὠτων τοῦ διαπομπευομένου,¹⁷⁸ ἐκ χειρογράφων δὲ μαρτυροῦμεν περὶ περιαγωγῆς πομπευομένου ἔχοντος κεκομμένης χεῖρας καὶ πόδας¹⁷⁹ ἢ τὴν δεξιὰν καὶ τὸν ἕτερον ὀφθαλμόν.¹⁸⁰

¹⁷⁰ Γρηγεντίου ἐπισκόπου Ταφάρων, Νόμοι τῶν Ὁμηριτῶν, P.G. 861.584.

¹⁷¹ Νικηφόρου Καλλίστου, Ἐκκλ. ἱστορ. κεφ. 41 (P.G. 147.409), Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. 279, Β'. 279 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.231.13, 481.1).

¹⁷² Κ. Σάθα, Ἐνθ. ἀν. 6.481.8.

¹⁷³ Zach. v. Lingenthal, Imperatoris Justiniani Novellae quae vocantur 2,386.

¹⁷⁴ Θεοδώρου Σπουδαίου, Τὰ κατὰ τὸν μακάριον Μαρτίνον καὶ τὸν ὅσιον Μάξιμον (Anal. Boll. 53.68).

¹⁷⁵ Βασιλικά 60.37.72.73, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ 32α διάταξις (P.G. 107.497), Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκλογὴ τῶν νόμων (P.G. 113.537), Ἐκλογὴ κατὰ τὸ πρόχειρον μεταβεβλημένη τίτλ. 19 (Zach. v. Lingenthal, JGR. 4.107 ἐξ.), Ἀρμενοπούλου, Ἐξάβ. 6.2.14, Βαλσαμῶν εἰς τὸν 87ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.508).

¹⁷⁶ Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 57.20, οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 754.13, Διήγησις μερικὴ τῶν ἐπιστολῶν Ἀλεξίου βασιλέως καὶ Νικολάου πατριάρχου (Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte d. Athosklöster σ. 173).

¹⁷⁷ Λεοντίου Μαχαίρα, Χρονικὸν 1.126.10 (Dawkins).

¹⁷⁸ Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 754.13.

¹⁷⁹ Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 69.12, 441.7, Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονικὴ 535.18.

¹⁸⁰ Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 456.6.

Ἄλλὰ καὶ ἔτι δεινότερον συνέβαινεν ὁ διαπομπενόμενος δῆλα δὴ ἐτυφλοῦτο καὶ οὕτω μὲ ἐκκεκομμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς περιήγετο.¹⁸¹ Ὁ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει θεωριζόμενος ἦτο μούτζουφλος, εἶχε δῆλα δὴ μούτζες καὶ τύφλες, ἐντεῦθεν δ' ἡ ἀρχὴ καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ ἐπιθέτου Μούρτζουφλος.¹⁸²

Ἀπὸ τὴν τοιαύτην τύφλωσιν καὶ τὴν ἐπάλειψιν διὰ μούντζης τοῦ πομπευομένου ἔχουσι τὴν ἀρχὴν των καὶ αἱ ἐξῆς σημεριναὶ φράσεις· «ὅ,τι τύφλα, τέτοια μούτζα» ἢ «ὅ,τι μούτζες, ὅ,τι τύφλες» ἢ «πᾶρε τὴ μούτζα καὶ χτύπα τὴν τύφλα» ἐπὶ τῶν ἐξ ἴσου κακῶν καὶ ἀχρείων,¹⁸³ «ἐμπρὸς μούτζα καὶ πίσω τύφλα» ἐπὶ τῶν πάντοθεν διωκομένων,¹⁸⁴ «δὲν πᾶς νς δῆς τὴν τύφλα σου καὶ τὴ μούτζα σου», ἤτοι τὴν δυστυχίαν σου, τὴν δυσχερὴ σου κατάστασιν,¹⁸⁵ καὶ τέλος «τύφλες καὶ μούτζες νά 'χῃς» ἐπὶ ἀρᾶς.¹⁸⁶

Κατὰ τὸ ποινικὸν Βυζαντινὸν δίκαιον ἡδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ τὸ ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Οὕτως ὁ ἐξορύξας ἀμφοτέρους τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ἄλλου, ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἐξωρύσσετο τὸν ἕτερον τῶν ὀφθαλμῶν.¹⁸⁷

Κατὰ τὴν διαπόμπευσιν λοιπὸν ἐφηρμοζέτο παρόμοιον μέτρον, τοῦ διαπομπευομένου ἀποβάλλοντος πολλάκις ἐκεῖνο τὸ μέλος τοῦ σώματός του, δι' οὗ ἐνήργησε τὴν πράξιν, δι' ἣν ἐγένετο ἡ διαπόμπευσις. Τοῦ μοι-

¹⁸¹ Θεοφάνους, Χρονογρ. 648.16 (Βόνν.), Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 680.19, 681.2, Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Πρὸς τὸν Βασιλέα Μονομάχον (Κ. Σάββα, Μεσ. βιβλ. 5.130), Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου, Ἱστορ. 179.1, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 456.5. Ἄλλοτε ἡ τύφλωσις ἐγένετο μετὰ τὴν περιαγωγὴν, Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάδ. 2.158.17.

¹⁸² Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τινων ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία ('Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 5.15). Ἐν Ἀδριανουπόλει νῦν μούρτσουφλους λέγεται ὁ ὠνειδισμένος. Γ. Λαμπουσιάδου, Γλωσσάριο Ἀδριανουπόλεως (Θορρικὰ 4.317), ἐν Σκύρῳ δὲ (Νίκης Πέρδικα, Σκύρος 2.281) μούτζουφλισμένος λέγεται ὁ περιφρονημένος.

¹⁸³ Ι. Βενιζέλου, Παροιμίαι δημώδεις² σ. 240 ἀριθ. 917. Ἡ φράσις καὶ ἐν Ζακύνθῳ, Θήρᾳ, Κέα καὶ Θεσσαλονίκῃ. Ἐν Χανίοις Κρήτης, ἐπὶ παρομοίας περιστάσεως λέγουσι· «ἄσια τύφλες κι' ἴσια μούτζες».

¹⁸⁴ Οὕτως ἐν Ἀθήναις.

¹⁸⁵ Οὕτως ἐν Κύθνῳ.

¹⁸⁶ Κοινότερον. Ἐν Ἀδριανουπόλει ὡς δεινὴν ἀρὰν ἐκτοξεοῦνσι τὸ «τύφλα καὶ μούντζα». Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα ('Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1928 σ. 364).

¹⁸⁷ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Διάταξις 92α (P.G. 107.607).

χοῦ π.χ. διαπομπευομένου ἀπεκόπτετο πρότερον τὸ ἀνδρικὸν μόριον,¹⁸⁸ τὴν αὐτὴν δὲ ποινὴν διαπομπευόμενοι ὑφίσταντο οἱ τε διαπαρθενεύσαντες κόρην¹⁸⁹ ὥς καὶ οἱ εὐνουχίσαντες δούλους¹⁹⁰ πρὸς δὲ καὶ οἱ παιδερασταί.¹⁹¹

Πρὸς τοῦτοις οἱ παραβαίνοντες τοὺς κατὰ τῆς κυθείας νόμους διαπομπεύοντο χειροκοπούμενοι.¹⁹²

Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου, ἀπέβαλλον τὸν γρόνθον τῶν οἱ δώσαντες ἰσχυρόν δι' αὐτοῦ καὶ ἐπικίνδυνον κτύπημα κατὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἄλλου,¹⁹³ ἔχομεν δὲ καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δαπόμευσιν Πρασίνων καὶ Βενέτων μὲ ἀποκεκομμένους τοὺς ἀντίχειρας, διότι οὗτοι, συμπλακέντες, δεινῶς εἶχον κακῶσει ἀλλήλους, μεταχειρισθέντες ξίφη.¹⁹⁴

Ἐγίνετο δὲ ἡ περιαγωγή τοῦ θριαμβευομένου κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν κειμένων ἢ διὰ μέσου τῆς πόλεως, ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τῆς Μέσης¹⁹⁵ ἢ «διὰ τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν ἀγυῶν»¹⁹⁶ ἢ «ἀνὰ πᾶσαν τὴν πό-

¹⁸⁸ Γρηγορίου ἐπισκόπου Ταφάρων, Νόμοι τῶν Ὀμηριτῶν (P.G. 86¹.585), Μιχαὴλ Γλυκά, Βίβλος χρονικὴ 501.2. Κατὰ τοὺς νόμους τῶν Ὀμηριτῶν καὶ τῆς μοιχαλίδος ἔπρεπε νὰ ἀφαιρεῖται ὁ ἀριστερὸς μαστός.

¹⁸⁹ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. 127, Β'. 124 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.97.22, 347.20).

¹⁹⁰ I. Ζωναράς, Εἰς τὸν 24ον κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων 2.31).

¹⁹¹ Προκοπίου, Ἀνέκδοτα 11.36, Μαλάλα, Χρονογρ. 436.11-14, Μιχαὴλ Γλυκά, Βίβλος χρονικὴ 501.2, Γ. Κεδρηνοῦ, Σύντομος ἵστορ. 1.645.17.

¹⁹² Μαλάλα, Χρονογρ. 451.9, Ν. Πολίτου, Ὑβριστικὰ σχήματα (Λαογραφ. 4.631).

¹⁹³ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. 118, Β'. 115.294 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6. 91.9, 341.5, 487.11).

¹⁹⁴ Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.370.16.

¹⁹⁵ Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Βαβύλα (P.G. 114.973), τοῦ αὐτοῦ, Βίος τῶν ἁγίων ἐνδόξων μαρτύρων Κάρπου καὶ Παπύλου (P.G. 115.109), Βίος καὶ πολιτεία Μαρτίνου ἀρχιεπισκόπου Ρώμης (Anal. Boll. 51.259), Θεοφάνους, Χρονογρ. 72.6, 701.16, Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογρ. 290.18, Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 441.7, Μιχαὴλ Γλυκά, Βίβλος χρονικὴ 518.13.

¹⁹⁶ Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 2.158.17, Γεωργίου μοναχοῦ, Χρονικ. 2. 645.5 (De Boor), Ἀνωνύμου, Σχόλια εἰς Γρηγορίου Θεολόγου λόγον Β' κατὰ Ἰουλιανοῦ (P.G. 36.1255), Ἰωσήφ Βρυεννίου, Τίνες αἱ αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν 3.65 (ἔκδ. Βουλγάρεως), Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 175.2, Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τοῦ ὁσίου Ἀδραμίου (P.G. 115.56), Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 368.13.

λιν»¹⁹⁷ ἢ «ἀνὰ πᾶσαν τὴν περίχωρον»¹⁹⁸ ἢ «ἀνὰ πᾶσαν τὴν ἐπαρχίαν» ἢ «ἐν πάσῃ τῇ χώρῃ»¹⁹⁹ ἢ ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ, ἱππικοῦ ἀγομένου.²⁰⁰ Τέλος ἀναφέρεται καὶ περιαγωγή πομπευομένου ἀνὰ τὸ στρατόπεδον.²⁰¹

Ὁ Μαλάλας, τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καὶ τὰ μεσαιωνικά γλωσσάρια, περὶ διαπομπεύσεως προκειμένου, μεταχειρίζονται, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὸ ρῆμα *περιθωμίζω*. Τὸ ρῆμα τοῦτο σημαῖνον κυρίως περιάγω περὶ βωμόν, προέρχεται ἐξ ἀρχαίου Σπαρτιατικοῦ ἐθίμου, τὸ ὁποῖον περιγράφει ὁ Πλούταρχος, καθ' ὃ ὁ ἔνοχος ἐγκλήματος ἠναγκάζετο νὰ περιφέρεται περὶ ἓνα τῶν ἐν τῇ πόλει βωμῶν ἄδων εἰς ἑαυτὸν πεποιημένον ψόγον.²⁰²

Ὅτι καθ' ἣν ἐποχὴν ἐγράφησαν τὰ ἀνωτέρω κείμενα, ἀπὸ τοῦ ΣΤ'. δῆλα δὴ καὶ Ζ'. μ.Χ. αἰῶνος, ὑπῆρχον βωμοὶ καὶ περὶ αὐτοὺς περιήγοντο οἱ πομπευόμενοι, δὲν εἶναι πιθανόν, λαμβανομένου ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ λέξις βωμός, κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ἐδήλου τὸν σωρὸν τῶν λίθων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων, ὡς καὶ σήμερον εἰς διάφορα μέρη,²⁰³ ἄγεται τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ὁ ὑφιστάμενος τὴν ἄτιμον πομπὴν ὠδηγεῖτο εἰς κεντρικὸν μέρος, ἀνεπι-

¹⁹⁷ Λιθανίου, Ὑπὲρ ἑαυτοῦ διὰ τὴν πρὸς Ἀντίοχον συνηγορίαν 3.68.2.10 (Förster), Χρυσόστομος (P.G. 60,274), Μαλάλας, Χρονογρ. 271.22, 473.9, Βαβλαῆμ καὶ Ἰωάσαφ (P.G. 96.981), Θεοφάνους, Χρονογρ. 166.6, Γ. Παχυμέρης, Μιχαὴλ Παλαιολόγος 1.394.8, Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α'. 294 (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 6.236.31).

¹⁹⁸ Ἰωάννης Δαμασκηνός, P.G. 96.801.

¹⁹⁹ Μαλάλας, Χρονογρ. 24.10. Ἐπιθι καὶ Ν. Πολίτου, Ὑβριστικά σχήματα (Λαογραφ. 4.637).

²⁰⁰ Εὐαγγέλιον, Ἐκκλ. ἱστορ. 3.35 σελ. 135.13 (Bidez-Parmentier), Πασχάλιον χρονικὸν 594.12, 598.10, Θεοφάνους, Χρονογρ. 1.140.1, 185.23, 628.11, 648.16, Γενεσίον, Βασιλειῶν Β'. 45.21, Δ'. 119.7, Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογρ. 185.23, Νικηφόρου, Ἱστορία σύντομος 62.14, 74.16, Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 453.18, Ι. Ζωναρά, Χρονικ. 3.268.2, Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. 2.550.3.

²⁰¹ Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστοριῶν 2.89.9. Βλ. καὶ Ν. Πολίτου, Ὑβριστικά σχήματα (Λαογραφ. 4.628).

²⁰² Πλούταρχος, Τὰ παλαιὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπιτηδεύματα 9 σ. 257, Ν. Πολίτου, Ἐνθ. ἀν. 4.628.

²⁰³ Ἡ λέξις βωμός νῦν ἐν Κυνουρία, Λακεδαιμόνι, Ἀρκαδίᾳ καὶ Αἰτωλίᾳ δηλοῖ σωρὸν λίθων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων, Φ. Κουκουλέ, Ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν διαπόμπευσιν (Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, περίοδος Β'. τόμ. 4.63).

βάζετο ἐπὶ λίθου ἢ σωροῦ λίθων καὶ ἐκεῖ, περίοπτος γινόμενος, ἐνεπαίζετο. Τοῦτο συμπεραίνω ἐκ τοῦ ὅτι τὸ ἔθιμον τοῦτο ὡς παλαιὸν μὲν πιστοποιεῖ ὁ Πλούταρχος λέγων ὅτι παρὰ τοῖς Κυμαίοις ἡ συλληφθεῖσα ὡς μοιχευομένη ὠδηγεῖτο εἰς τὴν ἀγορὰν ἔνθα ἀνεβιβάζετο ἐπὶ λίθου· ἔπειτα, ἐπιβιβαζομένη ὄνου, περιήγετο ἀνὰ τὴν πόλιν καὶ ἐπανεφέρετο εἰς τὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ λίθον ἄτιμος ἔκτοτε θεωρουμένη καὶ ὀνοβάτις ὀνομαζομένη,²⁰⁴ ὡς μεσαιωνικὸν δὲ καὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων τὸ ὑποδηλοῖ ἡ ἐν Καρπάθῳ φράσις «εἶπέ της τῆς πέτρας τ' ἀναγέλοια» ἢ λεγομένη πρὸς δῆλωσιν ὅτι γυνὴ τις δεινῶς ὕβρισεν ἐτέραν.²⁰⁵

Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

²⁰⁴ Πλουτάρχου, Κεφαλαίων ἀναγραφὴ Ἑλλην. 2 σελ. 291, Ν. Πολίτου, Ὑνθ. ἀν. 4.628.

²⁰⁵ Φ. Κουκουλέ, Ὑνθ. ἀν. σ. 62.

EGLISE ET PONT A BYZANCE

Le maître de l'épigraphie byzantine, que nous honorons ici, aurait accueilli avec faveur la restitution d'un texte important, fort mal établi dans le Corpus de Boeck, n° 8704. Il s'agit de la diatypose (l. 42) du moine Nicodème, sorte de typikon, substantiel et bref, gravé, comme certains actes de Mistra, sur une colonne, et relevé par Fourmont, au XVIIIe siècle, puis disparu. Ce fut une de mes premières études byzantines. Je m'étais toujours promis de la reprendre. Un texte aussi précieux méritait des recherches exhaustives. Je ne puis donner ici que des aperçus, justifiés par quelques exemples.

Il me faut même renoncer, en ce moment, à présenter l'essentiel: la restitution. Les circonstances et certaines difficultés pratiques commandent un délai. Je me bornerai donc à un point du commentaire, celui qu'indique le titre, en insistant sur l'analogie que nous offre une singulière survivance païenne.

Voici la donnée principale. Le moine Nicodème, en 1027, a construit, au château de Lacédémone, un pont sur l'Eurotas, à ses frais (l. 17), par piété (l. 1-2). Sur la gauche du pont, pour en assurer la sauvegarde (εις περιπησιν), il a mis une église (l. 8-14). Enfin, à l'église, il a joint un monastère (l. 24), dont l'higoumène prendra soin d'elle-même et du pont (l. 30-31).

Pareil enchaînement se retrouve, cinquante ans plus tard, en 1077, dans la "diataxis" de Michel Attaleiate: d'abord un asile de pauvres et l'église (Sathas, Mesaiônîkê Bibliothêkê, I. p. 8-10), puis des choeurs (ὑμνοπόλους), pour y célébrer l'office: non des séculiers, mais des moines, qui résideront sur les lieux et rendront des services (p. 15-16). On saisit sans peine la différence, essentielle: ici, une fondation privée, l'église pour les besoins spirituels; là, un édifice d'utilité publique, l'église sauvegarde. Ainsi, à Constantinople, hors des murs occidentaux, Justinien dressa deux églises, Blachernes et Pêgê, afin, nous dit Procope, qu'elles soient ainsi toutes deux des phylactères invincibles, pour l'enceinte de la cité (ὅπως δὴ ἄμφω ἀκαταγώνιστα φυλακτῆρια τῷ περιβάλλῃ τῆς πόλεως εἶεν: De ædificiis, I. 3, Bonn, p. 185, l. 6-10).

Construire les ponts, à Byzance, était du ressort de l'État. En

524, à Séleucie de Piérie, nous trouvons ceci sur la pierre, en rectifiant la lecture de l'explorateur: "Sous le très magnifique, μεγαλο-
 πρε(πε)σ(τάτου), comte des largesses divines et de l'Orient, Éphrem,
 ont été faits les ponts des deux Mélas" (B C H, XXVI, 1902, p. 166;
 Journ. of Hellen. Studies, XII, p. 259). Mais, cinquante-cinq ans
 ont passé, nous voici, en 579, à Ancyre: "sous le saint évêque Paul"
 (Ramsay, B C H, VII, p. 22, n° 11). L'État transmet ainsi ses
 obligations à l'Église, ou tout au moins s'assure son concours: la
 législation en témoigne (Basiliques, V. 1.4; V. 3.6; Eklogê, tit. XV,
 c. 2.; C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus Graeco-Romanum, II, p.
 377).

Ce n'est pourtant pas à ce titre que Nicodème intervient. Bien
 au contraire, il prend ses précautions contre l'autorité séculière.
 Pour "fortifier" sa propre église (οχυροσε, i. 15-16), il s'adresse au
 basileus, en obtient pour elle l'indépendance, τὸ αὐτεξούσιον (l. 16-
 17), il la soumet à la surveillance, la confie aux soins de ses deux
 représentants dans le thème, le juge et le stratège (του κρητου κα
 <c> στρατηγοῦ, au lieu de τοῦ κρατίστου στρατηγοῦ du Corpus).
 L'évêque de la cité, ni son clergé n'y exerceront aucun pouvoir, n'y
 pourront mettre les pieds. A sa mort, les deux hauts fonctionnaires
 administreront le monastère. Ensemble, ou l'un des deux, si l'autre
 manque, ils choisiront l'higoumène parmi les moines présents, l'in-
 vestiront, et lui confieront ainsi le soin de l'église, du pont et des
 frères (l. 17-32).

Ceci suffit. Nous ne saurions accuser l'État byzantin d'abdiquer
 au profit de l'Église. Assurément Nicodème espère la miséricorde
 du Dieu tout-puissant et répond à son appel (l. 1-2), mais il reste
 loin de l'Occident, où la construction des ponts passait pour oeuvre
 de charité, s'obtenait au moyen de quêtes, dons et legs, encouragés
 par des indulgences, se confiait souvent à des confréries. Loin aussi
 de l'ancien régime turc, qui se souciait peu des ponts, nous en avons
 fait l'expérience, et laissait au monastère des Taxiarques, dans l'île
 de Lesbos, le soin de construire à ses frais "le pont aux neuf
 arches". C'est, en effet, sans surprise que nous avons pu distin-
 guer, dans le facsimilé du Corpus, n° 8729, la date de mai 1602,
 plus sûre que 1637, proposé par le Κωνστ. Έλλ. Φιλ. Σύλλογος, IV,
 1884, p. 42. Il en est autrement à Byzance. Le clergé y peut con-
 courir à la construction des édifices publics par ses prières (εὐχαῖς,
 C I G, 8646, 8667), ou même par la surveillance et la direction des
 travaux (C I G, 8636, 8838), sans que l'État ait renoncé à ses attri-

butions. Souplesse n'est point faiblesse. La Diatypose de Nicodème en fournit une preuve savoureuse.

* * *

Revenons à notre "enchaînement": pont, église, monastère, ou plus simplement aux deux premiers chaînons: pont, église. Les exemples en paraissent rares à Byzance. Nous en citerons deux. L'un suit Nicodème, de près de cent ans, et semble en continuer la tradition. En 1125, dans l'Italie du Sud, un monastère obtient la possession d'un pont, avec le monastère voisin: τὴν γέφυραν τοῦ Πολλυκορίου σὺν τῇ ἐκεῖ εὐαγεστάτῃ μονῇ τῆς θεομήτορος (Trinchera, *Syllabus graecarum membranarum*, Naples, 1865, n° 98, p. 126). L'autre exemple correspond à une pratique occidentale: les chapelles de Saint-Nicolas, sur le pont même, que l'on m'a signalées à Avignon, Lyon-Guillotière, Champagnac sur le Gardon et Pont-Saint-Esprit. Constantinople a de beaucoup précédé nos villes de France. Elle nous montre mieux qu'une chapelle: une véritable église. C'est au faubourg de Rhégion, au-dessus du fleuve Βάθυθος. Sur le pont de Justinien, Basile Ier relève l'église, rasée, du martyr Kallinikos et la fait plus solide (Théophane continué, V. 94, Bonn, p. 13 et 14). Un tremblement de terre l'avait détruite en 558 (Théophane, ann. 6050, Bonn, I, p. 358, l. 4-5; de Boor, p. 231, l. 23-24; Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, n° 215; Richter, n° 580). Voilà donc, bien avant Nicodème, rattachée à un pont, une église qui remonte à Justinien et se dresse, ici, sur le pont même.

* * *

Sur le pont même, εἰς τὴν γέφυραν ἀπάνω: voilà ce qu'évoque notre titre parmi les riches souvenirs d'Henri Grégoire, et son amitié vient enrichir notre étude d'un texte précieux. Nous le prenons au célèbre poème de Digénis Acritas. Mais une difficulté nous arrête. Deux manuscrits donnent chacun une version différente. Nous venons de citer celui de l'Escorial. A Grottaferrata, se lit: ἀπάνω εἰς κλεισοῦραν. Nous faut-il choisir le défilé, corriger l'Escorial, renoncer au pont? Non, si nous considérons l'ensemble de l'épisode, car nous y découvrons, d'un bout à l'autre, deux récits distincts.

Voici d'abord l'Escorial, édition Hesseling, *Λαογραφία*, t. III, 1912, 7, vers 1660; Πέτρος Π. Καλονάρος, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας*, Athènes, 1941, p. 193.

Ἐποῖκεν γέφυραν τερπνὴν ἀπάνω εἰς τὸν Εὐφράτην
 βαστᾷ τὴν μονοκέρατον ἀπὸ πέρα ὡς πέρα
 καὶ ἔκτισεν τετρακάμαρον εἰς τὴν γέφυραν ἀπάνω
 ὑπόθολον πανθαύμαστον μετὰ λευκῶν μαρμάρων
 βαστοῦντα κιόνια πάντερπνα, πράσινα, πανωραῖα
 καὶ ἀπάνωθεν ὑπέστησεν κιβοῦριν τοῦ θανάτου
 εὐθὺς ἵνα ἀποτεθῇ τὸ σῶμα τοῦ νεωτέρου.

Ce qui se traduit ainsi qu'il suit :

Il fit un pont agréable au-dessus de l'Euphrate,
 il en soutint l'arche unique de bord en bord,
 et il construisit un quatre-berceaux au-dessus du pont,
 sous coupole, tout admirable, avec des marbres blancs,
 portant des colonnes tout agrément, vertes, toute beauté,
 et par dessus, il dressa un kivorion de la mort:
 tout de suite, ainsi, sera déposé le corps du jeune héros.

Venons en à Grottaferrata: Hesseling (loc. cit.); Kalonaros, t. II, p. 124, chant VII, vers 235. Hymnes funéraires, puis le don aux pauvres de tout ce qu'enfermait la maison, enfin la mise au tombeau.

Τὰ λείψανα ἐν μνήματι κηδεύσαντες πρεπόντως
 τούτων τὸν τάφον ἔστησαν ἐπάνω εἰς κλεισοῦραν
 παρέχει Τρώσεως τινὸς τόπου τοῦ καλουμένου
 ἐφ' ἀψίδος ἱστάμενος ἐκ μαρμάρων πορφύρας.

Aux dépouilles, dans le monument, ils rendent les honneurs
 qui conviennent,
 puis, ils en élevèrent le tombeau, en haut, dans un défilé,
 plus loin, en un lieu dit d'un certain Trôsis,
 dressé sur un arc et fait de porphyre.

Tout ceci est clair. De son vivant, Digénis met sur le pont un édifice cruciforme à coupole. et, sous la coupole, un catafalque pour la cérémonie, une sorte de reposoir et de dépositoire. A sa mort, les siens y célèbrent l'office et l'y laissent un temps, pour construire ailleurs le vrai tombeau, un sarcophage de porphyre sur une sorte d'arc de triomphe.

Ainsi les deux narrations cessent de se contredire. Elles se complètent: Grottaferrata fait suite à l'Escorial, comme si les deux rédacteurs s'étaient partagé l'original. Pareille conclusion, sou-

mise à Henri Grégoire, m'a valu les précieuses observations que voici.

“J'approuve entièrement votre solution. Très fréquemment, le texte primitif doit se reconstituer par *addition* des détails que nous donne l'Escorialensis à ceux que nous ont conservés les autres rédactions. D'ailleurs, l'Escorialensis, après avoir parlé du “reposoir” sur le pont, annonce une description (Hesseling, 1667 sq.) du tombeau proprement dit:

«Ἀκούσατε θαυμάσατε τὸν τάφον τοῦ νεωτέρου.

Ecoutez, admirez le tombeau du jeune héros.»

Mais cette description manque: on se contente de comparer le τάφος aux tombes persanes de Pasargades.”

Et tout ceci nous éclaire d'un jour nouveau. Au faubourg de Rhégion, Justinien avait mis l'église sur le pont, puis Basile Ier, la trouvant rasée, la refit plus solide. Digénis a suivi ce haut exemple. Et ce n'est plus la notice sèche d'un chroniqueur. Le poète nous retrace la cérémonie poignante qui se déroule dans l'édifice somptueux.

Nos textes de Digénis appellent quelques observations.

Escorialensis, 1: εἰς τὸν Εὐφράτην. Le pont subsiste sur un affluent de l'Euphrate, le Balam Su, d'après Grégoire (Byzantion, VI, 502-505). M. Kalonaros accepte l'identification et se borne à constater le désaccord des données. Poète ou légende, pensons-nous, auront embelli.

Escorialensis, 2: εἰς τὴν μονοκέρατον (γέφυραν), Kalonaros: μονότοξον; Grégoire: d'une seule arche. Simples interprétations, justifiées par le contexte. Nous observons que κέρας, corne, veut dire aussi “bras de fleuve” ou “bras de mer”, telle la Corne d'Or. Plusieurs arches partagent le fleuve en autant de bras, une seule respecte le bras unique. L'hypothèse mériterait examen.

Grottaferrata, 3: παρέχει. Cf. Jannaris, 524, 1618. Τρώσεως τινός: on disait τὰ Τρώσεως, ainsi qu'à Constantinople, par exemple, τὰ Λαύσου, le quartier de Lausos, dignitaire d'Arcadius, qui habitait là, et l'embellit, une des maisons construites par Constantin pour les quatre maîtres et les huit patrices amenés de Rome (Patria. II. 36, p. 170.4; cf. p. 146.9, 147.22). Le livre III, 70 sq., du précieux traité nous fournit, de ces προσηγορίαι, bien d'autres exemples, la plupart au nom de hauts personnages. Ici, une pâle renommée provinciale, inconnue du poète: Τρώσεως τινός. Mais la

tradition en a conservé le souvenir: aujourd'hui Trush (cf. Byzantion, VI, 481-508, et VII, 288).

* * *

Nous chercherons plus haut, aux temps païens.

Le texte qui nous y invite se rencontre dans deux traités anonymes, les Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, faussement attribués à Codin, jusqu'au début de ce siècle, et les Παραστάσεις σύντομοι χρονικά, où l'on en reconnaît, pour une première période, la source principale. A leur sujet, l'excellente édition critique de Preger (Scriptores originum constantinopolitanarum, Lipsiae, MCMI et MCMVII) nous fournit une base solide. La date ? Aux Patria (t. II, p. III), l'auteur assigne l'an 995. Pour les Parastaseis (t. I, p. IX), il nous laisse un long intervalle, entre Léon l'Isaurien (717-741) et Théophile (829-842). Nous proposons ailleurs des termes plus rapprochés.

Le pont dont on nous décrit la magnificence et l'infortune se situe à Saint-Mamas, faubourg renommé de Constantinople, que l'on cherchait autrefois au fond de la Corne d'Or, près des Blachernes. Le R. P. Pargoire, dans sa belle étude, approfondie, des Izvēstija russkago archeolog. Instituta v Konstantinopolē, IX, 1904, p. 274, a su l'identifier avec le Diplokionion, Béchik-Tach, près du mur occidental, sur le Bosphore.

Nous prenons le texte aux Parastaseis ((22, p. 33, 1-11). Les Patria le répètent avec quelques variantes (II, 21, p. 161.14 à 162.7), qu'ils doivent à un intermédiaire, nommé par Preger l'onyme Treu. Voici donc la rédaction originale.

“A Saint-Mamas, autrefois, se dressait un pont effrayant, ayant près de douze piles et voûtes (φοβερά περὶ δώδεκα λόφους καὶ καμάρας ἔχουσα). Un fleuve, en effet, descendait là, très grand, et surtout, disait-on (ὥς ἔλεγον), en février. Là, encore, se dressait un dragon de bronze, très grand, parce que certains disaient qu'un dragon habitait dans ce pont (ἐν τῷ γαφυρίῳ ἐκείνῳ): aussi beaucoup de vierges y furent sacrifiées, et des brebis, et des oiseaux, en quantité, et des boeufs. En effet, l'endroit plut à un certain Basiliscos, qui était du parti du César Numérien (ὃς εἰς τῶν ἀπὸ Νομιτριανοῦ Καίσαρος ὑπῆρχε). Il y construisit et y habita. Il y éleva aussi un grand temple de Zeus. Mais celà, Zénon, la seconde année (καιρῷ) de son règne, l'écarta (ταῦτα δὲ παρέλυσε).

Les Patria corrigent ou précisent. Ils redressent, entre autres, une des faiblesses du temps, que nous relevons sans hésiter dans la Diatypose (l. 4 et 31), le diminutif équivalent du primitif, γεφύρα, γεφυρίω (Jannaris, Historical greek grammar, paragr. 1038 a). Mais ils risquent aussi de nous induire en erreur, lorsqu'ils omettent ὡς ἔλεγον, puis, au lieu de ταῦτα παρέλυσε, nous donnent ταῦτα πάντα κατέστρεψεν: là, la légende (l'auteur nous met en garde), la suppression de certaines pratiques, ici, l'illusion de la réalité, de l'ancien culte encore vivant, et la destruction de tout, pratiques et édifices.

Plus tard, à propos de Léon l'Isaurien, ces suppressions nous sont indiquées: sous son règne, πολλὰ θεμάτια παρελύθησαν ἀρχαῖα (Parastaseis, 5 d, p. 22.22; Patria, II, 90, p. 198.10). Au moment même où Zénon intervenait à Saint-Mamas, en 476, son rival, Basiliscos, condamnait au feu un eunuque de la cour, fidèle attaché des idoles, le laissait statufier pour servir d'exemple. On trouvait sur sa statue la devise qui lui coûta la vie: "Qui enlève les θεμάτια doit être livré au lacet." (26, p. 34.18; Patria, II, 23, p. 162.13).

Il s'agit des objets de culte ou les idoles que vénérât encore la piété païenne, insensible aux menaces redoutables du célèbre édit de Théodose, en 392 (Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, Paris, 1932, I, 104). Elle renonça aux sacrifices, assurément. Mais offrandes et présages purent bénéficier de quelque tolérance, puisque, trois cents ans plus tard, en 692, l'ancienne dévotion se manifestait encore au grand jour des fêtes populaires, Calendes, Vota, Brumalia, au point que le Sixième Concile crut devoir leur opposer son autorité (Bury, History of the later roman Empire, London, 1899, t. II, p. 394, note 1). Les astres personnifiés, que l'on vit, jusques à Justinien, orner la première Sainte-Sophie, s'observaient encore, sous Léon l'Isaurien, à Constantinople même, parmi les coupes ou les voutes de la crypte, à Saint-Mokios, auprès du Trizodon, l'un de ces θεμάτια qu'il put enlever en grand nombre, sans réussir pourtant à les supprimer tous.

A Constantinople encore, un ancien sanctuaire païen nous éclairera sur la destinée de Saint-Mamas. C'est le Xérolaphos (Parastaseis, 20, p. 32.7), que l'on disait oeuvre de Septime-Sévère. Constantin, vainqueur, ne put manquer d'y supprimer les sacrifices, mais il y laissa semble-t-il l'observatoire, qui aurait subsisté (διήρκε) trente-six ans. Saint-Mamas n'a connu que les sacrifices, mais, avec Xérolaphos, il partage la honte suprême: les victimes virginales. L'histoire en est moins simple, obscurcie par

le récit légendaire (ὡς ἔλεγον), où tout est grand, pont, fleuve, dragon, et les sacrifices, somptueux. Cherchons la réalité: le petit fleuve côtier de Béchik-Tach, qui se nomme Flamour-déré (Pargoire, p. 274), et, pour le culte, un souvenir de la fable: le dragon, les larmes d'Andromède, l'héroïsme de Persée, l'image meurtrière de la Gorgone. Le récit mythique avait acquis un large crédit dans le monde romain. Les *Parastaseis* (85, p. 71.13) racontent l'exploit, signalent les deux statues dressées à Iconion, au-dessus des portes de la cité, rappellent les sacrifices offerts, sur les lieux, par Dèce, Dioclétien et Maximien, et le sang versé des martyrs. Le premier de ces empereurs a régné de 243 à 251, les deux autres, de 285 ou 286 à 305. Or c'est en 283 que fut proclamé Numérien, dont il nous est dit ici qu'un de ses partisans vint construire, dans la localité qui se nommera plus tard Saint-Mamas, une demeure pour lui et un temple pour Zeus. Le serviteur fidèle portait le nom de Basiliscos, que les *Parastaseis* attribuent, à tort, au père d'Andromède. Il consacrait son temple à Zeus, père de Persée. Et pourquoi ce temple, si ce n'est pour accomplir, au nom de son maître, aux abords de Byzance, les sacrifices inaugurés par Dèce, à Iconion. Ainsi l'entend bien le narrateur: Βασιλίσκος γάρ ... (1. 8). Basiliscos, après son maître, trouve, sans doute, l'appui de Dioclétien et de Maximien, qui offraient les mêmes sacrifices en Asie.

Le prince chrétien put traiter de même les deux lieux saints, interdire les sacrifices semblables, sans retirer du pont, à Saint-Mamas, l'idole qui les exigeait, le dragon be bronze, origine de tout ce mal. Un autre même, plus tard, put enrichir le sanctuaire avec l'image de la vierge et du héros, d'après les deux statues d'Iconion apportées à Constantinople au temps de Constance (337-361), et conservées dans la suite. A Saint-Mamas, Zénon ne put manquer d'éloigner marbres et bronze. Avec le monstre, lets textes nous en assurent, il décora une dépendance du palais, l'hydrion, le "lacus" d'Anastase le Bibliothécaire (de Boor, II, p. 340), la pièce d'eau, où l'envahisseur bulgare, Kroum, en 813, vint le prendre pour en charger l'un de ses chariots (Théophane, Bonn, p. 785.20; de Boor, 503.21; cf. Vasiliev, I, p. 370).

Ces quelques exemples sont loin d'épuiser la matière. Travail de vacances, sans livres, dont je dois beaucoup au savoir et à l'amitié d'Henri Grégoire et d'Anatole Frolov. Mais ces exemples, si peu nombreux soient-ils, nous découvrent des horizons variés. Devant Lacédémone, Nicodème construisit son pont à l'entrée du château, et son église aux abords, en guise de phylactère. A Saint-

Mamas, le pont passe pour la demeure d'une divinité cruelle: Basiliscos, pour l'apaiser, élève un temple et institue des sacrifices. Au faubourg de Rhégion, Justinien met l'église sur le pont même. Ses intentions se devinent: rendre grâce au Tout-Puissant, qui a soutenu son effort, car une oeuvre aussi difficile, la nature vaincue, n'est autre qu'un bienfait de Dieu. Ainsi se pourrait entendre le saint à la belle victoire, ὁ ἅγιος Καλλίνικος, patron de l'église. Digénis, à son tour, fier de son arche unique, au travers du large fleuve, a voulu, aussitôt après la mort, recevoir à cette place privilégiée, témoin de la faveur divine, l'effet des premières prières, les premières indulgences de la miséricorde infinie, en attendant le grand repos du sarcophage de porphyre, en un lieu retiré. Péril et assistance céleste, bienfait de Dieu et actions de grâce, tel est l'objet dominant. Etait-ce sans raison que la sagesse romaine confiait aux pontifes, faiseurs de ponts, la haute direction des pratiques pieuses?

GABRIEL MILLET

Ambert, 1946.

HISTORICAL STUDIES IN GREECE

1940-1946

Total mobilization for war quickly became a grim reality for the Greek nation following the attack of October 28, 1940, and among its costliest results was the interruption of the flourishing studies by native historians. The long occupation by the enemy continued the interruption to a great degree, and unfortunately the highly troubled conditions since liberation have helped to prevent any recovery approaching the pre-war level of activity. The complete impoverishment of Greece, as it directly affects scholarship in all fields, is illustrated by the plight of the Academy of Athens, whose sources of income were so far diminished that it has been obliged to postpone its publications and to confer prizes without money awards. The institutions of higher learning were hard hit both by direct damage to their plant and equipment and by loss of pre-war sources of support. The destruction of the port of Salonika, for example, cut off a large part of the income of the University of Salonika, to which a fraction of the customs was regularly assigned. Probably the most disheartening aspect of the present situation is that even at the end of 1946 not a single major journal in the fields of history and folklore has been able to resume publication. The costs of paper and printing have proved prohibitive, while inflation has reduced the value of the remittances of foreign subscribers. At the same time prices for old as well as for new publications remain abnormally high and affect the volume of demand from specialists and institutions abroad. Greece has received relief from American and international agencies on a large scale. Undoubtedly, if a minute portion of this aid took the form of paper for professional journals and deserving monographs in all fields the results for the intellectual rehabilitation of the country would be beneficial far out of proportion to the small expenditure involved. Historians both within and outside academic walls have a good deal of excellent research ready for publication. The lack of proper outlets for it results either in its being withheld indefinitely or in its appearance in abbreviated or inaccessible form in a variety of non-professional publications. Another unfortunate consequence is that certain publications, both during and since the

war, have appeared in such small editions that they are already scarce.

It is our limited purpose here to list some of the studies in the shape of books and articles that were published in Greece on the medieval, Turkish and modern periods between 1940 and 1946, with occasional critical comments and indications of studies in progress. For publications in 1940 and 1941 in the fields of history, literature, folklore, law, art and theology, valuable bibliographies are to be found in volumes XVI (1940) and XVII (1941) of the *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*.¹ Volume XVI in addition has brief reports on archaeological work, on the projects of the Academy, on the National Archives and on the Society of Macedonian Studies. The *Ἱστορικὸν Λεξικόν* of the Academy, the most important scholarly project ever undertaken in Greece, had by 1946 reached the word *βλέπω*. The magnitude of the enterprise may be gauged from the fact that the entries up to this point number about 20,000. As part of the project the *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* was founded, of which three volumes had appeared up to 1942. Other projects of the Academy are the *Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον*, important for its systematic assembling of materials on the Turkish period (it has published two volumes of an *Ἐπετηρίς*); the *Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον*, with its *Ἐπετηρίς* (1939 ff.); and the *Ἀρχεῖον Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*.² The National Archives (*Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους*), especially rich in unpublished materials on the nineteenth century, continued, until recently, under the direction of Professor D. A. Zakythinos, whose successor is Mr. N. B. Tomadakis. The *Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν* was founded in 1938 largely through the efforts of Professor A. Sigalas of the chair of medieval literature at Salonika, and in 1940 published a handsome volume, *Μακεδονικά*, which, besides twenty-one articles on the archeology, history and folklore of Macedonia, has an exten-

¹ A recent bibliographical work dealing with the nineteenth century and constituting a continuation of the monumental Legrand series is that by D. Ghinis and B. G. Mexas, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, I, 1800-1839 (Athens, 1939); II, 1860-1863 (Athens, 1941). See also Nestor Camarianos, *Προσθῆκες, συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν Δημ. Γκίνη καὶ Βαλ. Μέξα* (1800-1839), in *Νέον Κράτος*, IV (1940), 879-97; and K. Amantos in *Ἑλληνικά*, XI (1939), 366-67. The Ghinis-Mexas work is under Academy sponsorship.

² For a brief but complete description of the Academy's activities in promoting research in all fields (to 1939) see the presidential speech of D. S. Balanos in the *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, XIV (1939), 3-13.

sive review and bibliographical section in which a large number of recent books, articles and periodicals on Macedonia are noticed. In addition it contains a description of the archival and library resources of Macedonia. One aspect of the Society's work is the study of the history and influence of the Macedonian Greeks dispersed through southeastern and eastern Europe, especially in Hungary and Austria, in the seventeenth and eighteenth centuries.³ Unfortunately the Society has not yet been able to resume publication of its journal, *Μακεδονικά*. The series *Μακεδονική Βιβλιοθήκη*, sponsored by the Society and inaugurated in 1940, resumed in 1946 with the publication of I. K. Vasdravellis, *Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας* (Salonika).

Most of the other important regional journals — such as *Θρακικά*, *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, *Μικρασιατικά Χρονικά*, *Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* and *Ἀρχεῖον Πόντου* — either have ceased publication or have appeared at irregular intervals since 1941. A notable exception is the *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ*, which, owing to the extraordinary exertions of Mr. Polydoros Papachristodoulou, has managed to appear regularly through all the recent vicissitudes.⁴ Of the major periodicals — *Ἑλληνικά*, *Ἀθηνᾶ*, *Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* and the *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* — only the last made an appearance during the occupation when Professor Bees published a "*Kriegsband*" in 1944 (vol. XVII) to cover the years 1939-1943. It is imperative that these periodicals, along with *Λαογραφία*, the Journal of the Greek Folklore Society, re-appear without further delay.

In the meantime, both during the occupation and since libera-

³ In this regard the chief work, of course, is being done by the Greek Institute of the University of Budapest, headed by the indefatigable researcher, Professor Gyula Moravcsik, who is editor of the *Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται*. This series, with its many important contributions to Greek studies, ancient, medieval and modern, was begun in 1935; the twentieth and twenty-first volumes comprise the remarkable work by Dr. Moravcsik, *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*; *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (Budapest, 1942-43).

⁴ Volume XI (1944-45) was published in 1946; the appearance of vol. XII is imminent. The "Geographical and Historical Dictionary of Thrace," by Achilles Samothrakes, first begun in vol. VII, is being continued in vols. XI and XII. The recent deaths of Samothrakes and K. M. Apostolides are a heavy loss to Thracian studies; Apostolides' unpublished "History of Philipopolis" is appearing in the *Ἀρχεῖον* in instalments.

tion, historians have published some of their work in a variety of non-professional journals, mainly literary. This is, of course, no new practice in Greek scholarship; even newspapers have frequently published research articles, bibliographies and source materials. But the forced disappearance of the professional journals since 1941 has made the practice relatively more important than before. This situation complicates the task of the student and bibliographer. It is to be hoped that the National Library in Athens will complete its collection of war-time publications, however obscure, in which scholarly articles were printed.⁵ We cite here several articles merely to illustrate what may be found. The bi-weekly *Νέα Ἑστία*, the best-known literary journal of Greece, has managed to appear fairly regularly in the difficult years since 1940, and it is important not only for its many articles on general and especially literary history but also as a bibliographical source. M. B. Sakellariou, author of the fine monograph, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, published a series of articles in volume 33 (1943) on Modern Greek historical studies (*Νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές*). More recently in volume 39 (1946) he has published five articles on sources (*Πηγὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας*). Both series will form part of larger work, *Εἰσαγωγή στὴν ἱστορίαν τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ*. In volume 40 (1946) Sakellariou describes the materials in English archives bearing on Modern Greek history (*Τὰ ἀγγλικὰ κρατικὰ ἀρχεῖα καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ ἱστορία*). Professor Zakythinos' article, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαβικαὶ τοπωνυμῖαι*, appeared in issues 407 and 408 (1944). Professor Bees is a frequent contributor. A. N. Diomedes, of the Academy of Athens, has a long series of articles on the culture and religion of Byzantium under the Comneni (1943).

Another important literary journal, *Γράμματα*, which made its debut in 1940 as *Πειραϊκὰ Γράμματα*, is a monthly which prints occasional contributions in political and intellectual history — by way of example, Professor Bees' *Ὁ Διον. Πύρρος ὁ Θετταλὸς καὶ τὸ χρυσόδουλλον Κωνσταντίνου Παλαιολόγου* (*Πειραϊκὰ Γράμματα*, II [1942]); K. T. Dimaras' *Ἡ ἑλληνικὴ σκέψη καὶ τὸ θέμα τοῦ ρομαντισμοῦ στὰ χρόνια 1829-1839* (*Γράμματα*, VIII [1945]); and

⁵ Provincial journals may also be rewarding. Thus in the *Σπαρτιατικὰ Χρονικά* occasional documented articles significant for regional or local history appear (cp. T. A. Gritsopoulos, director of the Public Library of Dimititsana, in the issue of July, 1945; see in the same issue the wise recommendations of the prominent archeologist, K. A. Romaios, *Ὁ ἐπιστημονικὸς ρόλος τοῦ ἐπαρχιακοῦ τύπου*).

P. P. Kalonaros' Σχέσεις τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα πρὸς τὸ μυθιστόρημα «Αἰθιοπικά» τοῦ Ἡλιοδώρου (Πειραϊκὰ Γράμματα, III [1943]).⁶

Nor can journals of opinion be overlooked for serious contributions by historians. Examples are Dr. George Kolias' article, Βυζαντινὴ Διπλωματία, and Professor Zakythinos' Ἡ Ἑλλάς μεταξὺ Βαλκανίων καὶ Μεσογείου, both in volume III (1946) of the Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις. A less accessible monthly, the Κοινωνιολογικὴ Ἐπιθεώρησις, contains two articles (October and November, 1945) by George P. Kournoutos of the manuscripts division of the National Library, in which Kournoutos acutely analyzes the failings of three recent historical works.⁷ The detailed criticism of Lambrinos' Μορφὲς τοῦ Εἰκοσιένου is supported by citations from unpublished materials in the National Library which cast new light on the role and membership of the Φιλικὴ Ἐταιρία. Kournoutos is preparing a monograph on the relations between the Φιλικὴ Ἐταιρία and the Φ.Ε.Δ.Α.

Still another monthly magazine of politics, art and letters, Τὸ Νέον Κράτος, is of special interest to the historian of contemporary Greece. Its brief career (1 Sept., 1937, to early 1941) coincided roughly with the span of the Metaxas dictatorship. Enjoying the special blessing of the government, it printed frequent contributions from its leading members and ideologues, and thus constitutes a record of the character and purposes of the Metaxas régime. It also deserves attention for contributions in history and literature by various scholars.⁸

In the foregoing discussion of periodicals we have noted, in no special order, various contributions on the medieval, Turkish and

⁶ Τετράδιο, a journal of high quality reflecting new currents in literature and the arts, appeared in the spring of 1945. Of interest to historians is the essay in the first issue (pp. 98-114) by the poet George Seferis on the memoirs of the Revolutionary, Makrygiannes, now regarded as a prose classic.

⁷ G. Lambrinos, Μορφὲς τοῦ Εἰκοσιένου (enlarged ed., Athens, 1945); G. Valetas, ed., Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου (Athens, 1944); and G. Kordatos. Πήγας Φεραῖος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὁμοσπονδία (Athens, 1945).

⁸ An interesting aspect of the united war effort of Greece in 1940-1941 is revealed in the Δελτίον Πνευματικῆς Ἐπιστρατεύσεως, published in the issue of March 31, 1941. We have not seen another magazine associated with the Metaxas period, the Ἐπιθεώρησις ἑλληνοϊταλικῆς πνευματικῆς ἐπικοινωνίας. References to it indicate that it contains some valuable articles on literary history, especially on figures closely connected with Italian letters, like Kalvos and Solomos.

modern periods of the history of Greece. We list in this place other contributions, and works in progress, in terms of these periods. In the Byzantine field two books, among others, have recently been published on the Slavic migrations and settlements in Greece; Professor Zakythinos' *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι . . .* (Athens, 1945) and A. N. Diomedes' *Αἱ σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου* (Athens, 1946).⁹ In order to justify their barbarities the Nazi conquerors of Greece employed pseudoscience to show that the Modern Greeks were really descendants of the Slavs, reviving the discredited thesis of Fallmerayer. When first advanced more than a century ago this thesis stimulated Greek scholars to deepen their researches and aid historical science to refute it. So at the present time the only result of its resurrection is a new examination and condemnation of it by Greek scholars, such as Zakythinos and Diomedes,¹⁰ and in general a better understanding of the "Slavic question" in Greek history. Diomedes' book is the second volume of his *Βυζαντινὰ Μελέται*; the first volume appeared in 1942 and concerns itself with two chief topics—the policy of the Macedonian emperors against large estates, and the crisis of the eleventh century.¹¹

The appearance (1947) of the second volume of Professor Amantos' *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους* is welcome news to all Byzantinists. The *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμαντον* (Athens, 1940) contains valuable essays by some of his students. It is to be hoped that the contributions by others of his students, interrupted by the

⁹ Zakythinos' article in *Νέα Ἑστία*, cited above, was incorporated in the book. For comment on the latter see the post-scriptum of the article by Peter Charanis ("Nicephorus I, the Savior of Greece") in vol. I, part I, of this journal (pp. 86-92), which also cites Professor Amanto's review article, *Οἱ Σλάβοι εἰς τὴν Ἑλλάδα*, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, XVII (1939-43), 210-221. See also D. J. Georgacas, "Beiträge zur Deutung als slavisch erklärten Ortsnamen," *Byzantinische Zeitschrift*, XLI (1942), 351-81.

¹⁰ Cp. the notice of Diomedes' book by K. T. Dimaras in the Athenian newspaper, *Τὸ Βῆμα*, 2 August 1946. (We do not wish to leave the impression that Max Vasmer's book, *Die Slaven in Griechenland* (Berlin, 1941), of which we have cited two reviews in note 9 and which in part has stimulated Greek researches on its subject matter, was written as Nazi racial propaganda. Vasmer is a distinguished scholar in the Slavic field whose work had been in preparation for many years.)

¹¹ Mr. Diomedes has been engaged in revising this volume. He has another study in progress, dealing with the economic decline of Byzantium; cp. his article, *Ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ παρεμβατισμοῦ*, in *Ἐπιθεώρησης Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομίας*, Jan.-June, 1943, 3-28.

war, will be printed and published together before long. Some of his own briefer studies were collected in *Μικρά Μελετήματα* (Athens, 1940), including *Τὸ ἔργον τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ*. Professor Phaidon I. Koukoules has completed a large work on the private life of the Byzantines, the product of a life-time of minute research on this subject; unfortunately, present conditions make early publication unlikely, as in the case of many other completed studies. Professor S. B. Kougeas has continued his studies of the inscriptions of Lakonia. One of the most important enterprises of Greek historiography, the preparation of a *corpus* of Christian inscriptions of Greece, was auspiciously inaugurated in Athens in 1941 with the publication of the first part (dealing with the Isthmus and Corinth) of the first volume, *Die Griechisch-Christlichen Inschriften des Peloponnes*, edited by Professor Bees. Nine volumes have been projected, to appear under the auspices of the Christian Archeological Society. Professor I. K. Voyatzidis of the University of Salonika has recently been working on the history of Salonika (cp. *Μακεδονικά*, I) and has a two-volume survey of Byzantium under preparation. He is also continuing his history of Greece in the 1930's by preparing a further volume on the period of war and occupation (1940-1944). Professor M. Lascaris explained the name "Vagenitia," applied to the littoral opposite Corfu at the close of the Middle Ages, in the *Revue historique du sud-est européen*, XIX, 2, pp. 423-37 (Bucarest, 1942). The latest result of Philip Argenti's tireless activity for the historiography of Chios is a lavish work in three volumes which prints and translates all references to Chios by geographers and travellers: *Ἡ Χίος παρὰ τοῖς γεωγράφοις καὶ περιηγηταῖς ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος* (P. P. Argenti and St. P. Kyriakides, eds., Athens, 1946). Petros P. Kalonaros' *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (Athens, 1940) makes the Greek version of the Chronicle more accessible to the Greek public than John Schmitt's edition. Kalonaros' work on the Byzantine epic in two volumes represents a more considerable contribution: *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας. Τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν, Κρυπτοφέρους καὶ Ἑσχοριά* (edited with introduction and notes, Athens, 1941). Other studies in the Byzantine field which may be noted are: G. J. Theodoridis, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Profan-theaters im IV. und V. Jahrhundert, hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos, Patriarchen von Konstantinopel* (Salonika, 1940, published by Λαογραφία); Diogenes Xanala-tos, *Βυζαντινὰ μελετήματα* (Athens, 1940); G. T. Kolias, *Ἡ παρὰ τὸ Βουλγαρόφυγον μάχη καὶ ἡ δῆθεν πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπό-*

λεως (896), in 'Αρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, VII (1940-1941), 341-62; and A. D. Keramopoulos, Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ βόρειοι γείτονες (Athens, 1945).

Turning to the Τουρκοκρατία, we may note a number of recent publications that reflect the rapidly increasing interest which Greek students are showing in that once neglected period of their history: Fanis, Michalopoulos, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (Athens, 1943; No. 43 in Bees' *Texte und Forschungen* series) — a study of the martyr-monk who was so influential a missionary of nationalism among the masses of his unlettered countrymen in the eighteenth century. Also by Michalopoulos is 'Η Μοσχόπολις, αἱ 'Αθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας (Athens, 1941). George T. Kolias, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον, 1787-1792 (Athens, 1940), a special study of the close connection between Alexander I. Ypsilantis' hospodarship in Moldavia and the Russo-Turkish conflict. D. A. Zakythinos, *Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque* (Athens, 1939). I. A. Meletopoulos, Πειραϊκά (Athens, 1945) — four studies on Piraeus from the middle ages to the present. K. I. Amantos, Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Ρουμανίαν πρὸ τοῦ 1821 (Athens, 1944, 24p). Endre Horvâth, Πῶς καθρεφτίζονται οἱ ἑλληνοσυγγενεῖς σχέσεις στὰ ἀρχεῖα καὶ στὶς βιβλιοθῆκες τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, Νέον Κράτος, IV (1940), 548-57 — an article apropos of Professor Sigalas' important survey, 'Αρχεῖα καὶ βιβλιοθῆκαι Δυτικῆς Μακεδονίας (U. of Salonika, 1939). G. Valetas, Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ . . . (Athens, 1944). N. A. Vostantzis, Παιδαγωγικαὶ ἰδέαι 'Ιωσήπου τοῦ Μοισιόδακος . . . (Athens, 1941) — see the valuable review article of E. Kriaras in *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, XVII (1939-43), 135 ff. Kriaras has under preparation an edition of the anonymous poem, 'Η λεηλασία τῆς παροικίας τῆς Πάρου, which has some historical value for the Turkish-Venetian war of 1645-1669. N. A. Bees, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ καταστήματος τῶν Μαρκιδῶν Πούλιου ἐν Βιέννῃ, in Νέοι Δρόμοι, Nos. 51, 52-53, 54-55 (March-July, 1942). Bees discusses the important book and printing establishment of the brothers Markides in Vienna, 1791-1798. In Nos. 56-57 and 58-59-60 of the same magazine (August-December, 1942), Bees discusses the Abbé Barthélemy and his Greek translators. D. Roussos, Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες, in Νέον Κράτος, IV (1940), 557-73, 667-78, 751-54. Roussos, holder of the Byzantine chair at Bucharest, died in 1938 without completing his *magnum opus* on the Greeks in Rumania. Most of his publications are in Rumanian. His contributions to Phanariot history are important. K. M. Apostolides,

Ἡ Φιλιπούπολις ἐπὶ Τουρκοκρατίας κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, in Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, XI (1944-45), 145-156. K. I. Amantos, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822. Σχολεῖα καὶ λόγιοι (Piraeus, 1946). Ready for publication is the manuscript of a work of synthesis on the Τουρκοκρατία by M. B. Sakellariou, dealing with the factors and main lines of the period. N. I. Pantazopoulos, Τινὰ περὶ τῆς ἐννοίας τῶν «προνομίων» ἐπὶ Τουρκοκρατίας — a reprint (25 pp.) from the Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, X (1943). In the same periodical, Professor P. I. Zepos, Ἀνέκδοτα τουρκικὰ ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Βερροῖας καὶ Θεσσαλονίκης, XI (1944), pp. 49-91.

As the last two citations attest, legal historians are giving special attention to the private law of Greek communities under Turkish rule. Unpublished documents of Chios, Naxos and other communities are being systematically exploited and form the subject matter of separate studies in the series, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, edited by Professor George A. Petropoulos of the University of Athens, with the collaboration of Pantazopoulos and A. P. Christophilopoulos. The first study in the series, by Petropoulos, describes the work of the Greek legal historians from the 1830's to the present. (Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου [Athens, 1945]).¹² The Law and Economics Faculty of the University of

¹² See the second study in the series (by Pantazopoulos), Ἀστικὸς Κώδιξ καὶ «ἐθνικὸν» δίκαιον (Athens, 1945) for a bibliography of the most recent as well as older writings on the legal history of the Τουρκοκρατία and the period since 1821, esp. note 90 (pp. 44-46). Pantazopoulos argues that a new civil code must take into account the "popular" and customary sources of law if a truly "national" Greek code is to be created. He shows how the "learned" influence of the Phanariots and the clergy helped to carry the day for the Roman and Byzantine tradition in the 1830's. He is convinced that the conflict between the "learned" and "popular" tradition characterizes political, social and even artistic manifestations of Greek life, not merely the language struggle, and he is preparing a larger study from this approach, to be entitled: Ἡ νεοελληνικὴ ζωὴ ὡς συνισταμένη τῆς «λογίας» καὶ τῆς «δημοτικῆς» παραδόσεως. He emphasizes the need for an intensive study of all materials bearing on the history of later Greek law — such as oral and written customs, decisions of synods and private documents like contracts. In this regard it may be noted that Professor Petropoulos has proposed to the Law School of the University of Athens that an Institute of the history of Greek law be established. See also the opening pages of P. G. Vallindas, Τέσσαρα δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα ἐκ Πάρου τῶν ἐτῶν 1831-1833 (Συμβολὴ εἰς τὰς πηγὰς τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ δικαίου), in Ἐφημερίς Ἑλληνικῆς καὶ Ἀλλοδαπῆς Νομολογίας (62nd year, 1943), reprint, 15p.

Salonika is preparing a large collective work, to which foreign scholars are invited to contribute, in commemoration of the 600th anniversary of the first edition (1345) of the *Hexabiblos* of Harmenopoulos, whose place in Greek law through six centuries has been fundamental.

The Revolution of 1821, together with its antecedents, continues to be the most important subject of historical study in Greece. The results vary from tendentious or superficial writings to works of sound popularization and objective scholarship. The work of synthesis and interpretation will of course never end, but there is pressing need for the editing of large masses of source materials. In this last regard, the death of Vlachogiannes in 1945 is a great loss to Revolutionary studies and to Greek letters in general.¹³ D. A. Kokkinos plans to complete his long narrative history of the Revolution, of which six volumes were published before the War, with the publication of four or five additional volumes. There is slow but solid progress in the preparation of materials for the authoritative biography and study of Koraes, which continue to be among the sorest needs in the historiography of Modern Greece. A number of new letters have been published in recent years, by professors Kougeas and Bees, by K. T. Dimaras and others. Dimaras and G. Kournoutos hope to bring out a complete and more accurate edition of the correspondence, to supersede that of Damalas. In 1940 Dimaras contributed a description of Koraes' *Anthologia*, an unedited notebook whose contents are a precious addition to our knowledge of Koraes' preparation for his later work of national regeneration (Τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Κοραΐ, in 'Αφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμαντον, pp. 1-56).¹⁴

We list herewith a few dozen titles of articles, pamphlets and books published in the last decade, which deal with the Revolution and its background.¹⁵ I. Visvizis, 'Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν

¹³ His edition of Makrygiannes (2 vols., Athens, 1907) has been much sought after; a reimpression by Felix Vaghionakis is now in course of publication. Vlachogiannes' archival materials and historical works have been given to the state.

¹⁴ See also Dimaras' article, 'Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κοραΐ στὰ χρόνια 1824 καὶ 1825, in 'Επιτύμβιον Χρήστου Τσοῦντα (Athens, 1941), 474-90. (This volume also contains articles by Dawkins, Orlandos, Amantos, Kyriakides, N. Constantinopoulos and P. Papachristodoulou on the Byzantine and later periods.)

¹⁵ "A." means Athens and "S." means Salonika in the parentheses. We owe many of the titles in this list to Mr. Prevelakis of the National Archives,

'Ελληνικὴν Ἐπανάστασιν (A., 1941). Th. Vayenas, 'Ο Κολοκοτρώνης χάλασε τὰ Βέρβενα (A., 1946, 28p.); and Θανάσης Καράμπελας (A., 1939). A. Vakalopoulos, Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 (S., 1941, 102p.); and Πρόσφυγες καὶ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 (S., 1939, 188p.). G. Valetas, Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα (A., 1946, 158p.). I. Vasdravellis, Οἱ Μακεδόνες ἀγωνισταὶ εἰς τὰ 1821 (S., 1937); and Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας, 1796-1832 (S., 1940, 297p.); and Ἡ μακεδονικὴ λεγῶν κατὰ τὸ 1821, in Μακεδονικά, I (1940), 77-107; and Ἱστορικὸν ἀρχεῖον Βερροίας (S., 1942). M. Volonakis, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ διπλωματικῶν ἐνεργειῶν πρὸς διάσωσιν τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν (A., 1939). D. Gatoroulos, Δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Ἱμπραήμ πρὸς Πετρόμπεην καὶ Γ. Μαυρομιχάλην, in Νέον Κράτος, IV (1940), 908-13; and Τὰ ἀνέκδοτα ἀπομνημονεύματα τοῦ ἀθηναίου ἀγωνιστοῦ Γ. Ψύλλα, in Νέον Κράτος, IV (1940), 657-67, 721-30, 812-22; and Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, ὁ ἐθνικὸς ἥρως τοῦ Εἰκοσιένα (A., 1940, 128p.). E. Gregorios, Ὁ πυρπολητὴς Κανάρης (A., 1939, 160p.); and Νικηταρᾶς (Νικήτας Σταματελόπουλος) (A., 1942). D. Dimitrakakis, Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Μεσολογγίου, 1740-1826 (A., 1939, 86p.). K. Kerofilas, Ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις (Kerkyra, 1938). K. Kalantzis, Μεγάλες μορφές, Πετιμεζίδες, οἱ σταυραητοὶ τοῦ Μωριᾶ (A. 1938); and Μεγάλες μορφές, ὁ Μεθώνης Γρηγόριος Παπαθεοδώρου, 1770-1825 (A., 1939, 40p.); and Ὁ ἱστορικὸς Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, ὁ κληρικὸς, ὁ πολεμιστὴς, ὁ διπλωμάτης (1771-1851) (A., 1936). F. Karapanos, Ἀνέκδοτα χρονολογήματα . . . τῶν . . . τοῦ 1821 ἀγωνιστῶν ἱστορικῶν σελίδων τοῦ Αἰτωλικοῦ καὶ τοῦ ἐν θέσει Ντολμᾶ προμαχῶνος αὐτοῦ (Patras). N. Kasomoules, Ἐνθυμήματα στρατιωτικά . . . (G. Vlachogiannes, ed., 3 vols., A., 1940). L. Katafigiotes, Ἐθνομάρτυρες κληρικοὶ καὶ ὁ πάτερ Κοσμᾶς (Karditsa, 1940, 142p.). A. D. Keramopoulos, Οἱ βόρειοι Ἕλληνες κατὰ τὸ Εἰκοσιένα (Proceedings of Academy of Athens, 1938). D. A. Kokkinos, Ὁ Μπαύρον εἰς τὴν Κεφαλληνίαν, in Νέον Κράτος, III (1939), 161-86. P. Kontogiannes, Κοντογιανναῖοι κλέφτες, ἀρματωλοί, ἀγωνισταί (A., 1942). G. Kordatos, Ρήγας Φεραίος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὀμοσπονδία (A., 1945); and Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 (4th ed., enlarged, A., 1946). V. Krimbas, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις

Athens. It does not pretend to be either complete or critical; we omit several titles published before the War that we take to be already well known, such as M. Lascaris, Ἑλληνες καὶ Σέρβοι κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνας, 1804-1830 (Athens, 1936), the works of Ap. Dascalakis on Rhigas, etc.

τοῦ 1821 ὡς θρυλός (S., 1938). I. Lazaropoulos, Τὸ πολεμικὸν ναυτικὸν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ ἀνεξαρτησίας μέχρι βασιλείας Ὁθωνος, 1821-1833 (A., 1936). G. Lambrinos, Μορφές τοῦ Εἰκοσιένα (3d ed., A., 1945). M. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIIIe siècle, d'après les rapports consulaires français* (A., 1939); and Αὐτοβιογραφία Ἰω. Καποδίστρια (A., 1940) — a new translation and edition of Capodistria's *Aperçu de ma carrière publique depuis 1798 jusqu' à 1822* (A., 1940); and Ὁπαδοὶ τοῦ Πήγα στή Λιψία, in Φιλολογικά Νέα, I (Kerkyra, 1945), 69-74. I. Maniatopoulos, Τὸ ναυτικὸν δίκαιον τῆς Ὑδρας, 1757-1821 (A., 1939). A. Miaoules, Ἱστορία τῆς νήσου Ὑδρας ... μέχρι τῆς ... Ἐπαναστάσεως (2nd ed., A., 1936). D. Misyrles, Ἡ συμμετοχὴ τῆς Μακεδονίας εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ἱερὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 (S., 1938). Michalopoulos, Ἑλληνες ταξιδιώτες, 1453-1821 (A., 1940). D. Balanos, Οἱ πνευματικοὶ παράγοντες τοῦ 1821 (A., 1939). E. Xanthos, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας (2nd ed., A., 1939). G. Papadiamantopoulos, Ἱστορικαὶ σημειώσεις, 1750-1850, ἐμπόριον, τραπεζιτικαὶ ἐργασίαι, νομίσματα (A., 1938). Ch. Pratsikas, Προϊστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστικοῦ κώδικος, 1821-1940 (A., 1943). A. N. Papazoglou, Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1821, in Μακεδονικά, I (1940), 417-28. M. Prokopis, Ἡ γνώση τοῦ Μωριά καὶ ἡ λεβεντιά τῆς Ρούμελης (A., 1943). A. Prokopiou, *La signification de l'oeuvre de Zographos dans la peinture grecque du XVIIIe siècle* (A., 1939); and Τὸ Εἰκοσιένα στή λαϊκὴ ζωγραφικὴ του. M. Protopsaltis, Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κοραΐ (πρὸς τὴν ἐν Λονδίῳ Ἑλληνικὴν Ἐπιτροπὴν), in Νέα Ἑστία, XXVII (1940, 733-38. P. Rozakis, Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης, 1618-1920 (vol. IV, A., 1945). G. Roumanis, Τὸ νόημα τοῦ 1821 (A., 1945). Jean Savant, Αἱ Ἰόνιοι νῆσοι κατὰ τοὺς Ναπολεοντίους χρόνους, ἑπτανήσιοι πειραταὶ καὶ καταδρομεῖς (translation by D. Zerbas, 1940). M. B. Sakellariou, Τὰ πολιτεύματα καὶ ἡ διοικήσις τῆς Σάμου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, 1821-1834 (A., 1940, 44p. Reprint from Ἀθηνᾶ). A. Skandamis, Δώδεκα μορφές τοῦ 21 (Cavalla, 1940, 192p.). M. Skevofilax, Ἐγγραφα Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (vol. I, Piraeus, 1940). N. Traïkoff, Ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ ἔγγραφα περὶ τοῦ Γ. Σ. Παχόφσκυ (Proceedings of the Academy of Athens, 1938); and *Rigas Velestinlis en Russie; traductions russes de le "Marseillaise" et du "Thourios"* (Athens, 1939). D. Fokas, Καράβια τοῦ Ἀγῶνος, δώδεκα ἐγχρωμὲς χάλκογραφεῖς (A., n.d.). G. Zevgos, Σύντομη μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας (2 vols., A., 1945-46). L. Zoes, Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου, in Πειραϊκὰ Γράμματα, I (1940). D. A. Zotos, Ἡ δικαιοσύνη εἰς τὸ

κράτος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ (A., 1938). A. Theodorides, Ἡ δραματικὴ συμβολὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 (S., 1940, 79p.). M. Lascaris, "La Révolution grecque vue de Salonique, rapports des consuls de France et d'Autriche, 1821-1826," in *Balkanica*, VI (Bucarest, 1943), 145-168. N. G. Mavris, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κάσου (3 vols., Athens, 1937-38) — a collection of documents from Greek (with some French) archives together with notices in contemporary newspapers, all relating to the participation of Kasos in the Revolution. Finally, we note here the imminent appearance of M. B. Sakellariou's biography of Γ. Λογοθέτης Λυκοῦργος, the political and military leader of Samos during the Revolution.¹⁶

The historical study of popular culture and folklore has long been a well-established discipline in Greece, as the result of the researches of N. G. Politis, founder of λαογραφία, and his successors, Professor Kyriakides. G. Megas and others. Sufficient materials now exist for the composition of large works of synthesis and interpretation. Professor Konstantinos Romaios has recently demonstrated this in a suggestive essay, distinguished in style as well as content, in the field of Thracian popular religion: *Λαϊκὲς λατρεῖες τῆς Θράκης: Ἀναστενάρια. Τελετὴ τῆς τυρινῆς Δευτέρας*.¹⁷ The close connection between language and folklore and the special value which research in place names has for the long history of Greece are manifest in the recent publications of Professor N. P. Andriotis of the University of Salonika and Dr. D. J. Georgacas.¹⁸

Studies in art history have suffered particularly in Greece because of the rather complete cessation of excavations and the clos-

¹⁶ Dr. Sakellariou has also completed the manuscript of a work on the first months of Ibrahim Pasha's incursion in Peloponnesus in 1825, a monograph based on archival materials.

¹⁷ Published in the *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ*, XI (1944-45), pp. 1-130 with map. (Separate reprint available.) The first part deals with fire-worshipping rites (τ' Ἀναστενάρια) that have survived to the present in a number of villages in northeastern Thrace. With his expert knowledge of ancient Greek religion and art, Romaios gives a convincing historical and anthropological explanation of various elements in these rites — such as bull sacrifice, the ecstatic and orgiastic dancing of the worshippers, and their harmless treading on hot coals with their bare feet.

¹⁸ Cp. Andriotis, *Γλωσσικὴ λαογραφία*, in *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμαντον*, 57-86, and *Ἀρχαία καὶ νέα λαογραφία*, in *Γράμματα*, V (1944), 203-10. Lack of space prevents our listing the recent articles on place names by Andriotis and Georgacas, which have appeared in the "national" and regional periodicals of Greece, as well as in the *Byzantinische Zeitschrift* and *Glotta*.

ing of the museums, whose re-opening is greatly hampered by lack of funds both for administration and for financing the costly work of returning stored objects to their places. The Byzantine Museum of Athens was again opened to the public on June 1st, 1946. Certain major projects in the Byzantine field have been resumed, like the restoration of the church of St. Demetrius in Salonika. Financial reasons have delayed publication of many studies, among them the second volume of Professor George Sotiriou's comprehensive survey, *Χριστιανική καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία* (I, Athens, 1942), and his work on part of the amazingly rich collection of icons at Sinai, particularly the oldest and most important among them, which are worked in the encaustic technique of the portraits of the Ptolemaic period.¹⁹

Literary history and the language question are beyond the scope of our survey. The publications are legion, and take the form of books, pamphlets, and articles in a great variety of journals, magazines and newspapers. That the Modern Greek language question continues to have social and political implications is seen in the celebrated "trial of the accents" in 1941-1942, which involved an attempt to dismiss an outstanding University of Athens professor of ancient Greek literature who wrote in the demotic and used a simplified system of accents. The significance of the episode lies in the manner with which the intellectual leaders of Greece rallied to the support of Professor Kakrides, sensing that the far-reaching issues of academic freedom and free scientific inquiry were involved.²⁰ The worthy tradition of Xanthoudides in the critical editing of Cretan texts is being continued by E. Kriaras, in — among other publications — his edition of *Γύπαρις* (Athens, 1940). It would be almost invidious to fail to mention here that among the finest tributes paid to Kostis Palamas were the special issues of *Νέα Ἑστία* and *Γράμματα* in 1943, each of them a sizable volume of essays by leading critics on all aspects of the poet's work.

The events of Greek history since 1940 — the epic of the Al-

¹⁹ We do not attempt to give a bibliography of the writings since 1940 of Orlandos, Sotiriou, Xyngopoulos and the other specialists. The death of Dr. Venetia Cotta of the Byzantine Museum in 1945 represents a distinct loss to Byzantine studies in literature and art.

²⁰ See the special volume, *Ἡ δίκη τῶν τόνων . . .* (Athens, n. d.), and the pathetic reply of the anti-Kakrides forces, *Ἡ ἀντιδικία τῶν τόνων* (Athens, 1944). The trial in 1946 of G. Vouyouklakis for his translation of the Gospel of John into the demotic (*Τὸ Εὐαγγέλιο κατὰ Ἰωάννη* [Athens, 1945]) resulted happily in the dismissal of the charges.

banian mountains, the occupation and the resistance, and the prolonged agony of civil conflict — have resulted in an enormous mass of writings which it is beyond our scope and purpose to classify and evaluate. They deal with these events themselves and with problems arising from them, like reconstruction and national claims. Some of the better writings have been contributed by the professional historians, who have departed from their specialties to take up the critical problems facing their country.²¹

PETER W. TOPPING

Belgian American Educational Foundation
Brussels

²¹ The French Institute of Athens, under the direction of Professor Octave Merlier, has begun (1947) to issue a *Bulletin analytique de bibliographie hellénique*. *Néa 'Εστία* and *Γράμματα* print frequent lists of new publications, including historical works — see especially the bibliographical bulletins compiled for *Néa 'Εστία* by G. I. Foussaras. The Γενική 'Ελληνική Βιβλιογραφία, a useful bi-monthly guide published before the war by Felix Vaghionakis, has now resumed. The rich resources of the Gennadeion Library on the modern and medieval history of Greece are again available to scholars; Professor Shirley Weber resumed his duties as director early in 1946. It would be helpful if American specialists in Greek history sent copies of their writings to the Gennadeion.

Addendum: A. Lignos, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, vol. I (Athens, 1946).

We are indebted for valuable assistance to the kindness of Dr. M. B. Sakellariou and Dr. D. J. Georgacas.

ADDITIONAL NOTE. 1948: It was anticipated that this survey, written in 1946, would appear in print early in 1947. Fortunately, certain works mentioned as awaiting publication have now appeared, like that of Koukoules on Byzantine private life, which is being published in several parts by the French Institute. Despite great difficulties the Institute is doing a magnificent job of publishing manuscripts which might otherwise fail to appear for years. Its splendid *Bulletin analytique* should be consulted for all publications of the post-war period. (Address: Institut Français d'Athènes, 29-31 rue Sina, Athens.)

BOOK NOTICES

The following are some of the publications received by *Byzantina-Metabyzantina*. Some of these and others that may be sent will be reviewed at length by the proper experts in the next number of the periodical.

John S. Greaghan, S. J. and A. E. Raubitschek, *Early Christian Epitaphs from Athens*. Theological Studies, Woodstock, Maryland, 1947. A reprint from *Hesperia*, 16 (1947), 1-54. With a forward by Benjamin D. Merritt. 54 pp. and plates.

A critical edition, with commentary of early Christian epitaphs from Athens, including many which are published for the first time.

Allan Chester Johnson and Louis C. West, *Byzantine Egypt: Economic Studies*. Princeton: Princeton University Press, 1949.

This is a study of the economic life of Egypt covering the period from about the end of the third century to the beginning of the seventh. As it is based primarily on information yielded by papyri, the treatment is conditioned by the nature of that information. The emphasis is thus on agrarian conditions and on taxation. It is not accurate to say that "Egypt followed the Arian theology in general and so remained outside the pale of the churches of Rome and Constantinople." If Egypt had trouble with Rome and Constantinople, it was because Egypt followed the monophysitic theology. This is important, for it is one of the main factors which contributed to the conquest of Egypt by the Arabs.

Κυπριακά Γράμματα, year 14, Nos. 163-68. A periodical dealing with various aspects of the cultural life of the island of Cypress.

John L. LaMonte, *The World of the Middle Ages: A Reorientation of Medieval History*. New York: Appleton-Century-Crofts, Inc., 1949.

This is a text book designed for use in colleges and universities. Good text books in medieval history are now numerous; the appearance of another, if that too followed the same approach, would hardly add much to the general literature on the Middle Ages. It might be dismissed as just another text book. LaMonte's book, however, is not just another text book. Its point of view gives it

a distinction which differentiates it sharply from the other text books in the field. For, while not neglecting the west — indeed he has especially full treatment of England and France and unusually complete coverage of Sicily and Spain — LaMonte in the first portion of his book redresses an old wrong by properly putting the emphasis on Byzantium.

David Robison, *America in Greece: A Traditional Policy*. New York: Anatolia Press, 1948. Pp. 195.

In this book the distinguished American classical scholar has put together a number of documents illustrative of the American interest in Greece from the time of the outbreak of the Greek revolution of 1821 to the announcement of the Truman doctrine. Included in this collection is a number of photostatic copies of the original documents. Among these there is a very interesting letter which Thomas Jefferson addressed to A. Coray.

Allen Wikgren in collaboration with E. C. C. R. Marcus, *Hellenistic Greek Texts*. Chicago: The University of Chicago Press, 1947. Pp. xxvi + 275.

This is an anthology of Greek texts, Christian and pagan, of Hellenistic and Roman times. Book produced by the offset process.

P. I. Zepos, *Τὸ Δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*. An offprint from the *Ἐπειροὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 18 (Athens, 1948), 202-220.

This is a discussion of western legal practices and institutions established in Greece as revealed by information found in the *Chronicle of Morea*. An interesting and scholarly monograph.

PETER CHARANIS

Rutgers University

